

В.М. СІЎКОВІЧ

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ МОВА

ДАВЕДНІК

- ЛЕКСІКАЛОГІЯ • ФРАЗЕАЛОГІЯ
- ЛЕКСІКАГРАФІЯ
- АСНОВЫ СТЫЛІСТЫКІ
- ФАНЕТЫКА • ГРАФІКА
- АРФАЭПІЯ • АРФАГРАФІЯ
- МАРФАЛОГІЯ • ПРАВАПІС
- СІНТАКСІС • ПУНКТУАЦЫЯ

УНИВЕРСАЛПРЕСС

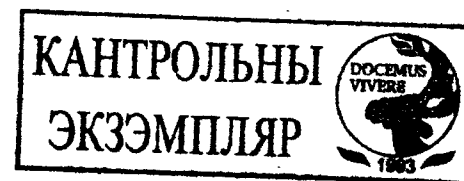

4P (Бел.) (075.8) (03) а
С 41

Серыя «Слоўнікі, даведнікі»

В.М. Сіўковіч

**СУЧАСНАЯ
БЕЛАРУСКАЯ МОВА**
ДАВЕДНІК

Мінск
УП «УніверсалПрэс»

2005 Библиотека ИИП
Инв. № 14017

УДК 811.161.3(035.5)
ББК 81.2Бел я2
С 41

Серыя заснавана ў 2005 годзе

Рэцэнзенты: старшы выкладчык кафедры методыкі выкладання інтэграваных школьных курсаў факультэта дауніверсітэцкай падрыхтоўкі БДПУ А.У. Саламевіч, выкладчык ліцэя БДУ Н.Я. Вайніловіч.

Сіўковіч, В.М.

С 41 Сучасная беларуская мова: даведнік / В.М. Сіўковіч. – Мн.: УніверсалПрэс, 2005. – 304 с. – (Серыя «Слоўнікі, даведнікі»).

ISBN 985-6699-33-9

У даведніку прадстаўлены сістэматызаваны тэарэтычны матэрыял з асноўных раздзелаў сучаснай беларускай мовы.

Кніга будзе карыснай для старшакласнікаў і абітурыентаў, для студэнтаў-практыкантаў і настаўнікаў, а таксама для ўсіх, хто цікавіцца беларускай мовай.

УДК 811.161.3(035.5)
ББК 81.2Бел я2

ISBN 985-6699-33-9

© Сіўковіч В.М., 2005
© Афармленне УП «УніверсалПрэс», 2005

АД АЎТАРА

Шаноўныя чытачы!

Вам прапануецца **кніга-даведнік**, у якой прадстаўлены матэрыял па асноўных раздзелах мовазнаўства з нормамі, замацаванымі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове.

Правопіс пададзены і ў асобным раздзеле, і ў раздзелах «Словаўтварэнне» і «Марфалогія», асновы стылістыкі тлумачацца ў адпаведным раздзеле і часткова – у раздзелах «Марфалогія», «Сінтаксіс і пунктуацыя».

У даведніку вы знойдзеце **ўсе віды моўнага разбору**: фанетычны, графічны, арфаграфічны, лексічны, марфемны, словаўтваральны, марфалагічны (усіх часцін мовы), сінтаксічны і пунктуацыйны.

Матэрыял кнігі можа быць выкарыстаны абітурыентамі пры падрыхтоўцы да вуснага экзамену і пісьмовых тэстаў, а таксама настаўнікамі і вучнямі школ, ліцэяў і гімназій для сістэматызацыі ведаў па беларускай мове.

Шмат карыснага знойдуць у выданні студэнты-практыканты і выкладчыкі, якія толькі пачынаюць сваю педагагічную дзейнасць.

* * *

Як рыхтавацца да вуснага экзамену?

1. Азнаёмцеся з праграмай па беларускай мове той вышэйшай навучальнай установы, у якую Вы збіраецеся паступаць (тыповую праграму можна знайсці ў даведніках, якія выдаюцца штогод).

2. Суаднясіце тэмы праграмы з раздзелаў і параграфамі даведніка «Сучасная беларуская мова» (глядзіце адначасова праграму і змест кнігі).

3. Прачытайце ў змесце кнігі назву першага раздзела і назвы параграфу ў гэтым раздзеле.

4. Праца з матэрыялам параграфа:

I этап – прачытайшы назву параграфа, паспрабуйце напісаць план-выказвання па тэме параграфа.

II этап – прачытайце матэрыял, выдзелены шрыфтамі, і ўзгадайце значэнні тэрмінаў.

III этап – прачытайце змест параграфа і суаднясіце з ім свой план.

5. Перакажыце змест параграфа.

* * *

Аўтар выказвае шчырую падзяку рэцэнзентам выдання і будзе ўдзячны ўсім за слушныя парады па ўдасканаленні даведніка.

УВОДЗІНЫ

Лінгвістычныя дысцыпліны

Асноўнымі раздзеламі навукі аб мове з'яўляюцца наступныя: фанетыка, графіка, арфаэпія, арфаграфія, лексікалогія, лексікаграфія, фразеалогія, словаўтварэнне, марфалогія, сінтаксіс, пунктуацыя, стылістыка.

Раздзелы адрозніваюцца сваім зместам і прадметам вывучэння.

Фанетыка вывучае гукавы склад мовы і заканамернасці яго функцыянавання; **графіка** вывучае сістэму літарных знакаў, прынятых для абазначэння гукаў мовы на пісьме; **арфаэпія** вызначае правілы вымаўлення, а **арфаграфія** – правілы напісання слоў.

Лексікалогія вывучае слова (яго значэнне, паходжанне, ужыванне), **лексікаграфія** займаецца гісторыяй і практыкай складання слоўнікаў, **фразеалогія** вывучае ўстойлівыя спалучэнні слоў.

Словаўтварэнне займаецца марфемным складам слоў, спосабамі і сродкамі іх утварэння.

Марфалогія – навукі аб часцінах мовы і словазмяненні.

Сінтаксіс вывучае спосабы аб'яднання слоў у структуры звязнай мовы, а **пунктуацыя** распрацоўвае правілы ўжывання знакаў прыпынку.

Стылістыка – навукі аб спосабах выкарыстання моўных сродкаў.

ЛЕКСІКАЛОГІЯ. ФРАЗЕАЛОГІЯ. ЛЕКСІКАГРАФІЯ

§ 1. Прадмет лексікалогіі

Лексіка – гэта 1) сукупнасць слоў якой-небудзь мовы або дыялекту; 2) сукупнасць слоў, якія ўжываюцца ў пэўнай сферы дзейнасці (напр., тэрміналагічная і прафесійная лексіка); 3) слоўніковы склад твораў якога-небудзь аўтара.

Лексікалогія (ад грэч. *lexikos* – 'які адносіцца да слова, слоўнікавы', *logos* – 'вучэнне') вывучае лексічную сістэму, слоўніковы склад мовы і асобнае слова як галоўную адзінку гэтага складу. У задачу лексікалогіі ўваходзіць вывучэнне і сістэматызацыя слоўнікавага складу, шляхоў развіцця слоў і іх асобных значэнняў, вывучэнне паходжання слоў і сферы іх ужывання.

Лексікалогія цесна звязана з семантыкай і этымалогіяй.

Семантыка (ад грэч. *semasia* – 'значэнне, сэнс') вывучае пытанні, звязаныя са значэннем слова (шматзначнасць, аманімію, сінанімію і інш.), а таксама змены значэнняў слоў.

Этымалогія (ад грэч. *etymon* – 'сапраўднае, першапачатковае значэнне слова' і *logos*) раскрывае паходжанне слоў.

Лексікалогія звязана і з іншымі раздзеламі лінгвістыкі, якія вывучаюць слова: стылістыкай, лексікаграфіяй, фразеалогіяй, дыялекталогіяй.

Стылістыка (ад грэч. *stylos* – 'прылада для пісьма ў старажытных грэкаў') вывучае спосабы выкарыстання моўных сродкаў у залежнасці ад мэты і характару выказвання.

Лексікаграфія (ад грэч. *lexikos* 'які адносіцца да слова, слоўнікавы' і *grapho* 'пішу') вывучае тэорыю і практыку складання слоўнікаў.

Фразеалогія (ад грэч. *phrasis* – 'выраз' і *logos*) вывучае і апісвае ўстойлівыя словазлучэнні, іх паходжанне, значэнне і класіфікацыю.

Дыялекталогія (ад грэч. *dialektos* – 'гаворка' і *logos*) даследуе тэрытарыяльныя гаворкі.

§ 2. Слова як адзінка мовы

Слова – гэта найменшая самастойная адзінка мовы, што складаецца з аднаго гукі або граматычна аформленага гукавага комп-

лексу, за якім у працэсе грамадскага развіцця замацавалася пэўнае значэнне і які можа ўзнаўляцца ў мове.

Узнаўляльнасць абазначае той факт, што ў працэсе моўных зносін мы выкарыстоўваем словы як гатовыя моўныя адзінкі, а не ствараем словы кожны раз, калі хочам нешта сказаць.

Безумоўна, не кожны гук можа стаць словам. Але ў моўнай плыні такая з'ява назіраецца даволі часта, бо некаторыя службовыя словы складаюцца з аднаго гукі.

Прааналізуем сказ:

Пайсці ў грыбы ці ў тую ж рыбу, або паехаць у сялібу ці ў млын малоць на хлеб збажынку – усё гэта вабіла хлапчынку. (К-с) Тут некалькі разоў сустракаецца слова з аднаго гукі – прыназоўнік у (ў). Усе астатнія словы складаюцца з некалькіх гукі.

Любое адвольнае спалучэнне гукі нельга назваць словам. Напрыклад, спалучэнні *прал, спардзік, кіргуд* знешне нагадваюць словы (да іх нават можна дадаць марфемы з граматычнымі значэннямі), але яны не суадносяцца ні з адной з'явай рэчаіснасці, ні з адным паняццем, г.зн. не нясуць ніякага значэння.

Як лексічная адзінка слова вылучаецца па пэўных рысах. Такімі рысамі з'яўляюцца фанетычная і граматычная аформленасць, значэнне, выдзяляльнасць і аднаўляльнасць ў мове. Гэта значыць, што слова павінна мець змест, яго гукавая абалонка павінна суадносіцца з пэўным прадметам ці з'явай рэчаіснасці.

Неабходна разумець сутнасць адрознення паміж словам і паняццем. **Паняцце** – гэта адна з формаў мыслення, што абагульнена адлюстроўвае ў свядомасці людзей аб'ектыўную рэчаіснасць. **Слова** – гэта фанетычна і граматычна аформленая адзінка мовы, якая мае пэўнае значэнне і выступае сродкам моўных зносін.

Паняцці замацоўваюцца і афармляюцца з дапамогай слоў.

Мы можам выказаць свае думкі так, што іх зразумеюць іншыя, а таксама можам зразумець, што нам гавораць, бо словы абазначаюць пэўныя прадметы і з'явы (*птушка, квадрат, снег, навалініца*), прыметы прадметаў (*чысты, сіні, малы*), дзеянні (*спаць, есці, слухаць*), колькасць (*адзін, сто, мільён*), прыметы дзеянняў (*добра, пасяброўску, раптам*); некаторыя словы толькі ўказваюць на прадметы, прыметы, колькасць, не называючы канкрэтна (*яна, тая, чыясьці, колькі*). Гэта самастойныя часціны мовы. Службовыя часціны мовы дапамагаюць зразумець адносіны паміж прадметамі і дзеяннямі, пачуццямі, пабуджэнні, перадаць шумы, выдзеліць або ўдакладніць пэўную інфармацыю.

Кожнае слова мае лексічнае і граматычнае значэнні.

Лексічнае значэнне – гэта ўнутраны змест слова, суаднесенасць яго гукавой абалонкі з пэўным прадметам ці з'явай рэчаіснасці, з дзеяннямі, прыметамі і інш. З'яўляецца для слова індывідуальным.

Граматычнае значэнне – гэта значэнне, уласцівае слову як часціне мовы. Яно можа выражацца рознымі формамі (склону, ліку, асобы і інш.), якія ўтвараюцца пры дапамозе канчаткаў, суфіксаў, прыставак і інш. (Гл. § 50.)

Словы *плот, сад, клас, стол* маюць розныя лексічныя значэнні, але нулявы канчатак надае ім адно граматычнае значэнне: мужчынскага роду, адзіночнага ліку, назоўнага ці вінавальнага склону.

Слова ўспрымаецца намі ў адзінстве яго лексічнага і граматычнага значэнняў. Прааналізуем слова *везла*. Яго лексічнае значэнне – 'перамяшчаць нешта пры дапамозе сродкаў руху' – заключана ў аснове; суфікс *-л-* указвае на тое, што дзеянне адбывалася ў мінулым, а канчатак *-а* – на тое, што дзеянне выконвала асоба ці прадмет жаночага роду.

Матываваныя назвы тыя, якія можна патлумачыць (= матываваць) пры дапамозе іншых слоў: *настольнік, паравоз, дыміць*. Гэта вытворныя словы.

Нематываваныя назвы – адвольныя; успрымаюцца як незалежныя, бо з'яўляюцца невытворнымі словамі: *лоб, сіні, ісці*.

§ 3. Адназначныя і шматзначныя словы

Адназначнымі называюцца словы, якія маюць толькі адно лексічнае значэнне. Напрыклад, словы *ложак* ('мэбля для спальні'), *недасягальны* ('той, якога нельга дасягнуць'), *небяспека* ('стан, становішча, якое пагражае каму-небудзь'). Адназначнымі ў сучаснай беларускай мове з'яўляюцца тэрміны ў межах канкрэтнай навукі (*двакоссе, квадрат, дзеяслоў*), назвы жывых істот (*сом, прусак, кот*), раслін (*пшаніца, лопух, святаяннік*), асобныя абстрактныя паняцці (*жаль, пашана, літасць*).

Мнагазначныя (шматзначныя) словы маюць некалькі лексічных значэнняў: *кірунак* – 1) узяты напрамак куды-небудзь; 2) шлях развіцця, накіраванасць якога-небудзь дзеяння; 3) грамадская, навуковая, літаратурная і пад. плынь, групоўка, школа.

Як бачым, мнагазначныя словы суадносяцца з некалькімі паняццямі, таму іх канкрэтнае значэнне можна зразумець толькі ў кантэксце. Слова *ісці*, напрыклад, мае 27 значэнняў. Вось некато-

рыя выпадкі яго ўжывання: 1) *ісці* ў госці ('перамяшчацца, ступаючы нагамі'); 2) цягнік *ідзе* хутка ('рухацца'); 3) *ісці* супраць волі бацькоў ('дзейнічаць якім-небудзь чынам'); 4) *ісці* за лідэрам ('трымацца каго-небудзь').

Прамое значэнне слова – такое значэнне, з якім слова ўзнікла (г.зн. зыходнае, першапачатковае).

Пераноснае значэнне – другаснае (узнікае з часам на базе прамога значэння слова пры яго пераносе на іншы прадмет).

У слова *арэна* прамое значэнне – 'вялікая круглая пляцоўка пасярэдзіне цырка, на якой выступаюць артысты', а пераноснае – 'галіна, ніва дзейнасці' (напр., *міжнародная арэна*).

! У тлумачальных слоўніках усе значэнні слова падаюцца ў радку з нумарацыяй арабскімі лічбамі. Пры пераносных значэннях стаіць памета *перан.*

У працэсе ўжывання слоў могуць узнікаць розныя віды пераносу назваў:

а) **метафара** – перанос назвы з аднаго прадмета на іншы на аснове падабенства знешніх адзнак (формы, колеру, функцыі, месца знаходжання): *носік* яйка, *ружовыя* мары, *корань* слова, *галава* калоны;

б) **метанімія** – перанос назвы па сумежнасці з'яў (прасторавай, часавай, лагічнай): *горад* будуюцца – *горад* спіць, рабіць *пераклад* – добры *пераклад*, цяжкі *пераход* – падземны *пераход*, *пярсцёнак са срэбра* – есці *са срэбра*;

в) **сінекдаха** – замена назвы цэлага назвай яго часткі (або наадварот): *пасадзіць грушу* – з'есці *грушу*, адкрыць *рот* – лішні *рот*, знайшоў адну *капейку* – зарабіў сваю *капейку*.

Словы ў пераносным значэнні, як правіла, маюць разнастайныя эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні, таму з'яўляюцца сродкам стварэння вобразнасці ў мастацкіх творах: *Ляжыць залатая даліна, стомленая ад гарачыні*. (Хв.) *Адгаманіла лета на мове зор малінавых і кветак*. (Панч.)

З вобразных сродкаў складаюцца **тропы** – моўныя звароты, якія грунтуюцца на пераносе традыцыйных найменняў на іншыя рэаліі. У тропях галоўная функцыя не намінацыйная, а эстэтычная. Самыя распаўсюджаныя тропы – эпітэт, параўнанне, алегорыя.

Эпітэт – вобразнае азначэнне, якое вылучае характэрную рысу прадмета, з'явы або дзеяння і разам з гэтым надае ім эмацыянальна-экспрэсіўную ацэнку.

! Значыць, не любое азначэнне з'яўляецца эпітэтам.

Параўнайце:

Лагічныя азначэнні	Мастацкія азначэнні
<i>асенняя</i> ноч	<i>маўклівая</i> ноч
<i>зяленая</i> трава	<i>аксамітная</i> трава
<i>вяснова</i> вечар	<i>салаўіны</i> вечар
<i>моцная</i> навальніца	<i>ачышчальная</i> навальніца
<i>халодная</i> раса	<i>колкая</i> раса
<i>чыстае</i> неба	<i>лагоднае</i> неба

Параўнанне – прыём супастаўлення. Гэта троп, заснаваны на збліжэнні прадметаў паводле іх падабенства. На ўзроўні слова параўнанні выражаюцца ўскоснымі склонамі назоўніка: *Сузор'і віснунь выспелай рабінаю*. (Р. Б.); *Пеніцца сярдзіта бульба, закінае снежнаю заваяй у чорным сагане*. (М. Т.)

На ўзроўні словазлучэнняў і сказаў параўнанне афармляецца злучнікамі *як*, *бы*, *быццам*, *нібы* і інш. Напрыклад: *Горкае, нібы крушына, было ў людзей жыццё*. (М. К.) Часта ўжываюцца прыметнік *падобен* (*падобны*), форма вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў: *След сапраўды быў падобны да гусінай лапкі*. (С.) У паэзіі часта сустракаюцца параўнанні-выказнікі: *Вочы – усмешкі вясны*. (Тр.).

У мове мастацкай літаратуры шырока выкарыстоўваецца прыём **увасаблення** – перанос рыс жывых істот на nežывыя. У Рыгора Барадуліна чытаем: *Маланкі нервовымі пальцамі спіны дахаў драпаюць. Мароз круціў за вушы рانیцой. Агонь трасе чупрынай, злосны, рослы*.

Алегорыя (іншасказанне) – выражэнне абстрактнага паняцця праз канкрэтны вобраз. Найчасцей з алегорыяй сустракаемся ў казках, байках. Хітрасць звычайна перадаецца праз вобраз лісы, мудрасць – праз вобраз савы, уладарнасць – праз вобраз ільва. Назва байкі К. Крапівы «Дыпламаваны баран» гаворыць сама за сябе.

! Да тропы адносяцца таксама метафара, метанімія, сінекдаха, перыфраза (гл. § 12).

§ 4. Амонімы

Амонімамі называюцца словы, якія маюць рознае лексічнае значэнне, але супадаюць або ў напісанні, або ў гучанні (ці ў напісанні і гучанні адначасова): *гасцінец*¹ ('дарога'), *гасцінец*² ('падарунак').

Аманімія – гэта з’ява супадзення розных слоў (паводле лексічнага значэння) у напісанні і гучанні або толькі ў напісанні ці ў гучанні.

У беларускай мове існуе лексічная, марфалагічная, фанетычная і акцэнтualная аманімія.

Амонімы бываюць лексічныя (амалексы), марфалагічныя (амаформы), фанетычныя (амафоны), акцэнтualныя (амографы).

! Пры працы з амонімамі разглядаюцца толькі пары слоў або цэлыя групы слоў.

Лексічныя амонімы (амалексы) адносяцца да адной часціны мовы і супадаюць ва ўсіх або некалькіх суадносных формах:

*Бабка*¹ – ‘баба’ (старая жанчына).

*Бабка*² – ‘надкапытны сустаў нагі ў жывёлы’.

*Бабка*³ – ‘сталёвае кавадлачка для кляпання кос’.

*Бабка*⁴ – ‘страва, прыгатаваная з дранай бульбы’.

*Бабка*⁵ – ‘абабак’ (грыб).

*Бабка*⁶ – ‘дзесяць снапоў, састаўленых у кучку для прасушкі і накрытых распасцёртым снапом’.

✓ **Заўвага:** для прыкладу дастаткова прывесці слова з двума рознымі значэннямі.

Поўныя лексічныя амонімы – словы, якія супадаюць ва ўсіх суадносных формах:

*ключ*¹ – ‘прылада для адмыкання і замыкання замка’;

*ключ*² – ‘чарада птушак’.

Няпоўныя лексічныя амонімы – словы, якія супадаюць толькі ў асобных граматычных формах:

*апалонік*¹ – ‘хвастатая лічынка жабы’;

*апалонік*² – ‘вялікая лыжка, якой разліваюць вадкую страву’.

У вінавальным склоне словы будуць мець розныя формы:

бачу *апалонік*¹ – бачу *апалоніка*²;

*апалонік*¹ – *апалоніка*².

Амаформы – граматычныя амонімы; гэта словы розных часцін мовы, якія становяцца амонімамі (аднолькава гучаць і пішуцца) толькі ў адной-дзвюх граматычных формах:

вусны (назоўнік) – *вусны* (прыметнік);

варта (назоўнік) – *варта* (прэдыкатыўнае прыслоўе);

ста́ла (дзеяслоў) – *ста́ла* (прыслоўе);

каля горкі (назоўнік) – *горкі* (прыметнік).

Амафоны – словы, якія аднолькава вымаўляюцца, але пішуцца па-рознаму: *лес* – *лез*, *мець* – *медзь*, *Краніва* – *краніва*, *Ампер* – *ампер*, *код* – *кот*.

У вымаўленні часта супадаюць:

- 1) словы розных часцін мовы. Напрыклад, прыназоўнік *праз* і назоўнік *прас* вымаўляюцца аднолькава: [прас]; дзеяслоў *мець* і назоўнік *медзь* – [м’эц’];
- 2) асобныя формы слоў, якія адносяцца да адной і той жа часціны мовы (назоўнікі *код* і *кот* аднолькава гучаць: [кот] у назоўным склоне; *грыб* і *грып*). Сюды можна аднесці і аднолькавыя паводле гучання агульныя і ўласныя назоўнікі: *Краніва* (прозвішча) і *краніва* (расліна);
- 3) формы слоў розных часцін мовы: *ад куль* – форма р. с. назоўніка *куля* (з прыназоўнікам) і *адкуль* – прыслоўе.

Амографы – словы, якія пішуцца аднолькава, але вымаўляюцца па-рознаму (адрозніваюцца націскам): *кара́* – *ка́ра*, *накапа́ць* – *нака́паць*, *вазбі́* – *ва́зы*. У гэтых прыкладах супадаюць у напісанні словы адной часціны мовы – назоўнікі. Могуць супадаць і словы розных часцін мовы (*ту́га* – *туга́*), формы слоў адной часціны мовы (*высы́паць* – *высы́паць*), формы слоў розных часцін мовы (*са́мы* – *самы́*, *яму́* – *яму́*).

Асноўнымі шляхамі ўзнікнення амонімаў можна лічыць наступныя:

- а) выпадковае гукавое супадзенне (*лава*¹ – ‘расплаўленая маса, якая выкідаецца вулканам’ і *лава*² – ‘прыстасаванне для сячэння’);
- б) распад полісеміі, калі адно са значэнняў шматзначнага слова страціла сувязь з астатнімі значэннямі і стала асобным словам (*поўдзень*¹ – ‘сярэдня дня’ і *поўдзень*² – ‘напрамак свету’).

Амонімы – гэта словы розныя, таму падаюцца ў асобных слоўніках артыкулах. Кожнае са слоў-амонімаў пазначана зверху справа маленькай арабскай лічбай. Калі якое-небудзь слова з амонімаў з’яўляецца шматзначным, то яго асобныя значэнні падаюцца ў радку вялікімі арабскімі лічбамі:

- а) *дзяды*¹ – 1. Людзі, якія жылі раней; продкі. 2. Абрад памінавання нябожчыкаў, а таксама дзень, калі выконваецца гэты абрад. *дзяды*² – пустазелле з калючым лісцем і ўчэпістымі пупышкамі.

! Першае слова з’яўляецца шматзначным.

- б) *від*¹ – 1. Тое, што адкрываецца перад вачамі, перспектыва. 2. Тое, што і выгляд. 3. *перан*. Меркаванні; намер. *від*² – 1. Падраздзяленне ў сістэматызацыі. 2. Разнавіднасць; тып.

! Абодва словы-амонімы з’яўляюцца шматзначнымі.

Вельмі важна ўмець размяжоўваць амонімы і шматзначныя словы.

✓ **Запомніце:** асноўны крытэрыі размежавання – лексічнае значэнне слоў. Калі паміж значэннямі ёсць сэнсавая сувязь, перад намі шматзначнае слова, калі няма – гэта амонімы.

Напрыклад, слова *правіць* мы ўжываем у розных значэннях:

1 – 'кіраваць, маючы ўладу'. *Правіць дзяржаву.*

2 – 'накіроўваць чый-небудзь рух'. *Правіць коньмі.*

3 – 'рамантаваць, папраўляць'. *Правіць хамут.*

4 – 'выпраўляць памылкі ў чым-небудзь'. *Правіць карэктуру.*

У значэннях 1 і 2 слова *правіць* шматзначнае, мы можам вызначыць сэнсавую сувязь – 'кіраваць'.

У значэннях 3 і 4 такая сувязь таксама прасочваецца – 'ліквідаваць недахопы, загані'.

Амонімамі ж словы будуць у наступных камбінацыях значэнняў: 1 – 3, 1 – 4, 2 – 3, 2 – 4.

У некаторых выпадках размежаванню амонімаў і шматзначных слоў дапамагае словаўтварэнне або формаўтварэнне. У амонімаў утвораныя формы будуць рознымі:

ад слова *такт*¹ ('метрычная музычная адзінка') утвараецца прыметнік *тактавы*;

ад слова *такт*² ('пачуццё меры ў паводзінах, далікатнасць') – прыметнік *тактоўны*.

Трэба мець на ўвазе, што словы-амонімы будуць мець розныя рады аднакарэнных слоў:

*даспяваць*¹ ('станавіцца спелым') – *спець, спелы, даспелы, наспелы*;

*даспяваць*² ('закончыць спеў') – *спявак, спяваць*.

Для выяўлення амонімаў можна выкарыстоўваць і спалучальнасць слоў.

Напрыклад, слова *апалонік* у значэнні 'хвастатая лічынка жабы' можа спалучацца са словамі *жывы, жвавы, плавае, спіць, ператвараецца ў жабу*. Слова *апалонік* у значэнні 'вялікая лыжка, якой разліваюць вадкую страву' з вышэйназванымі словамі спалучацца не можа. У яго іншая «кампанія» – *драўляны, металічны, алюмініевы, імпартаваны*.

! Не заўсёды названыя прыёмы дапамагаюць размежаванню. У такіх выпадках неабходна звяртацца да тлумачальнага слоўніка.

Часта ў напісанні ці ў гучанні (а часам – у напісанні і гучанні адначасова) супадаюць словы з розных моў. Такая з'ява называецца

ваецца **міжмоўнай аманіміяй**, а самі амонімы – міжмоўнымі. Звернемся да табліцы:

У беларускай мове	У рускай мове
1) <i>лук</i> – 'ручная зброя для пуску стрэл'	<i>лук</i> ¹ – 'агародная расліна'
	<i>лук</i> ² – 'ручная зброя для пуску стрэл'
! беларускае слова <i>лук</i> і рускае <i>лук</i> ¹ – амонімы	
2) <i>краска</i> – 'палявая кветка'	<i>краска</i> – 'рэчыва, якое надае прадметам пэўны колер'
3) <i>бойка</i> ¹ – 'прылада да збівання масла'	<i>бойко</i> – 'хутка, жвава'
<i>бойка</i> ² – 'сварка, сутычка з узаемнымі пабоямі'	
! Абодва беларускія словы-амонімы маюць амонім у рускай мове. Супадзенне адбываецца ў вымаўленні: [бóйка].	

! Як бачым, супадаць у напісанні ці гучанні могуць словы ці іх асобныя значэнні або формы.

Ва ўсіх тыпах амонімаў закладзены вялікія вобразна-выяўленчыя магчымасці. Увагі майстроў мастацкага слова не магла не прыцягнуць супярэчнасць паміж формай і зместам амонімаў (гучанне аднолькавае – сэнс розны). На гэтай супярэчнасці часта засноўваюцца славесныя гульні, ствараюцца каламбур.

Спрадвечнай тэмы пераказа

Вусны:

Не трэба слоў,

Не трэба фраз, –

Вусны ў вусны.

(Р. Барадулін. Спрадвечная тэма.)

Тут аманімічная рыфма служыць сродкам павышэння моўнай выразнасці. Розныя формы аманіміі выкарыстоўваюцца ў жартах, пародыях:

З недапісаным раманам

Лез у класікі Раман.

Кажуць, і сыны Рамана

Пішуць той жа ўсё раман.

(Хв. Жычка. Каламбур.)

Некаторыя аўтары ствараюць каламбурны спецыяльна для дзіцячых чытанак:

Наша вострая піла –
Не піла, а пчала.
Не піла, не ела,
Ні разу не прысела.

(Н. Гілевіч. Карацелькі-каламбурны.)

§ 5. Паронімы

Паронімы – словы, якія структурна, сваім знешнім афармленнем вельмі падобныя адно на другое (блізкія гучаннем), але маюць розныя значэнні: *бульбоўнік // бульбянік // бульбянішча*.

Бульбоўнік – лісце і сцябло бульбы.

Бульбянік – 1) тое, што і бульбоўнік; 2) аладка з дранай бульбы.

Бульбянішча – месца, на якім расла бульба.

Прыклады паронімаў:

бураковы // бурачковы // бурачны;

будова // будоўля;

дажджавальны // дажджавы // дажджлівы // дажджысты;

забеспячэнне // забяспечанасць;

дзеіны // дзейсны;

драбната // драбніца // драбязя // дробязь.

Паколькі паронімы характарызуюцца гукавым і структурным падабенствам, то ўжыванне аднаго слова замест другога (патрэбнага) парушае сэнс выказвання. Вельмі часта ў працэсе маўлення няправільна ўжываюцца словы: *абагуліць – абагульніць, гняздо – гняздоўе, давер – даверлівасць, чытач – чыталінік, спадчына – спадчыннасць, цікавы – цікаўны і інш.*

! Каб пазбегнуць памылак, трэба звяртацца да слоўніка паронімаў.

§ 6. Сінонімы

Сінонімы – блізказначныя словы і выразы, якія абазначаюць адно і тое ж паняцце, але адрозніваюцца адценнямі значэння або стылістычнай афарбоўкай (а таму гучаць і пішуцца па-рознаму): *вядомасць, слава, папулярнасць*. Усе гэтыя словы аб'яднаны значэннем 'усаагульнае прызнанне заслуг, таленту'.

Назваючы адно паняцце, сінонімы абавязкова адрозніваюцца значэннямі. У групе сінонімаў *статак, чарада, табун, касяк, зграя* словы *статак, чарада* ўжываюцца, калі гавораць пра кароў, словы *табун* – пра коней, *касяк* – пра рыб, *зграя* – пра ваўкоў.

Вылучаецца некалькі шляхоў і спосабаў узнікнення сінонімаў:

- а) у выніку таго, што адны і тыя ж паняцці ў розныя гістарычныя перыяды называліся па-рознаму (*ваяр – барацьбіт, чало – лоб*);
- б) у выніку паралельнага ўжывання беларускіх слоў і адпаведных запазычаных (*успаміны – мемуары, прыстаўка – прэфікс, падмурак – фундамент*);
- в) у выніку паралельнага ўжывання слоў агульналітаратурных і дыялектных (*балюча – балесна, калісьці – кагасе, лужына – калюжа*).

Сінанімічны рад – група слоў, аб'яднаных агульнасцю значэння. Гэта можа быць пара або група слоў, якія суадносяцца паміж сабой пры абазначэнні адных і тых жа паняццяў: *лодка – човен; многа – шмат, багата; храбры – смелы, мужны, адважны*.

Існуюць рады, якія ўключаюць у сябе некалькі дзесяткаў слоў.

Дамінанта – базавае слова сярод членаў сінанімічнага рада, якое з'яўляецца носьбітам асноўнага значэння, выкарыстоўваецца часцей за іншыя і не мае ніякіх дадатковых адценняў. У сінанімічным радзе стаіць на першым месцы: *аслабець, абясцілець, занядушчаць, змагчыся, стаміцца, падарвацца, здарожыцца* і т.п. Слова *аслабець* – дамінанта.

У залежнасці ад характару адрознення сінонімы падзяляюцца на:

- 1) сэнсавыя (семантычныя) – сінонімы, якія адрозніваюцца сэнсавымі адценнямі значэнняў, часцей за ўсё ступенню праяўлення якой-небудзь з'явы: *суровы – круты; халодны – ледзяны; блішчаць – ззяць, праменіцца*;
- 2) стылістычныя – сінонімы, якія адрозніваюцца стылістычнай афарбоўкай (выражаюць розныя эмоцыі, ацэнку). У сказе *Прабегшы некалькі хат, Арцём звярнуў на агароды, шуснуў у каноплі, ...забег у надворак Юркі Труса, з надворка заламаў у вулачку і пасучыў проста да калодзежа*. (К-с) словы *звярнуў, забег* з'яўляюцца нейтральнымі, а словы *заламаў, шуснуў, пасучыў* – гутарковымі.
- 3) сэнсава-стылістычныя (семантыка-стылістычныя) – адрозніваюцца і сэнсам, і стылістычнай афарбоўкай: *хадзіць* (нейтр.) – *свацца* (гутарк.) – *шлындаць* (гутарк.) – *швэндацца* (гутарк.);

4) кантэкстуальныя (аўтарскія) – словы, якія не маюць сэнсавай сувязі (агульнага значэння), але ў пэўным кантэксце збліжаюцца ў значэнні: *Далёка кацілася, тупала, цокала, шоргала рэха.* (У. Някляеў)

Неабходна разумець, што не кожнае слова мае сінонім у мове. Назвы канкрэтных прадметаў і з'яў практычна не ўжываюцца ў сінанімічных радах. Не маюць сінонімаў і навуковыя тэрміны.

! Выключэнне складаюць кантэкстуальныя сінонімы.

Калі слова мнагазначнае, то рады сінонімаў будуць розныя для кожнага з яго значэнняў. Напрыклад, прыметнік *лёгкі* са значэннем 'які мала важыць' мае сінонімы *няцяжкі, бязважкі*. Калі характарызуецца несур'ёзнае стаўленне да чаго-небудзь, ужываюцца сінонімы *павярхоўны, несур'ёзны, бесклапотны, легкадумны*. Са значэннем невялікай значнасці ўжываюцца словы *нязначны, невялікі, слабы, нямоцны, неглыбокі*. У значэнні 'нескладаны' – словы *даступны, просты*.

Часта у якасці сінонімаў да асобных слоў выступаюць фразеалагічныя звароты, пры гэтым яны адрозніваюцца ад дамінанты стылістычнай афарбоўкай:

уцячы (нейтр.) – *даць дзёру* (разм.);

смяцца (нейтр.) – *залівацца смехам* (разм.);

сутнасць (нейтр.) – *альфа і амега* (кніжн.).

Самі фразеалагізмы таксама ўступаюць у сінанімічныя адносіны:

трымаць язык за зубамі – *язык праглынуць*;

даць маху – *даць пудла*;

біць лынды – *бібікі біць*;

кляваць носам – *табаку важыць*.

Сінонімы ўзбагачаюць мову сэнсавы і эмацыянальна.

У апавесці Янкі Брыля «Апошняя сустрэча» чытаем: *На памытай дажджамі і прычасанай баронамі раллі зноў вось празубліваецца ружавата-зялёная рунь ярыны. Які яркі, сакавіты атрымаўся малюнак! А стварыць яго памагло слова празубліваецца замест дзеяслова прарастае.*

Часта пісьменнік з мэтай удакладніць нейкае слова ўжывае ў адным сказе цэлы сінанімічны рад (гэта так званы прыём нанізвання сінонімаў): *Але там, дзесь у патаемных глыбінях, нешта бурліла, кіпела, узнімалася, ірвалася наверх.* (К-с)

Выкарыстанне сінонімаў дапамагае аўтарам пазбегнуць аднастайнасці і паўтораў у мове: *Калі кепска пад'есць у нас, дык у цябе ў кухні часам падмацуецца.* (Гар.)

§ 7. Антонімы

Антонімы – пары слоў (адной часціны мовы) з процілеглым значэннем: *дзікі – свойскі, святло – цемра*.

Паводле структуры антонімы бываюць аднакаранёвыя (*добры – нядобры, вясёлы – невясёлы*) і рознакаранёвыя (*доўгі – кароткі, позна – рана*).

Кантэкстуальныя антонімы – такія пары слоў, супрацьлеглае значэнне якіх выяўляецца толькі ў пэўным кантэксце: *Перад вачыма* – руіны шматгадовых здабыткаў розуму і рук, але ў *глыбіні душы* – захаваная святочная ўзнятасць... (К.)

Асновай для ўзнікнення антонімаў з'яўляецца наяўнасць у значэннях суадносных слоў такой прыметы (якаснай, колькаснай, прасторавай, часовай і інш.), якая можа змяняцца ў бок павелічэння ці памяншэння да такой ступені, што дойдзе да сваёй процілегласці: *вялікі – маленькі; далёка – блізка; святло – цемра; цяплець – халадаць*.

З гэтай прычыны не могуць мець антонімаў уласныя назоўнікі і назоўнікі з канкрэтным значэннем (*Васіль, Мінск, стол*), лічэбнікі (*тры, пяты, пяцёра*) і большасць займеннікаў (*я, ён, мы*).

Трэба памятаць, што ў мнагазначных словах кожнае значэнне мае свае антонімы. Гэта добра ілюструюць наступныя прыклады: *пусты слоік – поўны слоік; пустая размова – змястоўная размова*.

На выкарыстанні антонімаў заснаваны многія стылістычныя фігуры.

Антытэза – стылістычная фігура, сутнасць якой заключаецца ў спалучэнні слоў, што абазначаюць процілеглыя паняцці: *Сыты галоднаму не спагадае.* (Прым.) *Мякка сцеле, ды цвёрда спаць.* (Прым.)

Аксюмарон (аксімаран, аксюмаран) – стылістычная фігура, сутнасць якой заключаецца ў спалучэнні слоў, што абазначаюць несумяшчальныя паняцці: *мілы і ласкавы звер; гучная цішыня; жывы труп*.

Антонімы шырока выкарыстоўваюцца ў творах вуснай народнай творчасці – прыказках, прымаўках, частушках:

Багаты беднаму не сябра.

Чорнага да беллага не прышываюць.

Ад добрага не ўцякай, а ліхога не рабі.

Рыхтуй калёсы зімой, а сані летам.

Далей паложыш – бліжэй возьмеш.

§ 8. Сучасная беларуская лексіка паводле паходжання

Даследчыкі вылучаюць наступныя этапы ў гістарычным развіцці беларускай мовы:

III тысячагоддзе да н.э. – II палова I тысячагоддзя н.э. (агульнаславянскае адзінства)	III тысячагоддзе да н.э.	– распад уяўнага індаеўрапейскага адзінства на дробныя моўныя групы, сярод якіх і славянская; – узнікненне праславянскай мовы (агульнаславянскай мовы-асновы);
з VII–VIII стст. да XIII ст. агульнаўсходнеславянскі перыяд	VI стагоддзе н.э.	– выдзяленне асобных славянскіх груп – усходняй, заходняй, паўднёвай;
	IX стагоддзе	– узнікненне стараславянскай мовы (першай славянскай пісьмовай мовы);
	канец XII – пачатак XIII ст.ст.	– фарміраванне самастойных моў усходнеславянскай групы;
XIV–XVIII стст. – перыяд фарміравання беларускай народнасці	сярэдзіна XIII – канец XVI ст.ст.	– утварэнне Вялікага княства Літоўскага. ! Беларуская мова – дзяржаўная мова ВКЛ; – усталяванне ўсіх адметных моўных асаблівасцей беларускай мовы;
	канец XVI – пачатак XVII ст.ст.	– 1569 г. – аб’яднанне ВКЛ і Польшчы (Рэч Паспалітая). ! Звужэнне сферы выкарыстання беларускай мовы пад уплывам польскай.
	другая палова XVII – усё XVIII ст.	! Заняпад беларускай мовы праз панаванне польска-лацінскай кніжнасці;

XIX – п. XX ст. – перыяд фарміравання беларускай нацыі	к. XVIII ст. – XIX ст.	– 1795 г. – далучэнне беларускіх зямель да Расійскай імперыі; – афіцыйная мова – руская; – нацыянальна-вызваленчы рух на тэрыторыі Беларусі. ! Адраджэнне беларускага пісьменства;
	пачатак XX ст.	– уступкі царскага ўрада ў нацыянальным пытанні (1905 г. – закон аб друку, развіццё выдавецкай справы);
	20-я гады	– новы этап дзяржаўнасці – абвяшчэнне незалежнасці Беларусі. ! Беларуская мова зноў набыла статус дзяржаўнай. ! Выпрацоўка беларускай тэрміналогіі;
	канец 30-х гг.	– звужэнне сферы выкарыстання беларускай мовы;
	канец 80-х – пачатак 90-х гг.	– набыццё Рэспублікай Беларусь суверэнітэту; – 26 студзеня 1990 г. – «Закон аб мовах у Беларускай ССР». ! Беларуская мова становіцца адзінай дзяржаўнай мовай;
	з 1995 г.	– пасля рэспубліканскага рэферэндуму руская мова набыла статус другой дзяржаўнай і стала дамінаваць у афіцыйным ужытку.

Паводле крыніц і характару паходжання ўся беларуская лексіка падзяляецца на дзве групы:

I – *спрадвечна беларуская* (агульнаславянская, усходнеславянская і ўласнабеларуская);

II – *запозычаная*.

Спадвечна беларуская лексіка – гэта словы, якія існуюць у беларускай мове спакон вякоў (яны перайшлі з агульнаславянскай ці ўсходнеславянскай моў або ўтварыліся на ўласна беларускім

лексічным матэрыяле). Яе падгрупы і называюцца адпаведна: агульнаславянская, усходнеславянская і ўласнабеларуская.

Агульнаславянская лексіка бытуе ў беларускай і іншых славянскіх мовах:

- хлеб (у беларускай і рускай);
- хліб (ва ўкраінскай);
- chleb (у польскай і чэшскай);
- хляб (у балгарскай).

Гэта словы, атрыманыя з праславянскай мовы. У тэматычным плане агульнаславянская лексіка вельмі шырокая – ахоплівае ўсе сферы матэрыяльнага і духоўнага жыцця. Да прыкладу: *чалавек, рука, вока, вада, лес, зіма, зямля*. Сюды адносяцца большасць займеннікаў і службовых слоў.

! У беларускай мове агульнаславянскія словы набылі своеасаблівае фанетычнае аблічча і характарызуюцца поўнагалоссем, дзеканнем, цеканнем, яканнем, наяўнасцю прыстаўных гукаў: *палон, дзесяць, спяваць, возера*.

Гэтая лексіка складае прыкладна чвэрць усіх слоў, якімі мы карыстаемся.

Усходнеславянская лексіка бытуе ва ўсіх усходнеславянскіх мовах: *дзед, сястра, маці, куст, сям'я, бяроза, воўк*.

Фарміраванне і ўзбагачэнне слоўніка ўсходнеславянскага перыяду адбывалася пераважна за кошт уласных рэзерваў мовы: ад агульнаславянскіх слоў утвараліся ўсходнеславянскія: ад *сяло* – *селянін*, ад *племя* – *племеннік*.

Словы ўсходнеславянскай лексікі знаходзім ва ўсіх сферах гаспадарчага, грамадска-палітычнага і культурнага жыцця: *жалейка, вяроўка, сорака, трэць, тулава, шчака, карова, мяцеліца, пагост, сутнасць*.

Уласнабеларуская лексіка бытуе толькі ў беларускай мове: *берасцянка, лявоніха, сківіца, араты, уханіць*.

Гэтыя словы складаюць нацыянальную спецыфіку беларускай мовы ў параўнанні з лексічным складам рускай і ўкраінскай моў. Узнікненне ўласнабеларускай лексікі звязана з фарміраваннем беларускай народнасці і нацыі. Сюды адносяцца словы, якія:

- сталі ў беларускай мове агульнаўжывальнымі: *абанал, ачуныць, поспех, волат*;
- утвораны ад агульнаславянскіх каранёў з дапамогай менавіта беларускіх словаўтваральных сродкаў: *авечка, печка, сцэжка, стывак, сейбіт*;
- перайшлі ў літаратурную мову з беларускіх гаворак: *сківіца, хустка, аберуч*;

– абазначаюць уласнабеларускія этнічныя паняцці: *дранікі, мачанка, зацірка, батлейка*.

Запазычаная лексіка – словы іншамовнага паходжання: з рускай (*большавік, ваенрук, ураўненне*); з польскай (*цуд, тлусты, пакунак*); з грэчаскай (*гіпотэза, камедыя, філасофія*); з лацінскай (*глобус, акварыум, натарыус*) і г.д.

Гэтая лексіка пранікала ў беларускую мову на працягу ўсяго яе развіцця па розных прычынах, асноўныя з якіх – сацыяльна-эканамічныя і дзяржаўна-палітычныя кантакты між народамі. Працэс запазычання можа ісці непасрэдна з моў-крыніц або праз пасрэдніцтва іншых моў (словы з неславянскіх моў часцей за ўсё пранікаюць праз рускую і польскую, радзей – праз чэшскую мову). Шляхоў запазычання два: 1) вусны – пры непасрэдных моўных зносінах носьбітаў розных моў; 2) пісьмовы (праз пераклады і кнігі, праз сродкі масавай інфармацыі і афіцыйныя дакументы, праз прыватнае ліставанне).

Самыя даўнія запазычання з неславянскіх моў у беларускую мову праніклі з грэчаскай, лацінскай, татарскай, італьянскай, французскай, нямецкай. У наш час слоўнік значна папоўніўся англійскімі словамі, што з'яўляецца вынікам развіцця гандлю, бізнесу, маркетынгу, актывізацыі кантактаў паміж дзяржавамі.

Запазычаная лексіка мае свае асаблівасці вымаўлення і правапісу, але амаль усе словы нясуць прыметы моў-крыніц, таму мы можам пазнаць, з якой мовы запазычана тое ці іншае слова.

Асноўныя прыметы запазычанняў з неславянскіх моў:

а) грэцызмаў	– пачатковыя гукі [а], [э] (<i>акіян, этап, эпоха</i>); – гук [ф] у пачатку слова (<i>філасофія, фантазія, фаза, фаланга</i>); – спалучэнні зычных [кс], [ск], [пс], [мп], [мв] у сярэдзіне слова (<i>дыск, элікс, сімптом, лампада</i>); – прыстаўкі <i>а-, ан- (ана-), анты-, эў- (алагізм, анархія, антыдот, эўфілін, эўфемізм)</i> ; – суфіксы <i>-ад-, -ід-, -ік- (-ык-), -іск-, -ос- (-ас-)</i> (<i>лампада, піраміда, рыторыка, абеліск, тэрмас</i>); – пачатковыя часткі складаных слоў <i>біа- (біё-), геа- (гео-), філа- (філо-)</i> ;
б) лацінізмаў	– суфіксы <i>-ум-, -ус-, -тар-, -ент (-энт), -ур-, -чы(я), -ат</i> (<i>акварыум, радыус, аратар, агент, дыктатура, інструкцыя, агітацыя, адвакат</i>);

в) германізмаў	– спалучэнні [шт], [шп] у пачатку ці ў сярэдзіне слова (<i>штаб, шпіль, муштра</i>); – спалучэнне [хт] у сярэдзіне слова (<i>шахта, вахта</i>); – частка <i>-майстар</i> у канцы слова (<i>гросмайстар, балетмайстар</i>);
г) запазычан- няў з фран- цузскай мо- вы	– канцавыя спалучэнні <i>анс, ёр, аж/яж (сеанс, баланс, суфлёр, багаж, камуфляж)</i> ; – спалучэнні <i>бю, вю, пю, фю (бюро, бюлетэнь, гравюра, катюшон, фюзеляж)</i> ; – спалучэнні <i>уа, уэ (буржуа, гуаш, дуэль)</i> ; – спалучэнні <i>лье, нье, цье, сье (барэльеф, віньетка, ранцье, дасье)</i> ; – канцавыя націскныя галосныя (<i>кашнэ, трыко, пано, філе</i>);
д) запазычан- няў з англій- скай мовы	– пачатковае спалучэнне <i>дж (джаз, джын, джынсы)</i> ; – канцавыя спалучэнні <i>ер/ёр/эр/ар (буфер, баксёр, катэр, дыспетчар)</i> ; – канцавыя спалучэнні <i>інг/ынг (брыфінг, маркетынг, спінінг)</i> ; – канцавая частка складанага слова <i>-мен (спартсмен, джэнтльмен)</i> .

Запазычаюцца словы найчасцей з самых блізкіх моў (для беларускай мовы гэта руская і ўкраінская, а таксама польская). І ўсё ж іх можна пазнаць (праўда, не ўсе).

Паланізмы маюць наступныя элементы *польскай* мовы:

- спалучэнні *ен (эн), ён (он), енк: маёнтак, парэнчы*;
- спалучэнне *дл: рыдлёўка, кавадла, ядловец*;
- спалучэнне *лу: тлусты, слуп, тлумачыць, тлум*;
- гук [ц] на месцы ўсходнеславянскага [ч]: *цудоўны, абяцаць, цотны*;
- суфікс *-унак: кірунак, падарунак, рахунак*.

На запазычаннях з *рускай* мовы трэба спыніцца асобна. Па-першае, таму, што яны складаюць самую вялікую па колькасці групу запазычанняў. Па-другое, трэба памятаць, што амаль усе запазычанні з галін навукі і культуры, якога б паходжання яны ні былі, прыйшлі ў беларускую мову праз рускую. Як жа засвойваліся рускія словы беларускай мовай?

1-я група – словы, узятыя без змен марфалагічнай будовы. Ад-розненне можа назірацца толькі ў вымаўленні ці напісанні: *подзвіг, вопыт, дваранін, дагавор, рашэнне, распараджэнне*.

2-я група – словы, узятыя з рускай мовы, пры засваенні якіх змянялася марфалагічная будова (да рускіх каранёў дадаваліся беларускія суфіксы і прыстаўкі): *адсутнасць, выключны, гадавіна, неабходны, прадпрыемства, плошча, узровень, уздзеянне*.

3-я група – словы, пабудаваныя з беларускага лексічнага матэрыялу на ўзор адпаведных рускіх слоў (калькі): *ажыццяўленне, мовазнаўца, жыццяздольны, двухпавярховы, працаздольнасць, раўнавага*.

Што да сувязяў беларускай мовы з *украінскай*, то вельмі цяжка вызначыць узаемаўплыў адной мовы на другую: настолькі вялікая блізкасць паміж іх лексічным складам. У беларускай і ўкраінскай мовах вельмі шмат слоў, аднолькавых паводле значэння і гукавога складу (пры гэтым яны адрозніваюцца ад слоў рускай мовы).

Параўнайце:

Беларускія словы	Украінскія словы	Рускія словы
асабовы	особовий	личный
выклад	виклад	изложение
кропка	крапка	точка
дужка	дужка	скобка
напрыклад	наприклад	например
сучасны	сучасний	современный
склад	склад	слог, состав
якасны	якісний	качественный

Даследчыкі прытрымліваюцца думкі, што правільным будзе лічыць гэтыя словы не запазычанымі, а пабудаванымі з аднолькавага ўсходнеславянскага матэрыялу на адзін узор у абедзвюх мовах. Да ўкраінізмаў у беларускай мове адносяцца словы: *бадзёры, журыцца, чубаты, боршч, варэнік* і інш.

Вялікі пласт сучаснай беларускай лексікі складаюць так званыя **інтэрнацыялізмы**. Да інтэрнацыялізмаў адносяцца словы, аднолькавыя ці блізкія па гучанні і значэнні, пашыраныя не менш чым у трох няроднасных мовах:

бел. *тэатр*
 ням. *Theater*
 англ. *theatre*
 ісп. *teatro*
 балг. *театър*

Існуе цэлая група міжнародных элементаў (слоў, прыставак, суфіксаў, каранёў), якія ўвайшлі ў многія сучасныя мовы ў працэсе іх гістарычнага ўзаемадзеяння. Некаторыя з такіх элементаў прадстаўлены ў табліцы:

Міжнародныя элементы	З якой мовы	Значэнне	Вытворныя словы ў беларускай мове
а- (ан-)	грэч.	без, не	алагічны, амаральны
ант- (анты-)	грэч.	супраць	антыдэмакратычны
архі-	грэч.	звышгалоўны	архімандрыт, архіважны
аква-	лац.	вада	акваторыя, акваланг
акт-	лац.	дзеянне	антракт, акт
археа-	грэч.	старажытны	археалогія, археаграфія
аэра-	лац.	паветра	аэразоль
бія-	грэч.	жыццё	біялогія
ген-	грэч.	род, паходжанне	генетыка, генатып
контр-	лац.	супраць	контратака
рэ-	лац.	назад, зноў	рэканструкцыя
полі- (палі-)	грэч.	многа	полівітаміны, паліклініка
тэле-	грэч.	далёка	тэлеаб'ектыў
-філ	грэч.	прыхільнік	бібліяфіл
фота-	грэч.	святло	фотаапарат
хрона- (храна-)	грэч.	час	хронаметраж, храналогія
аван-	франц.	перад	авангард

Варта адзначыць, што часцей за ўсё інтэрнацыянальная лексіка сустракаецца ў навукова-тэхнічнай літаратуры.

Многія запазычанні даўно ўвайшлі ў шырокае ўжыванне і згубілі сваю іншамовную афарбоўку. Яны выкарыстоўваюцца ва

ўсіх стылях беларускай мовы, напрыклад: *тэатр, стадыён, паліто, пінжак, цуд*.

Часта мова (асабліва праз сродкі масавай інфармацыі) загрузваецца запазычаннямі і набывае залішнюю «навуковасць». Згадзіцеся, не кожны зразумее сэнс слоў *эскалацыя, дэрывацыя, цэйтнот, блюмінг, маркетынг*. Таму трэба вельмі асцярожна ўжываць запазычаныя словы.

У мастацкай літаратуры запазычаная лексіка выконвае стылістычную функцыю.

Існуюць так званыя **экзатызмы** – словы для абазначэння назваў нацыянальных прадметаў і з'яў, якія характарызуюць побыт розных народаў: *гарэм, чалма, лаваш, шурпа, шах*.

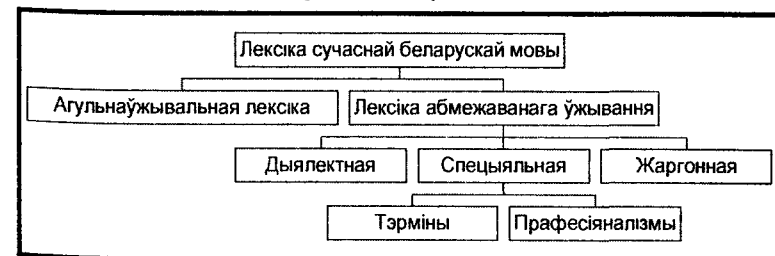
Другую групу складаюць **варварызмы** – словы і выразы, якія не да канца асвоены беларускай мовай, знаходзяцца па-за літаратурнай нормай і не прадстаўлены ў слоўніках. Яны выкарыстоўваюцца ў вусным маўленні, а ў мастацкай літаратуры служаць сродкам сатыры і гумару, моўнай характарыстыкі дзеючых асоб: *о'кей, банжур, пардон, чао, гут, саям*.

§ 9. Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання

Паводле сферы ўжывання вызначаюцца наступныя пласты сучаснай беларускай лексікі:

- 1) **агульнаўжывальная (агульнанародная) лексіка** – словы, якія пашыраны на ўсёй тэрыторыі Беларусі, зразумелыя ўсім людзям, ужываюцца ў вуснай і пісьмовай формах і не маюць стылістычных адценняў;
- 2) **лексіка абмежаванага ўжывання** – словы, выкарыстанне якіх абмежавана тэрыторыяй, родам дзейнасці, пэўным сацыяльным асяроддзем.

Гэты падзел можна прадставіць у табліцы:

Словы таму і называюцца агульнаўжывальнымі, што з'яўляюцца агульнаразумелымі і выкарыстоўваюцца ва ўсіх стылях мовы. Іх ужыванне нічым не абмежавана: ні месцам жыхарства людзей, ні іх прафесіяй ці сацыяльным становішчам, ні моўнай сітуацыяй. Агульнаўжывальная лексіка з'яўляецца самай важнай часткай беларускай мовы (ды і любой іншай). На ёй грунтуюцца зносіны паміж людзьмі, на яе базе адбываецца развіццё і ўдасканаленне мовы.

Агульнаўжывальнымі з'яўляюцца словы ўсіх часцін мовы: назоўнікі (*кніга, горад, жыта, шчасце, чалавек*), прыметнікі (*новы, стары, шчаслівы*), дзеясловы (*чытаць, араць, есці*), займеннікі (*мы, наш, свой, хто*), прыслоўі (*добра, смела, наволі*), лічэбнікі (*няць, сто, тысяча*), прыназоўнікі (*на, да, пры, у*), злучнікі (*і, а, ці – ці*), часціцы (*не, аж, нават*), выклічнікі (*о, ах, эх, гэй*).

Дыялектная лексіка (грэч. *dialektos* – 'гаворка, дыялект') – гэта словы, якія ўжываюцца на пэўнай тэрыторыі, у дыялектах і гаворках.

Адно і тое ж паняцце ў розных гаворках можа называцца па-рознаму. Напрыклад, замест агульнаўжывальнага слова *вясёлка* ў гаворках сустракаюцца розныя назвы: *веселуха, перавясёлка, радаўніца, радуга, красуля, дажджуха*.

Трэба мець на ўвазе, што ў кожнай гаворцы абсалютная большасць слоў – агульнаўжывальныя. Тыя словы, якія адрозніваюцца ў гаворцы ад агульнаўжывальных, і называюцца дыялектызмамі.

Найбольш часта ў мове сустракаюцца лексічныя, семантычныя, марфалагічныя, фанетычныя і словаўтваральныя дыялектызмы.

Лексічныя дыялектызмы – гэта словы, невядомыя літаратурнай мове: *драбы* – 'рэбры', *агоўтацца* – 'прывыкнуць', *таўчонкі* – 'аладкі з тоўчанай бульбы'.

Семантычныя дыялектызмы ўзнікаюць тады, калі агульнанародныя словы ўжываюцца ў пэўнай мясцовасці з іншым значэннем, чым у літаратурнай мове: *тавар* – 'буйная рагатая жывёла', *градка* – 'паліца для посуду', *гуска* – 'белая лілея'.

Марфалагічныя (граматычныя) дыялектызмы перадаюць граматычныя асаблівасці гаворак. Яны могуць адрознівацца ад агульнаўжывальных слоў граматычным родам, канчаткамі: *санаторыя* – 'санаторый', *братэ* – 'браты', *кажаць* – 'кажа'.

Фанетычныя асаблівасці адлюстроўваюць гукавую спецыфіку гаворак (дыялектаў): *гостры* – 'востры', *мабуць* – 'мабыць', *яечко* – 'яечка', *кохта* – 'кофта'.

Словаўтваральныя дыялектызмы адрозніваюцца ад літаратурных слоў словаўтваральнымі марфемамі (суфіксамі і прыстаўкамі): *цяперака* – 'цяпер', *сонечка* – 'сонейка', *вобуй* – 'абутак'.

Дыялектызмы пранікаюць у літаратурную мову часцей за ўсё праз мову мастацкіх твораў, калі пісьменнікі ствараюць разгорнутыя малюнкi мясцовага жыцця. З дапамогай дыялектызмаў пісьменнікі могуць надаць твору мясцовы каларыт, індывідуалізаваць мову дзеючых асоб.

Дыялектызмы не выкарыстоўваюцца ў афіцыйна-дзелавым і навуковым стылі, у публіцыстыцы іх ужыванне абмежавана.

Дыялектныя словы – крыніца ўзбагачэння літаратурнай мовы. Некаторыя дыялектызмы сталі агульнаўжывальнымі словамі: *весніцы, выспа, бруіцца*.

Да спецыяльнай лексікі адносяцца словы абмежаванага ўжывання, якімі карыстаюцца толькі прадстаўнікі пэўнай галіны навукі, прафесіі, роду заняткаў.

Вызначаюць два разрады спецыяльных слоў: тэрміны і прафесіяналізмы.

Тэрмін – гэта слова (або словазлучэнне), якое абазначае спецыяльнае паняцце са сферы навукі, культуры, вытворчасці.

Тэрмін у межах адной галіны навукі заўсёды адназначны, не мае сінонімаў. Напрыклад, у мовазнаўстве: *дзеяслоў, суфікс, дзейнік*.

У розных навукх мнагазначныя словы могуць з'яўляцца тэрмінамі для абазначэння розных паняццяў. Напрыклад, слова *корань* ў лінгвістыцы – асноўная частка слова з агульным лексічным значэннем для словаўтваральнага гнязда; у біялогіі – падземная частка расліны; у матэматыцы – велічыня, якая пры ўзвядзенні ў ступень дае пэўны лік.

Сукупнасць тэрмінаў пэўнай галіны навукі называецца тэрміналогіяй. Існуе, напрыклад, тэрміналогія лінгвістычная, тэхнічная, медыцынская, астранамічная і інш.

Тэрміны бываюць агульнаразумелымі (сэнс іх шырока вядомы: *каз, дыягназ, ангіна, кісларод*) і вузкаспецыяльнымі (іх разумеюць і ўжываюць толькі спецыялісты – *мадальнасць, фанема, квант*).

Словы маглі ўстарэць поўнасьцю, і іх значэнне мы можам высветліць толькі па слоўніках (*вуй* 'дзядзька па матчынай лініі', *раме* 'плячо', *дзясніца* 'правая рука'). Ёсць словы, якія адрозніваюцца ад сучасных толькі якой-небудзь устарэлай марфемай – прыстаўкай ці суфіксам (*кісліна* 'кіслата', *дзеіца* 'дзеяч', *матацыклет* 'матацыкл', *тэза* 'тэзіс'). Адрозненне магло ўзнікнуць толькі ў вымаўленні аднаго ці некалькіх гукіў (*філезофія* 'філасофія', *газэта* 'газета', *кроніка* 'хроніка').

! Архаізмы і гістарызмы выкарыстоўваюцца для стварэння каларыту пэўнай эпохі ў мастацкай і гістарычнай літаратуры.

Неалагізмы – гэта словы (словазлучэнні), якія адлюстроўваюць новыя паняцці ў галіне вытворчасці, палітыкі, навукі, культуры і г.д.

Так, савецкая эпоха прынесла ў беларускую мову словы *калас*, *калектывізацыя*, *піянерважаты*, *сельсавет*. Неалагізмы «пражываюць» кароткі век, бо абазначаюць, як правіла, вельмі важныя для грамадства паняцці і з гэтай прычыны хутка становяцца агульнаўжывальнымі словамі. Сёння ўжо ўсім вядомы словы, якія ўзніклі ў 60–70-ыя гады XX стагоддзя: *галаграфія*, *наркалогія*, *нейлон*, *генацыд*, *джынсы*, *таршэр*, *універсам*, *стрэс*, *канцэраген*.

! Ад неалагізмаў трэба адрозніваць аказіяналізмы – новаўтварэнні, прыдуманія аўтарамі. Яны не з'яўляюцца агульнамоўнымі, і зразумець іх можна толькі ў пэўным кантэксце: *І ад страў, і ад тэлестраў засынаюць мае Ушачы*. (Р. Б.) *Мы словападам зацярнушаны*. (Панч.)

§ 11. Лексічны разбор слова

Спакойнага шчасця не зычу нікому. (А. Куляшоў)

Лексічны разбор слова *спакойны*.

Парадак разбору:	Узор разбору:
1. Лексічнае значэнне слова ў сказе. Адназначнае ці мнагазначнае слова.	1. 'Не звязаны з хваляваннямі, турботамі'. Слова мнагазначнае.
2. Прамае ці пераноснае значэнне.	2. У спалучэнні з назоўнікам <i>шчасце</i> набывае пераноснае значэнне. Від пераносу – метафара.

3. Сінонімы і антонімы да слова (калі можна падабраць).

4. Сфера выкарыстання.

5. Прыналежнасць да актыўнай ці пасіўнай лексікі.

6. Стылістычны разрад.

3. Сінонімы – *бестурботны*, *бесклапотны*. Антонімы – *трывожны*, *хваляючы*.

4. Агульнаўжывальнае слова.

5. Уваходзіць у актыўную лексіку.

6. Нейтральнае (міжстылявое) слова.

§ 12. Фразеалогія

Фразеалогія – 1) навук аб устойлівых сплучэннях слоў;

2) сукупнасць фразеалагізмаў мовы.

Фразеалагізм (фразема) – устойлівае спалучэнне слоў з адзіным цэласным значэннем: *ні слыху ні дыху* – 'ніякіх звестак', *рукой падаць* – 'зусім блізка', *душа ў душу* – 'дружна'.

Фразеалагізмы – гэта гатовыя моўныя адзінкі, вядомыя носьбітам мовы. Асобныя словы ў іх складзе страчваюць сваё лексічнае значэнне і не могуць з'яўляцца асобным членам сказа. Нягледзячы на тое, што фразеалагізмы могуць мець граматычную структуру словазлучэння (*даць маху*, *кляваць носам*, *на ўсё горла*) або цэлага сказа (*свет клінам сышоўся*, *віламі на вадзе пісана*, *куды ногі нясуць*), у сказе яны выконваюць ролю аднаго члена сказа. У сказе *Лёгкага хлеба не бывае* фразеалагізм *лёгкага хлеба* адыгрывае ролю дапаўнення.

Вылучэнне тыпаў фразеалагізмаў звязана са злітнасцю кампанентаў у іх складзе, у залежнасці ад якой адрозніваюць фразеалагічныя зрашчэнні, фразеалагічныя адзінствы і фразеалагічныя спалучэнні.

Фразеалагічныя зрашчэнні (ідэімы) – гэта такія фразеалагізмы, значэнне якіх не звязана са значэннем слоў-кампанентаў. Гэта нематываваныя з пункту гледжання сучаснай мовы ўстойлівыя спалучэнні слоў. Напрыклад, *бібікі біць* 'гультаяваць', *цюцелька ў цюцельку* 'зусім дакладна', *ліса фарбаваць* 'быць няшчырым'.

Фразеалагічныя адзінствы – гэта такія ўстойлівыя спалучэнні слоў, значэнне якіх можна вывесці з пераносных значэнняў слоў-кампанентаў. Напрыклад, у выразе *на руках насіць* 'песціць, балаваць' відавочным з'яўляецца першапачатковае, прамое значэнне. Фразеалагічнымі адзінствамі з'яўляюцца выразы *закінуць вуду* 'асцярожна, намёкам задаць пытанне', *галаву апусціць* 'замаркоціцца, засумаваць', *шыю намыліць* 'наварыцца'.

Фразеалагічныя спалучэнні – такія ўстойлівыя адзінкі, сэнс якіх непасрэдна вынікае са значэнняў слоў-кампанентаў: *злосць бярэ, страх бярэ, акінуць позіркам*.

! Некаторыя даследчыкі фразеалагічныя спалучэнні асобна не разглядаюць.

Фразеалагізмы з рускай мовы не перакладаюцца на беларускую; у беларускай мове існуюць адпаведнікі рускім фразеалагізмам.

У мове існуюць і іншыя ўстойлівыя спалучэнні слоў – вобразныя выслоўі. Яны не адносяцца да фразеалагізмаў. Гэта ўстойлівыя вобразныя звароты, якія паходзяць з фальклору і літаратурных крыніц, – прыказкі, прымаўкі, афарызмы, перыфразы.

Прыказкі – ўстойлівыя трапныя народныя выслоўі з павучальным зместам.

Сябра за грошы не купіш.

Рана ўстанеш – многа зробіш.

Ідзі з людзьмі, то не згубішся.

Прымаўкі – трапныя народныя выслоўі без павучальнага зместу.

На рабоце ой ды ох, а за сталом адзін за трох.

Каму што, а млынару вецер.

Крылатыя выразы (афарызмы) – трапныя вобразныя выслоўі пісьменнікаў, грамадскіх дзеячаў, якія становяцца агульнавядомымі і ўжываюцца як гатовыя моўныя адзінкі.

Другі баран ні «бэ», ні «мя», а любіць гучнае імя.

Каб сонца засланіць – вушэй асліных мала.

(К. Крапіва)

Перыфраза – выраз, які з'яўляецца апісальнай перадачай сэнсу іншага выразу ці слова:

цар звяроў – замест *леў*;

бераг белых буслоў – замест *Беларусь*;

чырвоны певень – замест *агонь*.

§ 13. Лексікаграфія

Лексікаграфія вывучае тэорыю і практыку складання слоўнікаў.

Класіфікацыя слоўнікаў прадстаўлена ў табліцы на стар. 34.

Энцыклапедычныя слоўнікі тлумачаць не словы, а паняцці, абазначаныя гэтымі словамі; яны ў сціслай форме апісваюць сус-

вет, даюць навуковыя веды пра з'явы, падзеі, прадметы, звесткі пра гістарычных асоб, вядомых дзеячаў навукі і культуры і інш:

а) **універсальныя** слоўнікі прадстаўляюць сістэму па ўсіх галінах ведаў. Самы вялікі – «Беларуская Энцыклапедыя» ў 18 тамах;

б) **галіновыя** – па адной якой-небудзь галіне ведаў: «Энцыклапедыя прыроды Беларусі» ў 5 тамах (1983–1986), «Этнаграфія Беларусі» (1980, 1989 г.);

в) **біяграфічныя** прысвечаны апісанню звестак з жыцця і дзейнасці вядомых асоб: «Янка Купала: Энцыклапедычны даведнік» (1986 г.), «Францыск Скарына і яго час» (1988 г.).

Лінгвістычныя слоўнікі апісваюць словы (іх значэнне, ужыванне, паходжанне, марфемную будову, вымаўленне, напісанне і г.д.):

а) **тлумачальныя** (нарматыўныя слоўнікі мовы пісьменніка, дыялектныя, гістарычныя) абавязкова даюць сэнсавую характарыстыку слоў: «Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы» (1996 г.), «Слоўнік мовы Янкі Купалы» і г.д. Сюды трэба аднесці і «Слоўнік іншамовных слоў» А.М. Булыкі (1999 г.) у 2 тамах;

б) **этымалагічныя** раскрываюць паходжанне слоў. З 1978 г. ідзе выданне такога слоўніка;

в) **арфаграфічныя** даюць правільнае, замацаванае нормамі арфаграфіі напісанне слоў і іх формаў: «Арфаграфічны слоўнік для сярэдняй школы» М.П. Лобана, М.Р. Судніка (1990); «Слоўнік беларускай мовы. Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне» пад рэд. М.Б. Бірылы (1987 г.);

г) **фразеалагічныя** растлумачваюць значэнні ўстойлівых словазлучэнняў, ілюструюць іх прыкладамі, даюць стылістычную характарыстыку, звесткі пра паходжанне: «Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы» ў 2-х тамах І.Я. Лепешава (1993 г.), «Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі» Е.С. Мяцельскай, Я.М. Камароўскага (1972 г.), «Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў» І.Я. Лепешава (1981 г., 1993 г.);

Ёсць і двухмоўныя фразеалагічныя слоўнікі: «Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем» З. Санько (1991 г.).

д) **марфемныя** слоўнікі даюць падзел слоў на марфемы: «Марфемны слоўнік беларускай мовы» А.М. Бардовіча, Л.М. Шакуна (1989 г.);

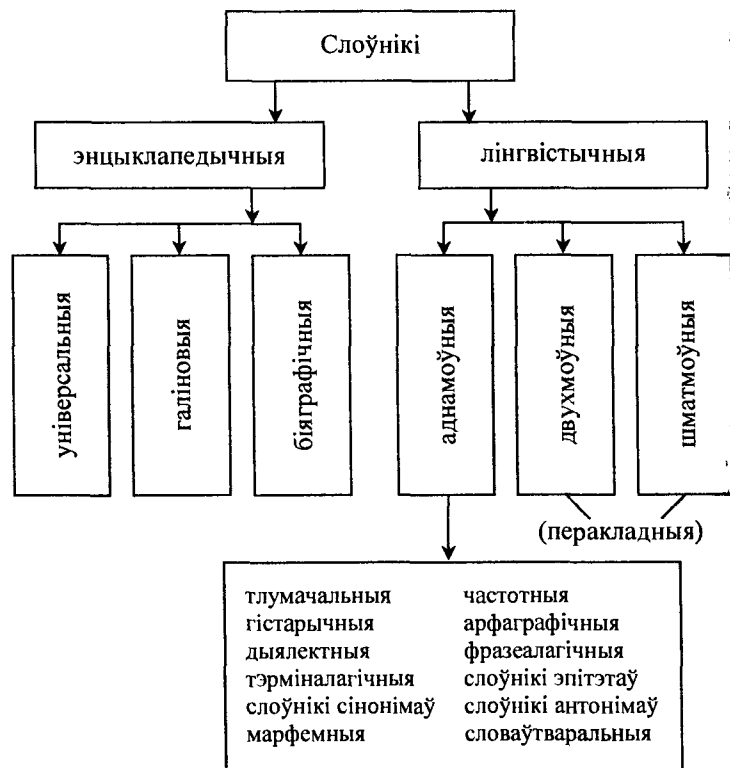
е) **слоўнік сінонімаў** прадстаўляе сінанімічную лексіку: М.К. Клышка «Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў» (1993 г.);

ж) **слоўнік эпітэтаў** сістэматызуе і апісвае вобразныя азначэнні: Н.В. Гаўрош «Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы» (1998 г.);

з) **«Слоўнік паронімаў»** беларускай мовы С.М. Грабчыкава (1994 г.) дае тлумачэнне прыкладна 3300 слоў, блізкіх па гучанні, але розных паводле значэння.

Табліца

Класіфікацыя слоўнікаў

АСНОВЫ СТЫЛІСТЫКІ

§ 14. Паняцце стылю мовы

Паняцце стылю вызначаецца функцыямі мовы. Стыль – гэта разнавіднасць мовы, якая залежыць ад умоў камунікацыі (сферы выказвання, зместу і мэты паведамлення, а таксама сітуацыі маўлення).

Навука **стылістыка** даследуе правілы ўжывання лексічных адзінак, марфалагічных формаў слоў і сінтаксічных канструкцый у залежнасці ад сітуацыі кантактавання. Само слова *стылістыка* паходзіць ад лацінскага *stylos* – ‘завостраная палачка для пісьма’. Такая палачка мела два канцы – востры і тупы. Паколькі ў старажытнасці людзі пісалі на залітых воскам дошчачках, яны мелі магчымасць лёгка выправіць памылкі пры дапамозе палачкі: вострым канцом пісалі, а тупым загладжвалі няправільна напісанае. Так узнік выраз «*Saepe vertere styllum*» (‘часцей паварочвай стыль’), што значыць ‘пішы і папраўляй’.

Беларуская літаратурная мова на ўсіх узроўнях сваёй структуры (фанетычным, лексічным, марфалагічным, сінтаксічным) мае неабходны запас стылістычных (выяўленчых, вобразных, ацэначных) сродкаў. Асноўныя з гэтых сродкаў прадстаўлены ў табліцы:

	Стылістычныя рэсурсы
1) на фанетычным узроўні	• гукавыя паўторы (алітэрацыя і асананс); • фанетычныя дыялектызмы;
2) на лексічным узроўні	• сінонімы і антонімы; • функцыянальна адназначныя словы; • словы абмежаванага выкарыстання; • эмацыянальна-экспрэсіўныя словы і выразы; • словы і выразы з пераносным значэннем;
3) на марфалагічным узроўні	• дыялектныя формы, сінанімічныя агульнаўжывальныя; • гутарковыя формы слоў; • суфіксальныя ўтварэнні кніжнага (тэрміналагічнага) характару; • намінатыўная і эстэтычная функцыя прыметнікаў;

	Стылістычныя рэсурсы
	• ужыванне формаў адзіночнага ліку назоўнікаў у значэнні множнага; • выкарыстанне дзеяслоўных формаў аднаго часу ці ладу са значэннем другога;
4) на сінтаксічным узроўні	• пашыранасць сінтаксічных сінонімаў; • наяўнасць сказаў рознай будовы; • прыём парцэлецыі; • магчымасць арганізацыі сказаў у перыяды; • магчымасць стварэння міжфразавых адзінстваў.

§ 15. Стылістычная афарбоўка слова

Стылістычная афарбоўка слова – гэта дадатковае адценне да яго лексічнага значэння. Так, словы *дзіця* (*дзіце*) і *дзіцятка* маюць агульнае лексічнае значэнне 'маленькі хлопчык ці дзяўчынка', але ў слове *дзіцятка* да гэтага агульнага значэння дадаецца адценне ласкавай ацэнкі. Слова *дзіця* адносіцца да **стылістычна нейтральнай** лексікі (такіх слоў у мове пераважная колькасць), а слова *дзіцятка* – да **стылістычна афарбаванай** лексікі.

Прынята адрозніваць два віды афарбоўкі: 1) эмацыянальна-экспрэсіўную і 2) функцыянальна-стылістычную.

Эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка можа праяўляцца:

- у асноўным лексічным значэнні слова, калі яно ўтрымлівае элемент ацэнкі: *лайдак*, *разява*, *валадар*, *малайчына*;
- пры ўжыванні стылістычна нейтральных слоў у пераносным (метафарычным) значэнні: *варона*, *слон*, *дуб*, *ліса*, *заяц* (пра чалавека); *грызці* навуку, *капаць* на мазгі;
- пры далучэнні суфіксаў ацэнкі: *сонейка*, *галубок*, *рэчачка*.

Функцыянальна-стылістычная афарбоўка слоў (і іншых моўных сродкаў) адлюстроўвае іх прыналежнасць да пэўнай сферы маўлення, да мэты, тыпу і формы выказвання. Так, словы *чалавек*, *народ*, *прымета* будуць агульнаўжывальнымі, а адпаведныя ім словы амаль з тым жа лексічным значэннем *грамадзянін*, *дэмас*, *сімптам* адносяцца да слоў функцыянальна абмежаванага ўжывання (яны характэрны для навуковага або афіцыйна-справавога стылю).

Стылістычна афарбаваныя словы пазначаюцца ў тлумачальных слоўніках адпаведнымі паметамі: *ласк.* (ласкальнае), *груб.* (грубае), *пагард.* (пагардлівае), *зневаж.* (зневажальнае), *іран.* (іранічнае),

лаянк. (лаянкавае), *разм.* (размоўнае), *кніжн.* (кніжнае), *прст.* (прастамоўнае), *спец.* (спецыяльнае), *высок.* (высокае), *паэт.* (паэтычнае).

§ 16. Стылістычныя пласты лексікі

Як ужо гаварылася, у лексічным складзе сучаснай беларускай мовы вылучаюцца два пласты: нейтральная лексіка і стылістычна афарбаваная лексіка.

Нейтральная лексіка выконвае намінацыйную функцыю, з'яўляецца агульнаўжывальнай і не адзначаецца спецыяльнымі паметамі ў слоўніках.

Экспрэсіўная афарбаваная словы маюць выразнае эмацыянальна-экспрэсіўнае адценне і ў слоўніках адзначаюцца спецыяльнымі паметамі.

Функцыянальна афарбаваная лексіка падзяляецца на гутарковую і кніжную.

Гутарковая лексіка (размоўна-бытавая) уключае ў сябе экспрэсіўна афарбаваныя словы (*балбатаць*, *бедалага*, *доктарка*). Разнавіднасцю гутарковай (размоўнай) лексікі з'яўляецца **прастамоўная** – стылістычна зніжаныя словы (часцей за ўсё з адмоўнай ацэнкай): *плявузаць*, *прыперціся* ('прыйсці'), *пехадралам*. Гутарковыя словы (і простамоўныя) шырока ўжываюцца ў сферы бытавых адносін, у мастацкай літаратуры для апісання побыту, характарыстыкі персанажаў. У публіцыстыцы ўжыванне гутарковых слоў дапускаецца, калі яно матывавана тэмай выказвання альбо складам аўдыторыі.

Кніжная лексіка – гэта словы і выразы, якія звычайна выкарастоўваюцца ў сферы навукі, тэхнікі, навучання, у грамадска-палітычнай літаратуры, у сферы адміністрацыйна-прававых узаемаадносін. Кожнай галіне навукі ўласціва свая тэрміналогія. У публіцыстыцы шырока выкарыстоўваецца грамадска-палітычная тэрміналогія: *парытэт*, *суверэнітэт*, *незалежнасць*, *прыватызацыя*, *свабода*, *роўнасць*, *дэмагог*, *ліберал*. Некаторыя словы маюць эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку: *цёмрашальства*, *прыгнёт*, *архіскладана*. У афіцыйна-дзелавой сферы пашырана афіцыйна-прававая лексіка, а таксама набор штампаў (стандартных слоў і выказаў): *парадак дня*, *пастанавілі*, *давесці да ведама*, *ісцёц*. У мастацкай літаратуры шырока ўжываюцца як нейтральныя, так і стылістычна афарбаваныя словы.

§ 17. Функцыянальныя стылі беларускай мовы

Моўны стыль – разнавіднасць літаратурнай мовы, якая вызначаецца спецыфікай адбору, спалучэння і арганізацыі моўных сродкаў у залежнасці ад сферы, мэты і зместу выказвання.

У стылістыцы традыцыйна вылучаецца пяць асноўных функцыянальных стыляў: гутарковы і кніжны (навуковы, публіцыстычны, афіцыйна-справавы і мастацкі).

! Неабходна памятаць, што адметнасць стылю вызначаецца не толькі лексікай, але і іншымі моўнымі сродкамі.

* Асаблівасці кожнага стылю прадстаўлены ў табліцы на с. 38–42.

* Асаблівасці марфалагічнай і сінтаксічнай стылістыкі часткова прадстаўлены ў адпаведных раздзелах.

Стыль		<i>Гутарковы</i>
Сфера выкарыстання		Сфера бытавых зносін і неафіцыйных паслужбовых адносін паміж людзьмі
Функцыя стылю		Абмен думкамі: функцыя зносін (вітанне, запрашэнне, падзяка, распыт пра жыццё) і функцыя паведамлення (расказ пра сябе)
Жанры	пісьмовая форма	Прыватнае ліставанне, неафіцыйныя запісы
	вусная форма	Дыялогі
Стылёвыя адзнакі	на сэнсава-камунікатыўным узроўні	Непадрыхтаванасць выказвання, спантаннасць размовы, неафіцыйнасць і нязмушанасць; натуральнасць і прастата ў выражэнні думкі; адлюстраванне суб'ектыўных адносін да прадмета гутаркі; эмацыянальнасць, ацэначнасць, што падмацоўваецца інтанацыяй, мімікай і жэстамі
	на лексіка-фразеалагічным узроўні	Свабодны выбар слоў і выразаў; шырокае выкарыстанне нелітаратурнай лексікі (дыялектызмаў, жарганізмаў, прастамоўных слоў), слоў і выразаў з эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай; ужыванне стылістычна нейтральных слоў з пераносным значэннем
	на марфалагічным узроўні	Шырокае ўжыванне слоў з канкрэтным значэннем, выклічнікаў, часціц, усечаных формаў дзеяслова, формаў дзеяслова аднаго часу са значэннем другога часу; рэдкае ўжыванне дзееспрыметнікаў і дзееспрыслоўяў
	на сінтаксічным узроўні	Эліптычнасць мовы (разнастайнасць няпоўных сказаў); фрагментарнасць, пэўная самастойнасць сказа; перавага простых, складаназлучаных і складаных бяззлучнікавых сказаў; ужыванне пыталых і пабуджалых сказаў; выкарыстанне адваротнага парадку слоў; паўтор слоў

Стыль		<i>Кніжныя стылі</i>
Сфера выкарыстання		<i>1. Навуковы</i> Сфера навукі, тэхнікі і навучання (гэта стыль навуковых прац, падручнікаў і лекцый па навучальных дысцыплінах)
Функцыя стылю		Доказны выклад навуковай інфармацыі; тлумачэнне навуковай інфармацыі; актывізацыя лагічнага мыслення чытача (слухача)
Жанры	пісьмовая форма	1. Уласна навуковы падстыль (акадэмічны) – манаграфіі, дысертацыі, навуковыя артыкулы, анатацыі, рэфераты, навуковыя даклады. 2. Навукова-папулярны падстыль – навукова-папулярныя нарысы, публікацыі ў газетах і часопісах на навуковыя тэмы. 3. Навукова-вучэбны падстыль – падручнікі, навучальныя дапаможнікі, даведнікі
	вусная форма	Публічныя выступленні на навуковых канферэнцыях, сімпозіумах, у аўдыторыях (лекцыі, даклады, навуковыя паведамленні)
Стылёвыя адзнакі	на сэнсава-камунікатыўным узроўні	Вызначальныя рысы – абагульненасць і адцягненасць, строгае лагічнасць і доказнасць; дакладнасць, аб'ектыўнасць
	на лексіка-фразеалагічным узроўні	Шырокае ўжыванне навуковых і тэхнічных тэрмінаў, адназначных, нявыразных слоў; аднароднасць лексікі і шматкратнае ўжыванне адных і тых жа слоў; шырокае выкарыстанне абстрактнай лексікі; ужыванне слоў з канкрэтным значэннем для абазначэння агульных паняццяў; рэдкае ўжыванне эмацыянальных слоў і слоў з пераносным значэннем
	на марфалагічным узроўні	Шырокая ўжывальнасць назоўнікаў; частае нанізванне формаў роднага склону; абазначэнне множнасці праз назоўнік у адзіночным ліку; ужыванне прыметнікаў у састаўных тэрмінах; не выкарыстоўваюцца займеннікі я і дзеясловы ў форме 1-й асобы адз. ліку
	на сінтаксічным узроўні	Ужыванне ўскладзеных і складаных сінтаксічных канструкцый (сказаў з аднароднымі членамі, абагульняльнымі словамі, з адасобленымі членамі сказа (дзееспрыметнымі і дзееспрыслоўнымі зваротамі), з пабочнымі словамі і сказамі); ужыванне прыслоўяў тыпу <i>спачатку, затым, пасля, потым</i> , якія вызначаюць паслядоўнасць і лагічнасць выказвання, састаўных злучнікаў (<i>таму што, у сувязі з тым што, нягледзячы на тое што</i>); шырокае выкарыстанне спасылак на навуковыя крыніцы і цытат, схем, дыяграм табліц, графікаў, умоўных абазначэнняў; адсутнасць клічных і пыталых сказаў

Стыль		II. Кніжныя стылі 2. Публіцыстычны
Сфера выкарыстання		Абслугоўвае сферу грамадскіх адносін (выкарыстоўваецца ў грамадска-палітычнай літаратуры, перыядычным друку, палітычных выступленнях, прамовах, на радыё і тэлебачанні); адрасуецца шырокім масам
Функцыя стылю		Паведамляць навіны штодзённага жыцця, культуры, навукі, растлумачваць грамадска-палітычныя пытанні, эмацыянальна ўздзейнічаць на чытачоў (слухачоў) з мэтай выклікаць у іх адпаведнае стаўленне да інфармацыі
Жанры	пісьмовая форма	Артыкул, нататка, рэпартаж, інтэрв'ю, карэспандэнцыя, рэцэнзія, агляд, нарыс, эсэ, фельетон, памфлет, замалёўка
	вусная форма	Публічнае інфармацыйнае выступленне, прамова на сходзе (мітынг) на грамадска-палітычныя тэмы
Стылёвыя адзнакі	на сэнсаво-камунікатыўным узроўні	Арганічнае спалучэнне лагічна-абстрактнай (навуковай) і эмацыянальна-вобразнай (мастацкай) формаў адлюстравання рэчаіснасці; апэратыўнасць і дакладнасць інфармацыі; лагічнасць доказаў; эмацыянальнасць, выразнасць, ацэначнасць, даступнасць, вобразнасць, экспрэсіўнасць, пабуджальнасць; пафаснасць і ўзнёсласць мовы
	на лексіка-фразеалагічным узроўні	Вялікая колькасць абстрактнай лексікі і лексікі грамадска-палітычнага характару; наяўнасць стандартных устойлівых выразаў; арганічнае спалучэнне грамадска-палітычнай тэрміналогіі і моўных сродкаў для выказвання настрою, пачуццяў (эмацыянальна-экспрэсіўнай лексікі – эпітэтаў, метафар, перыфразаў, гіпербал і інш.); шырокае выкарыстанне ацэначнай лексікі
	на марфалагічным узроўні	Шырокае ўжыванне назоўнікаў у форме роднага склону; адсутнасць выказніка-дзеяслова; ужыванне інфінітываў у ролі галоўных членаў сказа, ужыванне дзеясловаў у форме загаднага ладу; выкарыстанне часціц, выклічнікаў
	на сінтаксічным узроўні	Пашырэнне спалучальнасці слоў; выкарыстанне простых сінтаксічных канструкцый; чаргаванне поўных і няпоўных сказаў; шырокае выкарыстанне канструкцый для выражэння эмацыянальнасці (сказаў з інверсіяй, рытарычных пытанняў, паўтораў, сказаў-зваротаў, заклікаў); наяўнасць падагульнення, высноваў

Стыль		II. Кніжныя стылі 3. Афіцыйна-справавы (афіцыйна-дзелавы)
Сфера выкарыстання		Афіцыйныя службовыя адносіны, адміністрацыйна-прававыя ўзаемаадносіны, дыпламатычныя адносіны
Функцыя стылю		Паведамленне, канстатацыя бясспрэчных фактаў, якія маюць практычнае значэнне ў адносінах паміж людзьмі, установамі, грамадзянамі і дзяржавай, у рэгламентацыі правоў, правіл, дзеянняў
Жанры	пісьмовая форма	У справоводстве – заява, аўтабіяграфія, даведка, рэпіска, даверанасць, справаздача, пратакол, акт, характарыстыка. У галіне права і правазнаўства – закон, пастанова, указ, статут. У дыпламатыі – пагадненне, нота, камюніке, мемарандум
	вусная форма	–
Стылёвыя адзнакі	на сэнсаво-камунікатыўным узроўні	Афіцыйнасць, аб'ектыўнасць, падкрэслена строгая талнальнасць, дакладнасць, гранічная канкрэтнасць; выклад адбываецца ў форме прадпісання, канстатацыі, сцверджання; адназначнасць фармулёвак; несабовы характар выказвання; адсутнасць эмацыянальнасці і экспрэсіўнасці; стандартнае размяшчэнне матэрыялу.
	на лексіка-фразеалагічным узроўні	Асабліва афіцыйнасць афарбоўкі (своеасабліва кніжная лексіка, вялікая колькасць тэрмінаў для абазначэння розных юрыдычных паняццяў, дакументаў, назваў асоб); вялікая колькасць канцылярскіх штампаў; ужыванне дзеясловаў з загадным значэннем; адсутнасць слоў з пераносным значэннем і вобразных сродкаў мовы
	на марфалагічным узроўні	Шырокае выкарыстанне іменных часцін мовы (аддзяслюўных назоўнікаў), складаных адыменных прыназоўнікаў; пашыранасць інфінітываў; ужыванне пры інфінітыве слоў <i>трэба, неабходна, абавязаны, забараняецца</i> ; ужыванне састаўных злучнікаў
	на сінтаксічным узроўні	Выкарыстанне словазлучэнняў стандартнай будовы; пашыранасць дзеяслоўных словазлучэнняў замест асобных дзеясловаў; выкарыстанне простых двухсастаўных сказаў з прамым парадкам слоў; ужыванне складаназлучаных і складаназалежных сказаў для адлюстравання паслядоўнасці, прычынна-выніковых адносін; шырокае выкарыстанне безасабовых і інфінітыўных сказаў са значэннем загаду, прадпісання, неабходнасці

Стыль		II. Кніжныя стылі 4. Мастацкі
Сфера выкарыстання		Духоўная сфера жыцця грамадства
Функцыя стылю		Камунікатыўная функцыя – перадача пэўнага зместу; эстэтычная функцыя – уздзеянне на чытача праз мастацкія вобразы
Жанры	пісьмовая форма	У паэзіі – паэма, балада, верш, санет, актава, трыялет; у мастацкай прозе – апавесць, апавяданне, раман; у драматургіі – п’еса, камедыя, трагедыя
	вусная форма	Пастаноўкі ў тэатрах, мастацкія фільмы
Стылёвыя адзнакі	на сэнсаво-камунікатыўным узроўні	Спалучэнне элементаў усіх стыляў; многагалоссе (спалучэнне мовы аўтара і мовы персанажаў)
	на лексіка-фразеалагічным узроўні	Лексіка ўсіх стыляў, паэтычныя і народна-паэтычныя словы; вобразнасць, эмацыянальнасць, экспрэсіўнасць (шырокае выкарыстанне сінтаксічна-стылістычных фігур, да якіх адносяцца анафара, эпіфара, антытэза, аксюмарон і інш.); наяўнасць вобразных моўна-выяўленчых сродкаў, да якіх адносяцца тропы (метафара, метанімія, сінекдаха, гіпербала, літота, увасабленне, адухаўленне), прыказкі, прымаўкі, пісьменніцкія неалагізмы і аказіяналізмы
	на марфалагічным узроўні	Спалучэнне элементаў усіх стыляў
	на сінтаксічным узроўні	Спалучэнне элементаў усіх стыляў

ФАНЕТЫКА. ГРАФІКА. АРФАЭПІЯ. АРФАГРАФІЯ

Фанетыка

§ 18. Класіфікацыя гукаў беларускай мовы

Фанетыка – навука аб гукавым складзе мовы. Гэта раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца гукі (іх класіфікацыя, змяненне, чаргаванне) і сродкі гукавой арганізацыі мовы (націск, склад, інтанацыя).

Гук – найменшая (непадзельная) адзінка мовы, якую мы можам вымавіць і пачуць; гэта матэрыяльная абалонка ўсіх сэнсавых адзінак мовы (слоў, словазлучэнняў і сказаў).

Галосныя гукі вымаўляюцца пры дапамозе голасу, зычныя – пры дапамозе голасу і шуму або толькі шуму.

Так, у слове *вада* 4 гукі: [в а д а] – 2 зычныя і 2 галосныя.

Гукі самі па сабе значэння не маюць (не абазначаюць паняццяў), але ствараюць знешнюю абалонку цэлага гукавога комплексу – слова).

Гукі любой мовы, у тым ліку і беларускай, утвараюцца ў выніку складанай работы моўнага апарату, які складаецца з наступных органаў чалавека: лёгкіх, гартані, глоткі, галасавых звязак, цвёрдага і мякакага паднябення, губ, поласцей рота і носа, языка і зубоў.

Усе моўныя органы па-рознаму ўдзельнічаюць ва ўтварэнні гукаў. Пры ўтварэнні галосных паветра з лёгкіх выходзіць плаўна і спакойна, а галасавыя звязкі напружваюцца. Пры ўтварэнні зычных гукаў назіраецца адваротнае: звязкі расслабляюцца, а паветра з лёгкіх выходзіць з перашкодамі. У гэтым сутнасць артыкуляцыі йнага адрознення паміж галоснымі і зычнымі.

Існуе таксама акустычнае адрозненне: галосныя ўтвараюцца чыстым голасам, а зычныя – пры дапамозе голасу і шуму або толькі шуму.

Вьяўляецца і функцыянальнае адрозненне: галосныя гукі ўтвараюць склады.

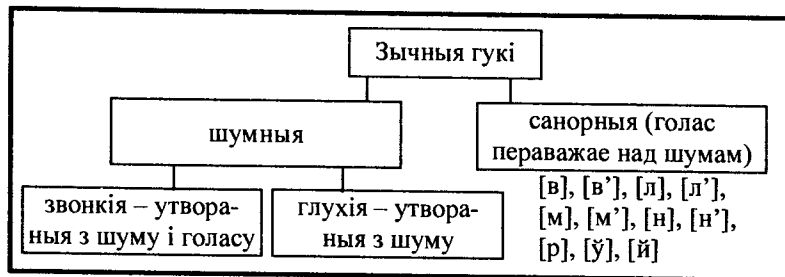
Галосных гукаў у беларускай мове 6 – [а], [о], [і], [у], [ы], [э].

Класіфікацыя галосных заснавана на іх артыкуляцыі:

- 1) паводле спосабу ўтварэння (ступені пад'ёму языка да цвёрдага паднябнення) вылучаюцца галосныя верхняга пад'ёму – [і], [ы], [у], сярэдняга – [э], [о], ніжняга – [а];
- 2) паводле месца ўтварэння (перамяшчэння языка па гарызанталі) галосныя падзяляюцца на галосныя пярэдняга рада – [і], [э]; сярэдняга рада – [ы], [а]; задняга рада – [о], [у];
- 3) паводле ўдзелу ў вымаўленні губ галосныя бываюць лабіялізаваныя (ад лац. *labium* – 'губа'), або губныя, – [о], [у] і нелабіялізаваныя: [а], [э], [і], [ы].

Зычныя гукі складаюцца з шуму або з голасу і шуму, што ўзнікае ў час вымаўлення ў выніку сутыкнення выдыхаемага паветра з перашкодамі ў ротавай поласці. Гукі падраздзяляюцца па розных параметрах: 1) паводле ўдзелу голасу і шуму, 2) паводле цвёрдасці і мяккасці, 3) паводле спосабу ўтварэння, 4) паводле месца ўтварэння.

Паводле ўдзелу голасу і шуму зычныя падзяляюцца наступным чынам:

Шумныя зычныя з'яўляюцца суадноснымі па глухасці-звонкасці. Не маюць адпаведных звонкіх гукі [ф], [ф'].

звонкія	[б]	[б']	[г]	[г']	[д]	[дж]	[дз]	[дз']
глухія	[п]	[п']	[х]	[х']	[т]	[ч]	[ц]	[ц']

звонкія	[ж]	[з]	[з']	[џ]	[џ']		
глухія	[ш]	[с]	[с']	[к]	[к']	[ф]	[ф']

Санорныя гукі ў параўнанні з шумнымі маюць наступныя асаблівасці:

- а) не маюць адпаведных глухіх, г.зн. не ствараюць пар па глухасці і звонкасці;
- б) не асімілююцца па глухасці перад глухімі і не аглушаюцца ў канцы слова:
водар – [в ó дар];
пыл – [пы л];
гонкі – [г ó н к' і];
- в) самі санорныя не ўплываюць на вымаўленне папярэдніх глухіх – г.зн., што глухія перад санорнымі не азванчаюцца:
свой – [с в о й];
учарашні – [уч а р á ш н' і].

Паводле цвёрдасці і мяккасці гукі падзяляюцца на цвёрдыя і мяккія. Большасць гукаў утварае пары:

цвёрдыя	[б]	[в]	[г]	[г']	[д]	[з]	[к]	[л]	[м]
мяккія	[б']	[в']	[г']	[г']	[дз']	[з']	[к']	[л']	[м']

цвёрдыя	[н]	[п]	[с]	[т]	[ф]	[х]	–	[ў]
мяккія	[н']	[п']	[с']	[ц']	[ф']	[х']	[й]	–

Гукі [ж], [ш], [ч], [дж], [р], [ц] (не ўтвораны з [т]) называюцца зацвярдзелымі. Яны таксама не маюць адпаведных мяккіх. Не мае пары і гук [дз] у запазычаных словах тыпу *ксяндзы*, *пэндзаль*.

Паводле спосабу ўтварэння зычныя падзяляюцца на:

- а) змычныя: [б], [б'], [п], [п'], [д], [т], [к], [к'], выбухныя [џ] і [џ'];
- б) шчылінныя: [в], [в'], [г], [г'], [ж], [з], [з'], [й], [с], [с'], [ў], [ф], [ф'], [х], [х'], [ш];
- в) злітныя: афрыкаты [дж], [дз], [дз'], [ц], [ц'], [ч];
- г) насаваыя: [л], [л'], [м], [м'], [н], [н'];
- д) дрыжачы гук [р] (вібрант).

Паводле месца ўтварэння зычныя падзяляюцца на:

- а) губныя
 – губна-губныя: [б], [б'], [п], [п'], [м], [м'], [ў];
 – губна-зубныя: [в], [в'], [ф], [ф'];
- б) язычныя
 – пярэднеязычныя: [д], [дз], [дз'], [дж], [ж], [з], [з'], [л], [л'], [н], [н'], [р], [с], [с'], [т], [ц], [ц'], [ч], [ш];
 – сярэднеязычныя: [й];
 – заднеязычныя: [г], [г'], [џ] і [џ'], [к], [к'], [х], [х'].

Сярод пярэднеязычных вылучаюць групы шыпячых ([ж], [ш], [дж], [ч]) і свісцячых ([з], [з'], [с], [с'], [ц], [ц'], [дз], [дз']).

§ 19. Фанетычная пазіцыя

Гукі – гэта найдрабнейшыя элементы мовы, з якіх складаюцца словы. Яны не могуць існаваць ізалявана, бо толькі ў акружэнні іншых гукаў набываюць сэнс. Становішча гукі ў дачыненні да тых гукаў, што стаяць побач з ім, а таксама да націску і месца ў слове называецца **пазіцыяй гукі**. У моцнай пазіцыі гук праяўляе свае якасці ў найбольшай ступені, а ў слабай страчвае некаторыя ўласцівасці цалкам ці часткова.

Для галосных гукаў моцнай з’яўляецца пазіцыя пад націскам, слабай – у ненаціскным становішчы: [дом], [пóл’э]. Гук [о] у абодвух словах знаходзіцца ў моцнай пазіцыі, гук [э] у слове *поле* – у слабай.

Санорныя гукі не змяняюцца пад уплывам іншых, г.зн. ні адна пазіцыя не з’яўляецца для іх слабай.

Для шумных цвёрдых зычных моцная пазіцыя – перад галоснымі і санорнымі: [дом], [том], [хром], [хл’эў]; для звонкіх слабая пазіцыя – на канцы слова і перад глухімі зычнымі: *грыб* [грып], *казка* [ка́ска], а для глухіх – перад звонкімі: *касьба* [каз’ба], *футбол* [фудбол]. Для глухіх (цвёрдых і мяккіх) моцнай з’яўляецца пазіцыя на канцы слова: *лес* [л’эс], *спяваць* [с’п’ава́ц’].

Для свісцячых [з], [с] слабай будзе пазіцыя перад мяккімі зычнымі, за выключэннем [г’], [г’], [к’], [х’]: *спяваць* [с’п’ава́ц’], *з’есці* [з’йэс’ц’і], але *зг’інуць* [зг’іну́ц’], *мазгі* [мазг’і].

Для свісцячых з’яўляецца слабай пазіцыя перад шыпячымі: *счышчаць* [шчышча́ц’], *расчоска* [рашчóска], *зжаць* [жжа́ц’], а для шыпячых – перад свісцячымі: *возьмешся* [вóз’м’эс’с’а], *на дарожцы* [на^дарóсцы].

Для гукаў [д], [т] слабай з’яўляецца пазіцыя перад [ч] і [ц]: *матчын* [ма́ччын], *ад чаго* [ач^чагó], *селядцы* [с’эл’а́цц’ы], *у карытцы* [у^кары́цц’ы].

З фанетычнай слабай пазіцыяй зычных звязана з’ява **асіміляцыі** – прыпадабнення папярэдняга зычнага да наступнага пры вымаўленні спалучэнняў зычных.

Асіміляцыя можа адбывацца па глухасці, калі звонкі перад глухім аглушаецца: *казка* – ка[с]ка, *сцежка* – сце[ш]ка.

! У абсалютным канцы слова адбываецца не асіміляцыя, а **аглушэнне**: *грыб* – гры[п].

Асіміляцыя па звонкасці – вымаўленне глухога перад звонкім як звонкага: *футбол* – фу[д]бол, *носьбіт* – но[з’]біт.

Асіміляцыя па мяккасці – прыпадабненне свісцячых [з], [с] да наступных мяккіх, за выключэннем [г’], [г’], [к’], [х’]: *свет* – [с’]вет, *знікнуць* – [з’]нікнуць.

Назіраецца ў маўленні і прыпадабненне шыпячых да свісцячых (на *талераццы* – на *талера[ц]цы*) і свісцячых да шыпячых (*зжаць* – [ж]жаць, *сшыць* – [ш]шыць).

§ 20. Пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні гукаў

Змены гукаў у залежнасці ад фанетычнай пазіцыі называюцца **пазіцыйнымі чаргаваннямі**. Ім падлягаюць і галосныя, і зычныя:

[л’эс] – [л’асы];

[вос] – [вазы];

[прас’іц’] – [проз’ба].

Сярод пазіцыйных чаргаванняў галосных найбольш пашыраны чаргаванні на аснове акання і якання:

[о] – [а] – *новы* – *навіна*, *мёд* – *мядок*;

[э] – [а] – *цэгла* – *цагляна*, *несці* – *нясу*.

Як бачым, такое чаргаванне залежыць ад націску.

Пазіцыйныя чаргаванні зычных гукаў адбываюцца пад уплывам суседніх зычных у сярэдзіне слова або залежаць ад становішча на канцы слова. Да іх адносяцца:

а) чаргаванні звонкіх і глухіх у сярэдзіне слова ў выніку асіміляцыі:

[б] – [п] – *рыба* – ры[п]ка;

[г] – [х] – *бягу* – бе[х]чы;

[з] – [с] – *вазы* – ва[с]кі;

[д] – [т] – *лодачка* – ло[т]ка;

[дз’] – [ц’] – *дзядзечка* – дзя[ц’]ка;

[ж] – [ш] – *стажок* – ста[ш]ка;

б) чаргаванні звонкіх і глухіх у выніку аглушэння звонкіх на канцы слова:

[б] – [п] – *зубы* – зу[п];

[г] – [х] – *дарога* – даро[х];

[з] – [с] – *вазы* – во[с];

[д] – [т] – *гарады* – гора[т];

[дз’] – [ц’] – *мядзяны* – ме[ц’];

[ж] – [ш] – *нажы* – *но[ш]*;

[дж] – [ч] – *дажджы* – *дож[ч]*;

в) чаргаванні цвёрдых і мяккіх зычных у выніку асіміляцыі па мяккасці:

[э] – [з'] – *зносіць* – [з']*несці*;

[с] – [с'] – *спаў* – [с']*ніць*;

г) чаргаванні цвёрдых і мяккіх зычных у выніку змякчэння цвёрдых пры змене формы слова:

[т] – [ц'] – *плата* – *пла[ц']іць*;

[д] – [дз'] – *улада* – *ва ўла[дз']е*;

[н] – [н'] – *сон* – *у с[н']е*;

[л] – [л'] – *малы* – *ма[л']енькі*;

[м] – [м'] – *помніць* – *успа[м']іць*;

[п] – [п'] – *спаць* – *с[п']іць*;

[в] – [в'] – *лава* – *на ла[в']е*;

[ф] – [ф'] – *параграф* – *у парагра[ф']е*;

[г] – [г'] – *ворага* – *вора[г']і*;

[к] – [к'] – *клетка* – *клет[к']і*;

[х] – [х'] – *арэх* – *арэ[х']і*.

Гістарычныя чаргаванні не залежаць ад фанетычнай пазіцыі гукі: яны могуць адбывацца, калі гукі стаяць у аднолькавай пазіцыі. Гістарычныя чаргаванні не могуць быць растлумачаны на падставе сучасных моўных законаў. Яныносяць назву гістарычных таму, што змены гукі ў словах адбываюцца на аснове законаў, якія дзейнічалі ў агульнаславянскі, агульнаўсходнеславянскі і старажытнабеларускі перыяды. Умовы ўзнікнення такіх чаргаванняў могуць быць растлумачаны на базе гісторыі мовы.

Да самых распаўсюджаных гістарычных чаргаванняў галосных адносяцца наступныя:

[а] – [о] – [э] – *граблі* – *гроб* – *грэбці*;

[э] – [о] – *везці* – *вез* ([в'эс'ц'і – в'ос]);

[э] – [а] – *лезці* – *лазіць*;

[э] – [і] – [о] – нуль гукі: *церці* – *зацірка* – *цёр* – *тру*;

[о] – [у] – [ы] – *сохнуць* – *сухі* – *высыхаць*;

[і] – [о] – нуль гукі: *біць* – *бой* – *б'ю*;

[а] – [у] – *вязаць* – *вузел*.

! Галосныя [о], [а], [э], якія пры ўтварэнні новых слоў або пры змяненні формы слова выпадаюць (г.зн. чаргуюцца з нулём гукі), называюцца беглымі галоснымі.

Да гістарычных адносяцца таксама чаргаванні [э] – [і] (*светлы* – *світаць*), [о] – [ы] (*гром* – *грыміць*, *кроў* – *кывавы*).

! Гэтыя чаргаванні ўзніклі ў глыбокай старажытнасці, але з сучаснага пункту гледжання набліжаюцца да пазіцыйных (гукі [э], [о] назіраюцца ў моцнай пазіцыі, а [і], [ы] – у слабай): *гром* – *грымець*, *бровы* – *брыво*, *глотка* – *глытаць*, *келіх* – *кілішак*.

Найбольш пашыранымі гістарычнымі чаргаваннямі зычных з'яўляюцца наступныя:

а) чаргаванне заднеязычных [г], [к], [х] з шыпячымі:

[г] – [ж] – *вага* – *важыць*, *магу* – *можаш*;

[к] – [ч] – *рука* – *ручка*, *рака* – *рэчанька*;

[х] – [ш] – *мех* – *мяшок*, *вуха* – *вушка*;

б) чаргаванне заднеязычных са свісцячымі:

г – [з'] – *дарога* – *на дарозе*;

к – [ц] – *рака* – *у рацэ*;

х – [с'] – *страха* – *на страсе*;

в) чаргаванне свісцячых з шыпячымі:

[дз'] – [дж] – *хадзіць* – *хаджу*;

[ц'] – [ч] – *плаціць* – *плачу*;

[з'] – [ж] – *вазіць* – *важу*;

[с'] – [ш] – *насіць* – *нашу*;

г) чаргаванне [д], [т] з шыпячымі:

[д] – [дж] – *хада* – *хаджу*;

[т] – [ч] – *плата* – *плачу*;

д) чаргаванне губных (цвёрдых і мяккіх) [б], [в], [м], [п], [ф] са спалучэннем гэтых губных з гукамі [л']:

[б] – [бл'] – *любіць* – *люблю*;

[п] – [пл'] – *трапіць* – *траплю*;

[в] – [вл'] – *лавіць* – *лаўлю*;

[м] – [мл'] – *драмаць* – *драмлю*;

[ф] – [фл'] – *графіць* – *графлю*.

§ 21. Фанетычныя законы беларускай мовы

Усе пазіцыйныя чаргаванні падпарадкоўваюцца асноўным фанетычным законам. Для сучаснай беларускай мовы яны наступныя: аканне, яканне, закон аглушэння звонкіх зычных, закон прыпадабнення зычных па глухасці і звонкасці, асіміляцыя па мяккасці,

асіміляцыя свісцячых да шыпячых і шыпячых да свісцячых, дзеканне і цеканне, закон узнікнення прыстаўных гукаў, фанетычнае падаўжэнне, закон пераходу [y], [v] і [v'] у [ў].

Аканне – закон змянення гукі [о], [э] на [а] у слабай пазіцыі: *цэны – ацаніць, бок – бакі*. Як бачым, аканне перадаецца на пісьме (пасля цвёрдых і зацвярдзелых). Спецыфічная рыса беларускай мовы – **яканне**, якое дзейнічае пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам, а на пісьме перадаецца літарай **я**: *лес – лясны*: [л'эс] – [л'асн'ы]. Аканню падлягае і вымаўленне службовых слоў (у адным фанетычным слове разам з самастойнымі часцінамі мовы), але на пісьме гэтая з'ява не перадаецца: [н'а^б'ыў] – *не быў*, [б'аз^з'уба] – *без зуба*.

На словы іншамоўнага паходжання, за рэдкімі выключэннямі, аканне не распаўсюджваецца: [к'эф'ір], [м'этр'о], але: [йафр'эйт'ар], [кал'анд'ар], [с'арж'ант], [дал'ікат'эс]. Напісанне адпаведнае: *кефір, метро, яфрэйт'ар, каляндар, сяржант, далікатэс*.

Закон **аглушэння** звонкіх зычных дзейнічае на канцы слоў перад паўзай (выключэнняў няма): *зуб – [зуп], медзь – [м'эц']*; *дождж – [дошч]*.

Асіміляцыя па глухасці і звонкасці – гэта:

а) аглушэнне звонкіх перад глухімі: *градка – [гратка], без суму – [б'ас'с'уму]*;

б) азванчэнне глухіх перад звонкімі: *айсберг – [а'йз'б'эрх], малацьба – [маладз'ба]*.

Асіміляцыя па мяккасці падлягаюць свісцячыя [з], [с], калі апынаюцца ў пазіцыі перад мяккім (за выключэннем заднеязычных [г'], [г'], [к'], [х']); змякчаюцца таксама [д] і [т] перад [в']:

збор [збор] – збіраць [з'б'ірац'];

спаць [спац'] – спіць [с'п'іц'];

без закона [б'эз^зак'она] – без зямлі [б'эз^з'амлі],

але: [с'к'эм'іц'], [з'г'інуц'], [с'х'іл'іцца], [маз'г'і];

два [два] – дзве [дз'в'э], чатыры – чацвёрты [чац'в'орты].

Асіміляцыя шыпячых да свісцячых: *збіраецца – [з'б'іра'йс'с'а], на дошчы – [на^д'осцы]*; свісцячых да шыпячых: *шыць – [шыц'], жсаць – [жжац']*.

! Усе шыпячыя ў беларускай мове зацвярдзелыя, але асімілююцца і з мяккімі свісцячымі.

Дзеканне і цеканне – змяненне [д] на [дз'] і [т] на [ц'] пры памякчэнні ў роднасных словах: *іду – ідзе, рот – у роце*.

Узнікненне **прыстаўных гукі** звязана з наяўнасцю пэўных гукі у збегу зычных, з націскам, з месцам знаходжання слова.

Правілы:

I. Прыстаўныя галосныя **і, а** пішуцца:

1. Перад збегам зычных, першы з якіх – **м**: *імглісты, імчаць*.

! Не пішуцца: пасля прыставак на галосны (*памчаць, замглены*) і пасля першай часткі складанага слова (*вокамгненна*).

! Прыстаўны **а** пішацца толькі ў словах *аржаны* і *амшара* (паралельна з *іржаны, імшара*).

2. Перад збегам зычных, які пачынаецца літарамі **р, л**:

– калі слова стаіць у пачатку сказа: *Ільдзіна адарвалася ад берага*;

– пасля знакаў прыпынку: *Рассыпала сонца каралі, ірдзее ў ім пыл, нібы жар*. (К-с);

– калі папярэдняе слова заканчваецца на зычны: *Па летацінім іржышчы вядзе ў бярэзнік свежы след*. (І. Н.)

! У паэтычных радках могуць назірацца адступленні ад правіл: *З пятлі іржавай грывуліся дзверы*. (Дз.)

II. Прыстаўны зычны **в** пішацца:

1. У словах *вока, востры, навокал* і вытворных ад іх неаляжна ад націску: *вочы, вачаняты, завастрыць, наваколле*.

2. У словах *навук, цівун*, ва ўласных імёнах *Навум, Матэвуш, Тадэвуш, Лявон, Ларывон, Радзівон* і вытворных ад іх неаляжна ад націску.

3. Перад націскным **о** (у пачатку слова, у сярэдзіне слова пасля прыстаўкі ці першай часткі складанага слова): *воблака, вобраз, наводдаль, шматвобразны*.

4. Перад каранёвым **у** ў пачатку слова, у сярэдзіне слова пасля прыстаўкі або першай часткі складанага слова: *вусы – вусач, вудзіць – вудзільна, завушніцы, чарнавусы*.

! Літара **в** не пішацца:

– перад **о** не пад націскам (*вобласць – абласны*);

– перад **о**, у ў словах іншамоўнага паходжання і ва ўласных назвах: *ордэн, опера, унія, Украіна*;

– у словах *наогул, оканне, одум, охаць*;

– перад [у], які ўзнік з [в]: *узмор'е, унук, улада, учора*.

III. Прыстаўны зычны **г** пішацца:

1. У слове *гэты* і вытворных ад яго: *гэтакі, дагэтуль, адгэтуль*.
2. У выклічніках: *гэй, гэ, га, го*.
3. У некаторых словах іншамоўнага паходжання: *гармата, Ганна*.

Фанетычнае падаўжэнне – закон падоўжанага вымаўлення гукі [з'], [с'], [дз'], [ц'], [л'], [н'], [ж], [ч], [ш] у становішчы паміж галоснымі. Перадаецца на пісьме: *паданне, ноччу, падарожжа, жыццё*. Выключэнні: *Ілья, Ульяна, Ульянаў* і вытворныя ад іх.

✓ **Увага!** Неабходна размяжоўваць фанетычнае падаўжэнне з марфалагічным падваеннем (узнікненнем дзвюх аднолькавых літар на стыку марфем: *бясстрашны, каменны*) і з уласна доўгімі гукамі ў запазычаных словах-выключэннях, дзе на пісьме захоўваюцца дзве літары: *ванна, манна, Мадонна* і інш.

У беларускай мове дзейнічае закон **пераходу** [y] у гук [ў] пасля галосных, а таксама [в] і [в'] у гук [ў] пасля галоснага перад зычным і на канцы слова:

увага – пад увагай – на ўвазе;

трава – траўка;

хлопец-умелец – хлопцы-ўмельцы;

наплавy – поплаў.

§ 22. Склад слова і складападзел

У працэсе маўлення адбываюцца асобныя штуршкі паветра з лёгкіх. **Склад** – гэта асобны гук ці некалькі іх разам, што вымаўляюцца адным штуршком. Аснова любога складу – галосны гук: колькі ў слове галосных, столькі і складоў. Галосны гук можа пачынаць склад, стаяць усярэдзіне або закрываць склад.

Адкрыты склад заканчваецца галосным, а **закрыты** – зычным. Склад, які пачынаецца з галоснага, называецца **непрыкрытым**; **прыкрыты** склад пачынаецца з зычнага.

! Характарыстыка складоў:

а(1) – пі(2) – саць(3)	да(1) – ве(2) – дка(3)
1 – непрыкрыты, адкрыты;	Усе склады прыкрытыя,
2 – прыкрыты, адкрыты;	адкрытыя.
3 – прыкрыты, закрыты.	

Правілы складападзелу:

- 1) зычны ў пазіцыі паміж галоснымі адносіцца да наступнага галоснага: *чы-таць, го-рад*;
- 2) два шумныя зычныя ў пазіцыі паміж галоснымі адносяцца да наступнага галоснага: *мы-цца, ка-зка, ба-ра-цьба*;
- 3) калі паміж галоснымі знаходзіцца група зычных, першы з якіх з'яўляецца санорным, то гэты санорны адносіцца да папярэдняга склада: *бой-ка, вар-та, моў-ны*;
- 4) калі паміж галоснымі знаходзіцца спалучэнне шумных і санорных зычных, прычым шумныя стаяць перад санорнымі, то ўсё спалучэнне зычных адносіцца да наступнага склада: *ся-стра, за-снуць, по-плаў*;
- 5) два розныя санорныя паміж галоснымі звычайна адносяцца да розных складоў: *вай-на, поў-нач, вель-мі*, але: *ва-нна, Га-нна, ко-нны*.

§ 23. Націск

Адзін са складоў у слове вымаўляецца з большай сілай і называецца націскным. Такім чынам, **націск** – гэта вымаўленне аднаго са складоў у слове з большай сілай і працягласцю. Націск у беларускай мове рухомы, г.зн. у розных граматычных формах слова ён можа пераходзіць з аднаго складу на другі: *зямля – зёмлі, рукі – рукі*.

Службовыя словы самастойнага націску не маюць і ўваходзяць у адно **фанетычнае** слова разам з самастойнай часцінай мовы:

за ракой – [за^рако́й];

не еў – [н^а^йэў];

сказала ж – [сказа́ла^ш].

Складаныя словы могуць мець два націскі: **асноўны** (акут – са значком ^) і **пачочны** (гравіс – са значком `): *зёмлекарыста́нне, свідчэса́ва, рознакаляро́вы*. Такая з'ява назіраецца ў складаных словах з 2-х частак, у якіх асноўны націск прыпадае не на першы склад другой асновы.

§ 24. Фанетычная транскрыпцыя

Слова **транскрыпцыя** паходзіць ад лацінскага *transcriptio* ('перапісанне') і абазначае такое пісьмо, якое найбольш дакладна

перадае вымаўленне. Такім чынам, **фанетычная транскрыпцыя** – гэта спосаб перадачы на пісьме вуснага маўлення з усімі яго гукавымі асаблівасцямі без уліку правапісу.

Для фанетычнай транскрыпцыі выкарыстоўваюцца ўсе літары алфавіта, за выключэннем **ь** (мяккага знака) і ётаваных галосных **е, ё, ю, я**.

Правілы транскрыпцыі:

1) для абазначэння галосных выкарыстоўваюцца літары **а, о, у, э, і, ы**;

2) – для абазначэння зычных выкарыстоўваюцца ўсе адпаведныя літары алфавіта, а таксама дыграфы [дз] і [дж];

– гук [j] «ёт» абазначаюць па-рознаму: у адных выданнях можна сустрэць абазначэнне праз літару **й** ва ўсіх пазіцыях, у іншых – [j] у пачатку склада і [й] у канцы склада і перад зычнымі пасля галосных ([ја́га да], [да й], [ја́на́й јо́н]);

– фрыкатыўны гук [г] перадаецца літарай **г**, а выбухны [г] – літарай **г** са знакам націску: [го́ра], [гу́з’ік]; у некаторых дапаможніках можна сустрэць іншы спосаб: фрыкатыўны перадаецца грэчаскай літарай **γ** ‘гама’, а выбухны – літарай **г**;

– мяккія зычныя абазначаюцца адпаведнай літарай са значком [’]: [с’і́н’і];

– падоўжаныя зычныя абазначаюцца знакам [ˉ] над літарай;

3) апостраф у транскрыпцыі не ўжываецца;

4) абавязкова абазначаецца асноўны націск [’] і пабочны [ˊ] (ён бывае ў складаных словах, у якіх асноўны націск прыпадае не на першы склад другой асновы):

ча́рнабро́вы [ча́рнабро́вы];

чо́рнавало́сы [чо́рнавало́сы];

5) калі словы ў моўнай плыні вымаўляюцца без паўзы (напрыклад, фанетычныя словы або словы, звязаныя злучнікамі), то ў транскрыпцыі выкарыстоўваецца значок ліга [^], які ставіцца ад апошняй літары папярэдняга слова да першай літары наступнага: *да яго* [да^йаго́], *з намі* [з^на́м’і], *з суседам* [с^сус’э́дам];

6) са знакаў прыпынку ў транскрыпцыі выкарыстоўваюцца толькі пыталнік і клічнік; міжтактавыя паўзы абазначаюцца адной рыскай [/], а міжфразавыя – дзвюма [//];

7) вялікія літары не выкарыстоўваюцца;

8) тэкст, які транскрыбіруецца, бярэцца ў квадратныя дужкі.

Узор затранскрыбіраванага тэксту.

Сагрэ́ўшыся на сонцы, веся́лей заспява́лі сіні́цы і снегі́ры. Па галі́нах дрэ́ў зашмыга́лі малюсе́нькія кара́лькі з прыго́жымі аранжава́тымі губка́мі. Шчабечу́ць, збіра́ючыся ў чаро́дкі, ве́раб’і. Ма́цней, званчэ́й застука́ў дзяце́л. (У. Аляхновіч)

[сагрэ́ўшыся на^со́нцы / в’эс’ал’э́й зас’п’авал’і с’ін’іцы^й с’н’эг’іры // па^гал’інах дрэ́ў зашмыгал’і мал’у́с’эн’к’і́я кара́л’к’і с^п’рыго́жым’і аранжава́тым’і гу́пкам’і // шчаб’эчу́ць / з’б’іра́йчыс’а ў^ча́ро́тк’і / в’эра́бій // ма́цн’э́й / званчэ́й застука́ў дз’а́ц’эл //]

Графіка

§ 25. Паняцце графікі

Графіка (ад грэч. *grapho* – ‘пішу’) – раздзел мовазнаўства, які вывучае пісьмовыя сродкі мовы (абрысы пісьмовых знакаў) і замацаваныя за імі гукавыя значэнні.

Пісьмо ў сваім развіцці прайшло некалькі этапаў:

а) піктаграфія (малюнкавае пісьмо);

б) ідэаграфія (сімвалічнае пісьмо);

в) літарна-гукавое пісьмо.

! Мы карыстаемся літарна-гукавым пісьмом, але ў якасці дапаможных сродкаў перадачы інфармацыі і ў нашы дні выкарыстоўваюцца элементы піктаграфіі (малюнкi на шыльдах, піктаграмы для абазначэння відаў спорту) і ідэаграфіі (матэматычныя знакі, хімічныя формулы, дарожныя знакі і ўказальнікі).

У сучасную сістэму пісьмовых знакаў (графічных сродкаў) уваходзяць літары, апостраф, злучок (дэфіс), знакі прыпынку, знак парграфу, матэматычныя знакі, знак націску і інш.

§ 26. Прынцыпы беларускай графікі

Асноўная функцыя літар – абазначаць гукі мовы. Беларуская графіка заснавана на двух прынцыпах – гукавым і складовым.

Сутнасць **гукавога прынцыпу** ў тым, што адзін і той жа гук на пісьме абазначаецца адной і той жа літарай. Такія літары называюцца адназначнымі. Гэта галосныя *а, о, э, у, ы*, зычныя *д, ж, р, т, ч, ш, ў*.

Сутнасць **складовага прынцыпу** заключаецца ў тым, што гукавое значэнне некаторых літар праяўляецца толькі ў складзе. Згодна са складовым прынцыпам ужываюцца двухзначныя літары (для абазначэння галосных і перадачы мяккасці папярэдніх зычных – *е, ё, ю, я, і*, а таксама аднолькавыя літары для абазначэння парных цвёрдых і мяккіх зычных: *воз – вез*). Літары *е, ё, ю, я* называюць ётавымі за іх здольнасць перадаваць у пэўных пазіцыях [й] і адпаведны галосны.

Ёсць літары шматзначныя. Разгледзім гэтую з’яву на прыкладзе літары *і*. Яна можа перадаваць на пісьме наступныя гукі:

- 1) [i] – пасля мяккіх зычных і ў пачатку слова не пад націскам: *ціхі* – [ц’іх’і], *іменны* – [ім’о́ны];
- 2) [й] – пры вымаўленні двух слоў, калі папярэдняе заканчваецца на галосны, а наступнае пачынаецца з [i] не пад націскам: *яна ішла* – [йа нá’йшла];
- 3) [ы] – калі папярэдняе слова заканчваецца на зычны, за выключэннем *г, к, х*: *ён ішоў* – [йо́н’ышоў], але: *урок ішоў* – [урок ішоў];
- 4) [іі] – у пачатку слова або пасля галоснага, ў, раздзяляльнага мяккага знака ці апострафа ў пазіцыі пад націскам: *іхні* – [й’іхн’і], *аб’інелы* – [аб’і́н’элы], *ільч* – [і́л’й’іч], *да іх* – [да’і́х].

§ 27. Алфавіт

Алфавіт – гэта сукупнасць літар, размешчаных у традыцыйна ўстаноўленым парадку. Паслядоўнасць літар у алфавіце ўмоўная і не мае якога-небудзь лагічнага абгрунтавання. Аднак гэтая паслядоўнасць з’яўляецца ўстойлівай і абавязковай, што мае практычнае значэнне: паводле парадку літар размяшчаюцца словы ў слоўніках, картатэках, каталогах, складаюцца розныя спісы.

У беларускім алфавіце 32 літары: 10 – для абазначэння галосных гукаў, 21 – для абазначэння зычных; літара *ь* (мяккі знак) увогуле гук не абазначае. *Дз* і *дж* (дзэ і джэ) – гэта не літары, а **дыграфы**, якія ўтвораны са спалучэнняў літар і абазначаюць **афрыкаты** [дз’], [дз] і [дж].

У графічных адносінах літары падзяляюцца на **друкаваныя** і **рукапісныя**, **вялікія** (загалоўныя) і **малыя** (радковыя).

! Кожная літара ў алфавіце мае назву. Назвы зычных складаюцца з абазначэння гукі і дадатковага галоснага *а* або *э*: *бэ, вэ, эн, эр, ша, ка, ха*.

Літары **ь, ў, ы** звычайна ўжываюцца як радковыя. Аднак калі ў слове, надрукаваным вялікімі літарамі, сустракаюцца *ь, ў* ці *ы*, то яны таксама будуць мець форму загалоўнай літары: ЯНКА БРЫЛЬ, ЛЕЎ ТАЛСТОЙ. Загалоўная *Ы* сустракаецца ў запазычаных геаграфічных назвах: *Ыгматы* (рака ў Якуціі). Загалоўная *Ў* назіраецца ў паэтычных тэкстах у пачатку радкоў:

Ёсць паданне вякоў, што разбурыць калісь

Вавілонскую вежу Адам.

І няўмольна сальюцца мовы зямлі

Ў адну, няродную нам. (І. К.)

Сучасны беларускі алфавіт

А а, Б б, В в, Г г, Д д, Е е, Ё ё, Ж ж, З з, І і, Й й, К к, Л л, М м, Н н, О о, П п, Р р, С с, Т т, У у, Ў ў, Ф ф, Х х, Ц ц, Ч ч, Ш ш, Ы ы, Ь ь, Э э, Ю ю, Я я.

! Некаторыя даследчыкі ўключаюць дыграфы *Дж, дж* і *Дз, дз* ў алфавіт пасля літары *Дд*.

Арфаэпія

§ 28. Прадмет і задачы арфаэпіі

Арфаэпія (грэч. *orthos* ‘правільны’ і *epos* ‘вымаўленне, слова’) – сукупнасць правіл узорнага вымаўлення гукаў і іх спалучэнняў у літаратурнай мове.

Як вядома, мы гаворым больш, чым пішам. Вусная мова гучыць у побыце, у аўдыторыі, з радыё, з экрана тэлевізара, са сцэны тэатраў, на мітынгх і сходах. Правільнае вымаўленне дапамагае таму, хто слухае, лёгка «злавіць» і засвоіць думку таго, хто гаворыць. Калі ж чалавек не дбае пра чысціню свайго вуснага маўлення, мы можам смела гаварыць, што ён не клапаціцца пра тое, як яго слухаюць, як разумеюць.

§ 29. Прычыны адхіленняў ад арфаэпічнай нормы

Асноўныя прычыны наступныя:

- а) уплыў дыялектных асаблівасцей. Можна пачуць *вяселе, збожжо* (невываўленне падоўжаных зычных, вываўленне [o] не пад націскам); *мыўса* замест *мыўся* і інш.;
- б) уплыў двухмоўя ([f] выбухны на месцы [г] фрыкатыўнага, гук [ч'], якога ў беларускай мове ўвогуле няма, [шш] замест [шч] і інш.);
- в) уплыў правапісу (найчасцей можна заўважыць пры вываўленні прыназоўніка *без* і часціцы *не* ў фанетычных словах у першым складзе перад націскам: [н'э^б'ыў] замест [н'а^б'ыў], [б'эз^з'уба] замест [б'аз^з'уба]; назіраецца таксама адсутнасць асіміляцыі [з] і [с] перад мяккімі зычнымі, асіміляцыі свісцячых і шыпячых).

Каб пазбегнуць памылак у вываўленні, перш за ўсё варта ўсвадоміць свае ўласныя памылкі, уважліва слухаць унармаваную мову. Рыхтуючыся да публічнага выступлення, неабходна карыстацца даведчанай літаратурай.

! Для практычнага авалодання арфаэпіяй неабходна ведаць яе тэарэтычныя асновы.

§ 30. Асноўныя нормы літаратурнага вываўлення

Правілы літаратурнага вываўлення зводзяцца ў некалькі груп:

- а) правілы вываўлення спецыфічных для беларускай мовы гукаў у моцных пазіцыях;
- б) правілы вываўлення гукаў у слабых пазіцыях;
- в) правілы вываўлення запазычаных слоў.

У беларускай мове ёсць спецыфічныя гукі, якія патрабуюць увагі пры вываўленні, нават калі знаходзяцца ў моцнай пазіцыі. Гэта зацвярдзелыя гукі, фрыкатыўны [г] і беларускія афрыкаты.

Правілы вываўлення спецыфічных для беларускай мовы гукаў у моцных пазіцыях наступныя:

- 1) заўсёды цвёрдае вываўленне гукаў [р], [ж], [ш], [дж], [ч] (так званых зацвярдзелых): [рака́], [жа́л'э́за], [шо́ўк], [ураджа́й], [чо́рны];

2) вываўленне працяжнага (фрыкатыўнага) гука [г]: [го́рк'і], [го́нар]; у нешматлікіх словах вываўляецца [f] – выбухны гук: *гана́к, гузі́к, гонта́, агрэ́ст, шваге́р, мазгі́, гарне́ц, гуз, рэ́згіны́*;

3) вываўленне афрыкат [дж], [дж'], [дж] як аднаго гука: *дзы́н-кну́ць, дзе́д, джа́ла*;

4) цвёрдае вываўленне афрыкаты [ц] і мягкае вываўленне афрыкаты [ц']: *ца́на, ца́ляць, карце́р; це́нь, дзе́ці, акце́р*.

Запазычаныя словы (за рэдкім выключэннем) не падпарадкоўваюцца «дзеканю» і «цеканню» (*дырэ́ктар, тэа́тр, тэ́ма*), «аканню» і «яканню» (*дэ́по, ме́тро, пенал*). Перад націскным [і] у запазычаных словах не ўзнікае прыстаўны [й]: [і́грэ́к], а перад націскнымі [о] і [у] не ўзнікае прыстаўны [в]: [о́п'э́ра], [о́рдэ́н], [у́н'і́а].

§ 31. Вываўленне галосных

Вываўленне галосных залежыць ад націску, а таксама ад суседніх гукаў.

Правілы:

1. Усе галосныя гукі пад націскам вываўляюцца выразна, бо знаходзяцца ў моцнай пазіцыі: *ра́[а]дасце́, д[у]мка́, ц[э]гла́, с'[і]ні́, м[о]ўчкі́, с[ы]наце́*.

2. У ненаціскным становішчы галосныя [і], [ы], [у] змяняюцца нязначна. У моўнай плыні гэтая змена не выяўляецца: *э[і]ма́, сп[ы]ніце́, с[у]мю́*.

3. Гукі [о], [э] пасля цвёрдых і зацвярдзелых ва ўсіх ненаціскных складах падлягаюць закону акання, якое перадаецца на пісьме: *ца́[а]на, ра́[а]ка*.

! Аканню не падпарадкоўваюцца словы з націскнымі складамі *ро́, ло́, рэ́*, у якіх не пад націскам узнікае [ы]: *кроу́ – крыва́вы*.

4. Гукі [о], [э] пасля мяккіх зычных у першым складзе перад націскам пераходзяць у гук [а], у выніку чаго ўзнікае яканне: *н'а́с[у] – нясу́, л'а́д[о]к – лядо́к*.

! Яканне не перадаецца на пісьме ў словах *дзе́вяты, дзе́сяты, семна́ццаты, васемна́ццаты*.

5. Ненаціскны [i] вымаўляецца па-рознаму ў залежнасці ад становішча ў слове:

– як [йі] – пасля галоснага пад націскам, пасля апострафа, мяккага знака і ў (*кра[йі]на, аб[йі]нець, Ль[йі]ч, салаў[йі]*);

– як [й] – у пачатку слова, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны (*яна [й]шла*); так жа вымаўляецца і злучнік і (*яна і ён – яна [й] ён*);

– як [ы] – калі папярэдняе слова заканчваецца зычным (*ён [ы] яна*).

Вымаўленне галосных у запазычаных словах мае свае асаблівасці:

а) гук [э] захоўваецца не пад націскам. Гэта значыць, што пасля цвёрдых і зацвярдзелых няма акання: *эпоха, тэатр* (але: *адрас, рамонт, сакратар, бухгалтар*), а пасля мяккіх зычных адсутнічае яканне: *метро, балерына, сезон, берэт* (але: *сяржант, яфрэйтар, каландар*);

! У некаторых словах пасля [р] і [ц] на месцы ненаціскага [э] вымаўляецца [ы], што адлюстроўваецца і на пісьме: *інжынер, канцэлярыя, цырымонія, рысора*.

б) у словах, якія заканчваюцца спалучэннем *-іо (-ыо)*, захоўваецца ненаціскны [о]: *трыо, Антоніо, Токіо*;

в) гук [у] у пачатку слова, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны, вымаўляецца як [ў], але на пісьме гэта не перадаецца: *ва універсітэце* [ва[^]ўн[^]ів[^]эрс[^]ітэц[^]э].

! Гэтая з’ява праяўляецца і пры вымаўленні ўласных назоўнікаў славянскага паходжання: [на[^]ўкрай[^]ін[^]э].

§ 32. Вымаўленне зычных

Вымаўленне зычнага залежыць ад таго, якія гукі ідуць пасля яго, а таксама ад пазіцыі ў слове (на канцы слова ён знаходзіцца ці ў сярэдзіне слова).

Правілы вымаўлення зычных:

1) гук [г] у беларускай мове фрыкатыўны, працяглы; часта ў транскрыпцыі яго абазначаюць знакам [γ]: *горад, горкі, гэты*;

! У асобных запазычаных словах захоўваецца [г] выбухны; часта да яго дадаюць знак націску – [ɡ]: *гонта, ганак, гузік, агрэст, мазгі*.

2) гукі [ж], [ш], [дж], [ч], [р] называюцца зацвярдзелымі і ніколі не змякчаюцца пры вымаўленні: *жыццё, шыць, нараджэнне, чорны, рака*;

3) афрыкаты [дз], [дз’], [дж] – складаныя гукі, вымаўляюцца непадзельна: [дз’э[^]н’], [дж’а[^]ла], [н’э[^]ндз’а];

4) губныя зычныя [б], [п], [м], [ф] на канцы слова і перад [й] вымаўляюцца цвёрда: *восе[м], вер[ф], н’ю [п’йу], сям’я [с’ам’йа]*;

5) гукі [з’], [с’], [дз’], [ц’], [ж], [ч], [ш], [л’], [н’] паміж галоснымі вымаўляюцца як адзін падоўжаны гук: [кало́б’э], [су́дз’а], [збо́жа];

6) звонкія гукі на канцы слова аглушаюцца: *бераг [б’эрах], медзь [м’эц’]*.

§ 33. Вымаўленне спалучэнняў зычных

Правілы:

1) звонкія зычныя перад глухімі аглушаюцца: *кні[ш]ка, ло[т]ка*;
2) глухія перад звонкімі азванчаюцца: *барацьба [барадз’ба], футбол [фудбо́л]*;

3) шыпячыя прыпадабняюцца да свісцячых і вымаўляюцца як свісцячыя: *на дошчы [на[^]до́сцы], возьмешся [в’оз’м’эс’а]*;

4) свісцячыя прыпадабняюцца да шыпячых і вымаўляюцца як шыпячыя: *шыць [шыц’], жаць [жац’]*;

5) свісцячыя [з], [с] перад мяккімі зычнымі (за выключэннем [г’], [г’], [к’], [х’]) вымаўляюцца мякка: *смелы [с’м’элы], снег [с’н’эх], але: згінуць [зг’інуц’], мазгі [мазг’і], скіба [ск’іба]*;

6) зубныя [д] і [т] у пазіцыі перад [в’], [м’] вымаўляюцца як [дз’], [ц’]: *два – дзве, мёртвы – мярцвяк* (але: *адвесці, падвязаць, у Літве, у бітве* і інш.);

7) спалучэнні [дч], [тч] вымаўляюцца як доўгі [ч]: *спадчына [сп’ачына], цетчын [ц’о́чын]*;

8) спалучэнні [дц], [тц] вымаўляюцца як доўгі [ц]: *селядцы [с’эл’а́цы], у вяртцы [у[^]в’о́п’рацы]*;

9) спалучэнне [дс] вымаўляецца як [ц]: *гарадскі [гарацк’і], людскі [л’у́цк’і]*;

10) спалучэнні [жс], [шс], [зс] вымаўляюцца як [с]: *нясвіжскі [н’ас’в’іск’і], латышскі [латы́ск’і], французскі [франц’у́ск’і]*;

11) спалучэнне [чн] вымаўляецца нязменна: *ручнік [ручн’ік], яечня [йа́йэ́чн’а]*.

З'ява прыпадабнення папярэдняга зычнага да наступнага пры вамаўленні спалучэнняў зычных называецца **асіміляцыяй**.

Фанетыка размяжоўвае для гукаў моцную і слабую пазіцыі. Асіміляцыя зычных адбываецца, калі яны знаходзяцца ў слабай фанетычнай пазіцыі.

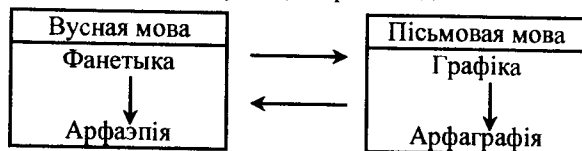
Арфаграфія

§ 34. Прадмет і задачы арфаграфіі

Арфаграфія (або **правапіс**) – сістэма правіл перадачы вуснай мовы на пісьме, якая вызначае аднастайнае, абавязковае для ўсіх, унармаванае напісанне слоў і марфем.

Арфаграфія вызначае вонкавую абалонку слова, з якой яно замацавалася ў пісьмовай форме мовы. Арфаграфія звязана з фанетыкай, графікай і арфаэпіяй.

Каб прасачыць гэтую сувязь, звернемся да схемы:

Фанетыка вывучае гукі мовы, а арфаэпія – правілы іх вымаўлення; графіка вывучае сістэму пісьма, а арфаграфія – правілы напісання. Пісьмовая форма мовы прадугледжвае запіс вуснага маўлення, а вусная форма дае чалавеку магчымасць выказацца або прачытаць тое, што было напісана.

У арфаграфіі можна вылучыць некалькі адносна самастойных частак:

- 1) літарнае абазначэнне гукавога складу мовы;
- 2) напісанне слоў разам, асобна, праз злучок;
- 3) ужыванне вялікай літары;
- 4) правілы пераносу слоў з аднаго радка на другі;
- 5) графічнае скарачэнне слоў.

§ 35. Прынцыпы беларускага правапісу

Прынцыпы правапісу – гэта асноўныя заканамернасці, на якіх грунтуюцца і аб'ядноўваюцца ў групы канкрэтныя правілы

напісання. Беларуская арфаграфія заснавана на спалучэнні фанетычнага і марфалагічнага прынцыпаў.

Фанетычны прынцып прадугледжвае перадачу гукаў на пісьме ў адпаведнасці з літаратурным вымаўленнем. Сутнасць гэтага ў тым, што напісанне слоў адпавядае іх фанетычнай транскрыпцыі.

На гэтым прынцыпе грунтуюцца наступныя **правілы** (выключэнні з правіл у гэтым раздзеле не падаюцца!):

- 1) перадача акання;
- 2) перадача якання;
- 3) напісанне літары **ы** на месцы этымалагічнага [э] у некаторых запазычаных словах: *інжынер, арышт*;
- 4) напісанне спалучэнняў галосных у іншамовных словах: *біёлаг, біялогія*;
- 5) правапіс прыставак *без-* (бяз-, бес-, бяс-), *з-* (с-), *раз-* (рас-, роз-, рос-), *уз-* (ус-), *цераз-* (церас-): *бяхлебны – бяздомны*;
- 6) перадача на пісьме дзекання і цекання;
- 7) правапіс спалучэнняў *зн, нц, рц, рн, сн, сл* на месцы этымалагічных [зні], [лні], [рні], [рні], [стні], [стл]: *позна, сонца, сэрца, капусны, носны, разаслаць*;
- 8) перадача на пісьме фанетычнага падаўжэння зычных;
- 9) узнікненне прыстаўных гукаў;
- 10) напісанне літары **ц** на месцы спалучэнняў [тс], [чс], [кс], [цс]: *салдацкі, свіслацкі, мастацкі, лельчыцкі*;
- 11) напісанне літары **с** на месцы гістарычных спалучэнняў [жс], [гс], [шс], [хс] і спалучэння [сс] на стыку кораня і суфікса: *княства, мноства, хараства, птаства, адзскі*;
- 12) напісанне літары **т** на месцы спалучэння [дт] на канцы іншамовных слоў: *Шміт, Рэмбрант*;
- 13) правапіс **у** і **ў** у залежнасці ад пазіцыі ў слове;
- 14) напісанне спалучэння **чч** у геаграфічных назвах тыпу *Полаччына, Случчына* на месцы спалучэння [цк];
- 15) захаванне на пісьме асіміляцыі свісцячых да шыпячых у некаторых словах: *пяшчота, нішчымны* і інш.;
- 16) напісанне адной літары **с** у словах *расада, расаднік, расол, расольнік*.

Марфалагічны прынцып прадугледжвае аднастайнае напісанне марфем – незалежна ад таго, як яны вымаўляюцца. Напрыклад, у аднакаранёвых словах *сусед, суседка, суседаў, суседскі* ў корані вымаўляюцца розныя гукі: [сус'эт], [сус'этк], [сус'эдаў], [сус'эцк'і], але нязменна захоўваецца **д** пры напісанні.

На марфалагічным прынцыпе грунтуюцца наступныя **правілы**:

- 1) правапіс глухіх і звонкіх зычных, свісцячых і шыпячых;
! Не перадаюцца на пісьме фанетычныя з'явы:
– аглушэнне звонкіх зычных;
– азванчэнне глухіх зычных;
– асіміляцыйная мяккасць зычных;
– асіміляцыя шыпячых да свісцячых і свісцячых да шыпячых;
- 2) правапіс зычных на стыку марфем;
- 3) напісанне спалучэнняў **дц, тц, чц** (у вымаўленні [ц]): *у лодцы, у хатцы, у лыжачцы*;
- 4) напісанне прыставак **аб-, ад-, над-, пад-** і прыназоўнікаў **аб, ад, над, пад**;
- 5) напісанне прыназоўніка **без** і часціцы **не**;
- 6) правапіс каранёвага **я** (*няцярыя, мяккаваты, пояс*) і суфіксаў **-язь, -ядзь** (*дробязь, роўнядзь*);
- 7) правапіс каранёвых зычных **з, ж, ш, г, х** перад суфіксам **-ск-** і каранёвага **д** перад суфіксальнай **с**: *французскі, рыжскі, чэшскі, пецярбургскі, казахскі, заводскі, параходства*.
- 8) напісанне літары **і** пасля прыставак **між-, звыш-, пан-, суб-, контр-, дзз-, транс-, гіпер-, супер-** і ў некаторых складанаскарочаных словах: *педінстытут, медінстытут*.

§ 36. Правілы перадачы на пісьме галосных і зычных

Правяпіс галосных О, Э – А

О – А

Пад націскам літара О пішацца:

- ♦ у пачатку слоў (пераважна запазычаных): *арган, опытка, ордэн, опера, Одэр, Оксфард, Осака, Осла, обскі, обальскі, омскі*; у славянскіх прозвішчах і назвах: *Обручаў, Озераў, Осінаў, Ожагаў, Орша, Омскі раён*;
- ♦ у сярэдзіне і на канцы слоў пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных: *ночы, жолуд, жорны, човен, малако, кіно, дэпо, Сянно, Беразіно*.

Не пад націскам О захоўваецца:

- ♦ у выклічніках і часціцах: *ого, о-го-го, ой, ой-ой-ой*;

- ♦ у некаторых іншамовных тэрмінах: *омметр, оталарынгалаг, оф-шор, опіяманія*;
- ♦ на канцы іншамовных слоў пасля галосных: *трыо, адажыо, сальфеджыо, радэо, імпрэсарыо, Антоніо, Токіо, Бакачыо, Антарыо, Медэо*.

! Правілы перадачы на пісьме галосных у складаных словах разглядаюцца асобна (гл. § 48).

Літара а пішацца на месцы о не пад націскам:

- ♦ у пачатку і ў сярэдзіне агульных назоўнікаў: *дождж – дажджы, моладзь – малады, вокны – акно, позна – пазней, апэрта, адэкалон*;
- ♦ у пачатку ўласных імён і геаграфічных назваў незалежна ад паходжання: *Алоўнікаў, Абломаў, Агінскі, Асіяшвілі, Ашмяны, Астравец, Астрошыцы, Адэса, Арлеан*;
- ♦ у якасці канчатка зменных слоў: *Сачанка, Пятрэнка, Васючэнка, Лёзна, Поразава*;
- ♦ у канцы граматычна нязменных слоў: *піяніна, фартэпіяна, ба рока, сапрапа, Манака, Конга, Сант'яга, Осла, Сарэнта*.

Э – А

Пад націскам літара Э пішацца:

- ♦ пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных: *цэгла, чэрап, грэбень, трэсці, чэрпаць, рэбры, рэдкі, цэны*;
- ♦ у словах з прыстаўным [г]: *гэта, гэты, гэтак, гэтулькі, дагэтуль*;
- ♦ у пачатку выклічнікаў: *эй, эх, эт*;
- ♦ у пачатку іншамовных слоў (у адпаведнасці з вымаўленнем): *эра, эпас, эндыпіль, эму, зурька, экспарт, элікс, Эльба*; але: *егер, ерась, еўнух*.

Не пад націскам Э захоўваецца:

- ♦ у пачатку выклічнікаў: *эге, э-ге-ге, э-хе-хе*;
- ♦ у словах, утвораных ад слова **экс**: *асэнсаваць, асэнсаваны, пераасэнсаваць*;
- ♦ у пачатку іншамовных слоў: *эвалюцыя, эпоха, экалогія, эканоміка, экзэмпляр, экран, Эстонія, Эльзас, Эквадор, Эльбрус, Эль-Кувейт, Эфіопія*;
- ♦ у сярэдзіне слоў, запазычаных з неславянскіх моў, пасля зацвярдзелых, [д] і [т]: *шэдэўр, цэмент, шэрыф, цэнтральны, цэнзура, рэліктавы, чэчэнец, Чэлябінск, Чэлюскін, Цэйлон*;

- ♦ у прыстаўцы **рэ-**, якая абазначае аднаўленне або паўторнасць дзеяння ці процілеглае дзеянне: *рэакцыя, рэанімацыя, рэканструкцыя, рэпрадукцыя*.

Літара а пішацца на месцы э не пад націскам:

- ♦ у спрадвечна беларускіх словах і запазычаннях са славянскіх моў: *жэрдка – жардзіна, рэчка – рака, шэры – шарэць, рэдкі – радкаваты, пацэліць – цяляць, сэрца – сардэчны;*
- ♦ у даўніх запазычаннях з неславянскіх моў: *літаратура, характарыстыка, латарэя, сакрэт, адрас, рамонт; але: брызент, почырк, канцылярыя, цырымонія, інжынер, рысора, дрызіна і інш.*

Праваніс галосных Ё, Е – Я

Ё

Літара ё ў беларускай мове пішацца толькі пад націскам: *цёплы, лёгкі, вёска, далёка, дэталёвы, сёлета; але: радыё, ётаваны, ётацыя.*

Е

Літара е пішацца:

- ♦ пад націскам (у адпаведнасці з вымаўленнем): *цесна, землі, племя, хлебны, адлегласць, Плешчаніцы, Астравец, Бельгія, Венгрыя;*
- ♦ ва ўсіх складах, акрамя першага перад націскам: *зеленаваты, леснікі, выпечка, выседжаны, медзведзяня, чэрвень, водмель, вымяняць, выбераш;*
- ♦ у першым складзе перад націскам у словах, запазычаных з неславянскіх моў: *мелодыя, балерына, сезон, метро, кефір, педаль, семестр, секунда, метровы, Еўропа, Берлін, Везувій, Венецыя, Апеніны, Палесціна, Непал, Зеландыя, Лесота;*
- ♦ у ненаціскных складах пасля [г'], [к'], [х']: *генерал, герметычны, кераміка, кенгуру, херувім, Хеопс, Геленджык, Туркестан, Георгій, Герасім;*
- ♦ у словах *дзеяты, дзесяты, семнаццаць, восемнаццаць* і вытворных ад іх: *семнаццаты, дзесятковы, дзевятка, дзесятнік, дзесяцера, дзесятак;*
- ♦ у часціцы **не** і прыназоўніку **без** незалежна ад вымаўлення: *не быў* [н'а^быў], *не была* [н'э^была], *без нас* [б'аз^нас], *без мяне* [б'эз^м'ан'э].

Я

Літара я замест ё, е пішацца:

- ♦ у першым складзе перад націскам ва ўласна беларускіх словах: *лёгкі – лягчэйшы, вёска – вясковы, цвёрды – зацвярдзелы, ёлкі – з'ялчаць, вецер – вятры, лес – ляснік;*
- ♦ у першым складзе перад націскам у даўно запазычаных словах: *дзяжурны, каляндар, яфрэйтар, сяржант, ялэй, яно́т, яўрэй, яхідны, ярмолка, язмін.*

Пачатковая літара я незалежна ад націску захоўваецца ва ўласных назвах і ў корані слова: *Якуб, Ясенін, Яраслаў, Яраслававіч, Яраслаўль; ястраб – ястрабок, яр – ярына, язык – языкаты, ясень – ясянёвы.*

Літара я ў няпершым пераднаціскным складзе пішацца толькі тады, калі ў аднакаранёвых словах пад націскам ёсць этымалагічны гук [а]: *няця́рня – няць* [п'ац'], *лямантава́ць – ля́мант* [л'а́мант]. Традыцыйныя напісанні неабходна запомніць: *месяц, памяць, пояс, тысяча* і інш.

Праваніс спалучэнняў галосных і галосных з [ј] у запазычаных словах

Спалучэнні ў мовах-крыніцах	Беларускі праваніс
іо	
а) у пачатку слоў	іо пад націскам: <i>іон, іонны, іонаабмен, іонатэрапія, Іосіф;</i> іа не пад націскам: <i>іанізацыя, іанасфера, іанічнае мора, Іарданія;</i>
б) у сярэдзіне слоў	іё (ыё) пад націскам: <i>біёлаг, аксіёма, патрыёт, стадыён, кіёск;</i> ія (ыя) не пад націскам: <i>біялогія, патрыятызм, кіяскёр; але: Эфіопія;</i>
в) у канцы слоў	іо (ыо) : <i>адажыо, трыо, Токіо, Антоніо; але: радыё;</i>
іе	
а) у пачатку слоў	іе : <i>іена, іерархія, іерогліф, Іерусалім;</i>
б) у сярэдзіне слоў	іе (ые) : <i>кліент, гігіена, рэквіем, дыета, абітурыент;</i>
ія	
у сярэдзіне слоў	ія (ыя) : <i>фіялка, піяніна, Ніягара, патрыярх, дыяфі́льм;</i>

eo у сярэдзіне слоў	eo (эо) пад націскам: <i>геолаг, неон, еўрапеоід, акар-дэон</i> ; ea (эа) не пад націскам: <i>геалогія, акардэаніст, леа-пард, тэарэма</i> ;
ea у сярэдзіне слоў	ea (эа) : <i>неандэрталец, Неапаль, Беата, ідэал, тэатр</i> ; але: <i>акіян</i> ;
jo а) у агульных назоўніках б) у пачатку ўласных імён	ё пад націскам: <i>ёд, ёт, ётавы (і ётаваны), раён, маёр</i> ; але: <i>йагурт</i> ; я не пад націскам: <i>маянэз</i> ; йо пад націскам: <i>Нью-Йорк, Йоркшыр</i> ; йа не пад націскам: <i>Йаганес, Яахама, Яашкар-Ала</i> ;
ja	я : <i>секвоя, Мая, Савоя</i> ;
je (ye)	е пасля галосных: <i>канвеер, фae, феерверк, Феербах</i> ; й захоўваецца ў пачатку іншамоўных назваў: <i>Йемен, Йелаўстон</i> ; пасля зычных – з раздзяляльным мяккім знакам або апострафам: <i>рэльеф, ранцье, прэм'ера, Буш'е</i> .

Праваніс І, Ы, Й

І

Літара **і** пішацца, калі абазначае гук [i], што ўтварае склад:

- ♦ у пачатку слоў: *іголка, ікона, імідж, ілюзія, ірыс, індык, іслам*;
- ♦ у сярэдзіне слоў пасля мяккіх зычных або пасля галосных: *ціхі, літасць, міраж, ілюзіі, пратэін*;
- ♦ у канцы слоў пасля мяккіх зычных: *снягі, людзі, мяккі, Чашнікі, Джыбуці, Батумі*;
- ♦ пасля апострафа: *вераб'і, вар'іраваць, аб'інелы*;
- ♦ пасля прыставак **між-, звыш-, пан-, суб-, транс-, дэз-, контр-, гіпер-, супер-**: *міжінстытуці, звышімклівы, панісламizm, субін-спектар, трансарданскі, дэзінфекцыя, контрiгра, гіперінфля-цыя, суперінфекцыя*;
- ♦ у складанаскарочаных словах, калі першая частка заканчваецца на зычны: *педінстытут, палітінфармацыя, бортінжынер*.

Ы

Літара **ы** пішацца:

- ♦ пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных у сярэдзіне і ў канцы слоў: *выспа, цырк, шырыня, чысты, шчыры, лыжы*;

- ♦ у некаторых словах не пад націскам на месцы націскных [о], [э] у складах **ры, лы**: *бровы – брыво, кроў – крываваы; інжынер, цырымонія*;
- ♦ пасля прыставак на зычны (за выключэннем **між-, звыш-, пан-, суб-, транс-, дэз-, контр-, гіпер-, супер-**) на месцы каранёвага **і**: *сыграць, зыначыць, безыменны, абысці, абылгаць, абымшэць*.

Й

Літара **й** пішацца пасля прыставак, што заканчваюцца на галосную, замест каранёвага **і**: *зайсці, выйсці, прыйсці, зайграць, выйграць, прайграць*.

Каранёвы **і** захоўваецца, калі ўтварае склад: *заікацца, заінецць, заіскрыцца, заінтрыгаваць, праінфармаваць, даімперыялістычны*.

Праваніс У і Ў

У

Літара **у** пішацца:

- ♦ у пачатку слова, калі гэтым словам пачынаецца сказ: *У лесе было зусім ціха. (К-с) Усё навокал памаладзела. (А. А.)*;
- ♦ у пачатку слова, калі яно стаіць пасля слова на зычны ці мяккі знак або пасля знака прыпынку: *Белья постаці жнеек-сялянак ныраюць у залатым моры даспелага жыта. (К-с) Горы – маршчыны зямлі, у якіх век таіцца не адна таямніца. (М. Т.)*;
- ♦ у сярэдзіне і на канцы слоў пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных: *дубняк, лунаць, кенгуру, у Пецялбург*;
- ♦ у пачатку ўласных назваў: *ва Уруччы, на Украіну, да Ульяны, да вострава Урангеля*;
- ♦ у іншамоўных словах, калі ўтварае склад: *ва універсітэт, клоун, страус, фауна, прэзідыум, фрау, трыумф, опіум, архіварыус*.

Ў

Літара **ў** пішацца:

- ♦ у пачатку слова, калі папярэдняе слова заканчваецца на галосны: *Сонца ўзыходзіць і рассыпле золатам праменне. (К-с)*;
- ♦ на месцы [у], [в], [л] пасля галосных і ў сярэдзіне слоў перад зычнымі або літарамі **е, ё, ю, я, і**: *заўважыць, праўда, ваўкі, саўю, салаўі, здароўе*;
- ♦ на месцы **в, л** у канцы слоў пасля галосных: *пісаў, еў, даў, востраў, свякроў*;

♦ пасля галосных у сярэдзіне іншамоўных слоў, калі не ўтварае склада: *аўдыторыя, аўкцыён, каўчук, паўза, браўнінг, накаўт, гаўптвахта*; у частках *аўт-, аўта-*: *аўт, скаўт, аўтограф, аўтамабіль, аўтсайдэр* (але: *раут, лакаут*);

♦ пасля злучка або двукосся, калі папярэднія слова заканчваюцца на галосны: *кантрольна-ўліковы, жанчына-ўрач, па-ўчарашняму, гучнае «ўра», часопіс «Бярозка» ўзнавіў*.

! У вершаваных радках сустракаюцца адступленні ад правіл напісання у і ў: *Ўжо сонца ўгору падхадзіла, на лісцях роску асушыла*. (К-с) *Як едзе між хлябоў вясною, ў іх конь хаваецца з дугою*. (К-с) *Цяжка дзеўчыне, ой, цяжка у чужым палоне*. (Тр.)

Праваніс звонкіх і глухіх зычных

Пры вымаўленні звонкія зычныя на канцы слоў і ў сярэдзіне перад глухімі аглушаюцца: *грыб* – [грып], *лодка* – [лётка]. Глухія зычныя перад некаторымі звонкімі ў сярэдзіне слоў азваваюцца: *просьба* – [прóз’ба], *плацдарм* – [пладздарм]. На пісьме аглушэнне на канцы слоў, а таксама асімілятыўнае аглушэнне і азвачэнне ў сярэдзіне слоў не перадаецца.

Нязменна пішуцца:

- ♦ звонкія на канцы слоў і ў сярэдзіне перад глухімі: *медзь, мароз, бераг, снег, адрэж, будзьце, грубка, казка, загадка, бярозка*;
- ♦ глухія перад звонкімі ў сярэдзіне слоў: *малацьба, просьба, вакзал, баскетбол, носьбіт*.

! **Спосаб праверкі:** слова неабходна змяніць так, каб зычны (звонкі ці глухі) апынуўся ў пазіцыі перад галосным або санорным: *загадка – загадаць, бераг – берагі, малацьба – малаціць, мароз – марозны*.

- ♦ прыстаўкі і прыназоўнікі, якія заканчваюцца на *б, д*: *адчыніць, адпрацаваць, над полем, перад хутарам*;
- ♦ прыназоўнікі, якія заканчваюцца на *з, зь*: *праз столь, цераз плот, скрозь пальцы*.

! Прыстаўкі, якія заканчваюцца на *з*, пішуцца ў адпаведнасці з вымаўленнем: *здаць, сказаць, бездапаможны, беспадстаўны, зарыентавацца, зэканоміць, зыходзіць з меркавання, сыходзіць з ганка*.

Праваніс свісцячых і шыпячых зычных

Пры вымаўленні спалучэнняў шыпячых і свісцячых адбываецца асіміляцыя:

- ♦ папярэдні шыпячы прыпадабняецца да наступнага свісцячага (*на печцы* – [на^п’эццы], *на дошцы* – [на^дóсцы]);
- ♦ папярэдні свісцячы прыпадабняецца да наступнага шыпячага (*грузчык* – [грúшчык], *шытак* – [шшытак]).

На пісьме такая асіміляцыя не перадаецца: *эжаць, падносчык, мышыся, у дзежцы, на дарожцы, на печцы*.

Запомніце:

словы *шчасце, пляшчота, рошчына, ушчуваць, ушычкнуць, ушчэнт, нішчымы* і вытворныя ад іх пішуцца ў адпаведнасці з вымаўленнем.

Праваніс Д – ДЗ, Т – Ц

Зычныя [д], [т] у беларускай мове заўсёды цвёрдыя і на пісьме абазначаюцца літарамі *д* і *т*, якія пішуцца:

- ♦ перад галоснымі *а, о, у, э, ы*: *вада, талерка, дом, стол*;
- ♦ перад цвёрдымі і зацвярдзелымі зычнымі: *тры, дрэва*;
- ♦ на канцы слоў: *холад, спорт*.

Цвёрдыя [д] і [т] пераходзяць у [дз’] (дзеканне) і [ц’] (цеканне) і на пісьме абазначаюцца адпаведна дыграфам *дз* і літарай *ц*:

- ♦ перад галоснымі *е, ё, ю, я, і*: *люд – людзі, мятэ – мяцеш*;
- ♦ перад *мяккімі знакам*: *малады – моладзь, дзесяты – дзесяць*;
- ♦ перад [в’], *два – дзве, чатыры – чацвёрты, двухсот – двэсце*.

! Прыставачны [д] і суфіксальны [т] перад [в’] не змякчаюцца: *падвезці, адведаць, у бітве, у грамадстве*.

У большасці слоў іншамоўнага паходжання, у тым ліку і ва ўласных назвах, *д* і *т* захоўваюцца, а пасля іх пішуцца галосныя *а, э, ы, у*: *дагератып, тасьма, дэпутат, тэмпература, дырэктар, матэрыял, авантура, Дэфо, Дэтройт, Тэгеран*. Аднак у некаторых запазычаных словах (у тым ліку і ва ўласных назвах) [д] і [т] змякчаюцца: *дзюна, цюль, цюлень, цюльпан, дзюшэс, бардзюр, цір, нацюрморт, цітр, уверцюра, нацюрн, цюркскі, Вівальдзі, Дзюсельдарф, Таіці, Цянь-Шань, Церак, Гарыбальдзі*.

Гукі [д] і [т] пераходзяць адпаведна ў [дз'], [ц']:

- ♦ перад суфіксамі *-ін-, -ір-, -ёр-, -еец-, -ейск-*: *карціна, камандзір, білецёр, гвардзеец, індзейскі*; але: *латынь*;
- ♦ перад памяншальным суфіксам *-ік-*: *квадрацік, мядзведзік*.

Праваніс падоўжаных зычных

Зычныя гукі [з'], [с'], [дз'], [ц'], [л'], [н'], [ж], [ш], [ч] у пазіцыі паміж галоснымі вымаўляюцца падоўжана і адносяцца да адной марфемы. Фанетычнае падаўжэнне на пісьме перадаецца падваеннем адпаведных літар: *рыззё, калоссе, вецце, прыволле, сумленне, падарожжа, зацішыша, ноччу*.

Падоўжаны [дз'] перадаецца спалучэннем літар *ддз*: *суддзя, стагоддзе, ладдзя*.

Гукі [л'], [с'] ва ўласных імёнах *Ілья, Ульяна, Касьян* і вытворных ад іх словах не падаўжаюцца: *Ільіч, Ульянаўск, Касьянавіч*.

Гук [л'] не падаўжаецца паміж галосных у формах дзеяслова *ліць*: *лью, выльеш, разальюць*.

! Этымалагічнае падаўжэнне ў запазычаных словах не перадаецца наогул: *тона, група, калектыў, Ала, Генадзь, карэспандэнт, аташэ, апетыт, акардэон*.

Выключэнні: *панна, бонна, донна, ванна, мецца, дурра* (расліна), *Ганна, Жанна, Сюзанна, Мадонна*.

Праваніс спалучэнняў зычных у корані слова

У іншамоўных уласных назвах і словах, утвораных ад іх, каранёвыя спалучэнні зычных захоўваюцца: *Сартр, Фейхтвангер, Эйніштэйн, Бангкок, Вентспілс, Влтава, Гальфстрым, Джамаіка, Еўфрат, Маньчжурія, Гайдн, Гаўтман, Куінджы*.

У спалучэнні *дт* на канцы іншамоўных слоў зычны [д] не вымаўляецца і не перадаецца на пісьме: *Кранітат, Рэмбрант, Брант, Гумбальт*.

Праваніс спалучэнняў зычных на стыку прыстаўкі і кораня

Спалучэнне аднолькавых зычных на стыку прыстаўкі і кораня перадаецца падвойным напісаннем адпаведнай літары: *аддаць, бяззубы, бясстрашны, расстанне, раззбраенне, рассаднік* (інфекцыі).

Выключэнні: *расада, расол, расольнік, расаднік* (месца вырошчвання расады) і вытворныя ад іх словы.

Калі прыстаўка заканчваецца на *с*, а корань пачынаецца з *ч*, то спалучэнне [сч] перадаецца на пісьме нязменна: *счэпляць, расчэпляць, расчуліць, расчыніць* (вокны), *усчапіцца, расчоска*; але: *ушчуваць, нішчымны, рошчына, рашчыніць* (цеста), *ушчыкнуць*.

Калі прыстаўка заканчваецца на *с*, а корань пачынаецца спалучэннем *шч*, то на пісьме захоўваюцца ўсе гукі: *расшчаміць, расшчодрыцца* (расшчадрыцца), *расшчапіць* (палена), *расшчэплівацца* і *расшчапляцца* (пра атамы), *расшчэп, расшчэпіна, расшчабятца*.

Праваніс спалучэнняў зычных на стыку кораня і суфікса

У беларускай мове назіраецца спрашчэнне ў вымаўленні некаторых спалучэнняў зычных шляхам выпадзення з іх складу аднаго гукі. Гэтая з'ява адлюстроўваецца на пісьме. (Для параўнання: у рускай мове гэтыя гукі таксама не вымаўляюцца, але на пісьме захоўваюцца.)

Не вымаўляюцца і не перадаюцца на пісьме каранёвыя зычныя перад суфіксальным *н*:

- ♦ зычны [т] у спалучэнні *стн*: *посны* (пост), *капусны* (капуста), *свіснуць* (свіст); гэтак спалучэнне захоўваецца ў прыметніках, утвораных ад запазычаных слоў з канцавым *-ст*: *баластны, кантрастны, кампостны, фарпостны, кантэкстны*;
- ♦ зычныя [д], [т] у спалучэннях *здн, рдн, стл*: *празны* (праезд), *міласэрны* (ад *сардэчны*), *помслівы* (помста);
- ♦ зычныя [к], [г] у спалучэннях *ски, згн*: *бліснуць* (бліскаць), *бразнуць* (бразгаць);
- ♦ зычны [ц] на месцы этымалагічнага [т] у спалучэннях *сцн, сцл*: *абласны* (вобласць), *радасны* (радасць), *шчаслівы* (шчасце);
- ♦ зычны [л] у спалучэнні *лнц*: *сонца, сонечны, сонейка*.

Спалучэнні каранёвых зычных з суфіксальным *с* на пісьме перадаюцца па-рознаму:

- ♦ каранёвы *д* перадаецца нязменна: *гарадскі, заводскі, грамадства, пароходства, лідскі, людскі*;
- ♦ каранёвыя *с, ж, ш* (і *з, х*, якія чаргуюцца з *ж, ш*) перадаюцца літарай *с*: *беларускі, палескі, мноства, таварыства*; у прыметніках, утвораных ад геаграфічных назваў, каранёвыя *з, ж, ш*, а таксама *з, х*, якія чаргуюцца з *ж, ш*, на пісьме захоўваюцца: *каўказскі, белавежскі, пражскі, добрушскі, чэшскі, волжскі*,

выбаргскі, казахскі; але: *Замошша* – *замошскі*, *Запарожжа* – *запарожжскі*;

- ♦ каранёвыя **т, ц, к, ч** перадаюцца літарай **ц**: *Дрысвяты* – *дрысвяткі*, *кравец* – *кравецкі*, *казак* – *казацкі*, *Карэлічы* – *карэліцкі*; у запазычаных словах неславянскага паходжання спалучэнне каранёвага **к** з суфіксальным **с** на пісьме перадаецца нязменна: *таджыкскі*, *баскунчакскі*, *мазамбікскі*, *іракскі*; але: *Хельсінкі* – *хельсінскі*.

Спалучэнні каранёвых **д, т, з, с, ж** з суфіксальным **ч** перадаюцца нязменна: *наладчык*, *апаратчык*, *перавозчык*, *перапісчык*, *перабежчык*.

Спалучэнні каранёвага **к** з суфіксальным **ч** перадаюцца спалучэннем **чч**: *Слуцк* – *Случчына*, *Полацк* – *Полаччына*, *картата* – *картатэчык*.

Спалучэнні каранёвых зычных з суфіксальным **ц** перадаюцца нязменна: *на вокладцы*, *у печцы*, *цётцы*, *на дошцы*, *на сцёжцы*.

На стыку кораня і суфікса (як і на стыку прыстаўкі і кораня) можа ўзнікаць марфалагічнае падваенне зычных, якое перадаецца на пісьме: *каменны*, *коннік*.

§ 37. Правапіс мяккага знака і апострафа

Правапіс змякчальнага мяккага знака

Змякчальны мяккі знак у беларускай мове служыць для абазначэння мяккасці зычных [з'], [с'], [дз'], [ц'], [л'], [н'] і пішацца пасля адпаведных гэтым гукам літар:

- ♦ на канцы слова: *мазь*, *гусь*, *медзь*, *папараць*, *соль*, *конь*;
- ♦ у сярэдзіне слова перад цвёрдымі зычнымі (і калі пры змене слова гэты зычны змякчаецца): *разьба* – *разьбяр*, *просьба* – *просьбе*, *падзьмуць* – *падзьме*, *стрэльба* – *стрэльбе*, *ганьба* – *ганьбіць*;
- ♦ пасля [л'] перад наступнымі зычнымі, акрамя [т']: *калька*, *вельмі*, *колькі*, *гульня*; але: *вяселле*, *ралля*, *галлё*, *гуллівы*;
- ♦ у некаторых граматычных формах:
 - ♦ перад канчаткам **-мі** ў назоўніках творнага склону множнага ліку: *коньмі*, *людзьмі*, *дзецьмі*;
 - ♦ перад суфіксам **-чык**, калі слова без гэтага суфікса заканчваецца на **-нь**: *грэбень* – *грабеньчык*, *прамень* – *праменьчык*;

- ♦ перад суфіксам **-ск-** у прыметніках, утвораных ад назваў месяцаў на **-нь** і слова *восень*: *студзеньскі*, *ліпеньскі*, *восеньскі*;
- ♦ у суфіксах **-еньк-**, **-аньк-**, **-эньк-**: *слабенькі*, *прыгожаныкі*, *старэнькі*;
- ♦ у складаных лічэбніках *пяцьдзесят*, *шэсцьдзесят*, *пяцьсот*, *шэсцьсот*, *дзевяцьсот*;
- ♦ у дзеясловах загаднага ладу перад канчаткам 1-й асобы множнага ліку **-ма**: *гляньма*, *станьма*; перад канчаткам 2-й асобы множнага ліку **-це** і перад постфіксам **-ся**: *будзьце*, *кіньце*, *агледзься*, *звесься*;
- ♦ у прыслоўі *ледзьве*;
- ♦ у постфіксе **-сьці**: *чагосьці*, *штосьці*, *з кімсьці*.

Мяккі знак не пішацца:

- ♦ пасля мяккіх зычных перад мяккімі, калі пры змяненні слова абодва зычныя становяцца цвёрдымі або застаюцца мяккімі: *збіраць* – *збор*, *змяняць* – *змена*;
- ♦ пры перадачы фанетычнага падаўжэння: *ззянне*, *нараджэнне*, *калоссе*;
- ♦ перад суфіксам **-ск-** у прыметніках, утвораных ад назоўнікаў на **-нь**, калі гэтыя назоўнікі не з'яўляюцца назвамі месяцаў: *конскі*, *хатынскі*, *смаргонскі*;
- ♦ У кітайскіх назвах мяккі знак захоўваецца: *цянь-шаньскі*, *цяньдзіньскі*.

Правапіс раздзяляльнага мяккага знака і апострафа

Раздзяляльны мяккі знак пішацца пасля літар **з, с, дз, ц, л, н** перад галоснымі **е, ё, ю, я, і**, калі яны абазначаюць два гукі: [йэ], [йо], [йу], [йа], [йі]:

- ♦ у словах іншамоўнага паходжання: *медальён*, *барэльэф*, *мільярд*, *альянс*, *Льюіс*, *Дэні*;
- ♦ ва ўласных назоўніках, утвораных ад імён на **-ій** перад суфіксам **-еў** (**-ев-**): *Аркадзій* – *Аркадзьеў*, *Аркадзьевіч*, *Васілій* – *Васільеў*, *Васільевіч*, *вёска Васільеўка*, *Васільеўскі востраў*;
- ♦ у словах *Ілья*, *Ульяна*, *Касьян* і вытворных ад іх;
- ♦ у формах дзеяслова *ліць*: *лью*, *льеш*, *выльеца*.

Запомніце: *дзяк*, *дыякан*.

Апостраф пішацца перад *е, ё, ю, я* і націскным *і*:

- ♦ пасля прыставак, якія заканчваюцца на зычны: *аб'яднанне, з'яжджацца, аб'інець, без'языкі*;
- ♦ у складаных словах пасля частак *двух-, трох-, чатырох-*: *двух'якарны, трох'ярусны*;
- ♦ у сэрэдзіне слоў пасля зычных, акрамя *з, л, с, дз, ц* і *ў*: *інтэрв'ю, В'етнам, Буш'е, Лук'янаў, ін'екцыя, кан'юнктура, сям'я, вераб'іны*; але: *шчаўе, здароўе, салаўіны, саўю, ёўе*.

§ 38. Напісанне слоў разам, асобна і праз злучок

Асноўны прынцып, на якім грунтуюцца правілы злітнага ці раздзельнага напісання слоў, – лексіка-сінтаксічны. Гэта значыць, што пэўнае напісанне слоў залежыць ад іх сэнсавых адносін у сказе.

У даведачнай літаратуры агульнае правіла прадстаўлена так: часткі слова пішуцца разам, словы ў словазлучэнні – асобна; у пераходных выпадках, калі залежнасць паміж словамі не страчана цалкам, яны пішуцца праз злучок (гэты выпадак і з'яўляецца самым складаным, бо вызначыць, страціла слова сваю самастойнасць ці не, часта можна толькі з дапамогай слоўнікаў).

! Для кожнай часціны мовы існуюць пэўныя правілы напісання (гл. раздзел «Марфалогія і правапіс»).

Агульнымі для ўсіх часцін мовы з'яўляюцца наступныя правілы:

Асобна пішуцца:

- 1) спалучэнні самастойных слоў: *мая Беларусь, добра працаваць*;
- 2) устойлівыя словазлучэнні (часта – тэрміналагічнага характару), якія абазначаюць адно паняцце: *Палац спорту, Міністэрства адукацыі, закон паскарэння, карань слова*;
- 3) колькасныя складаныя лічэбнікі і іх спалучэнні з назоўнікамі: *дваццаць сем, пяцьдзесят тры тоны*;
- 4) свабодныя словазлучэнні з марфалагічнай будовай прыслоўе (з пытаннем *як? у якой ступені?*) + прыметнік ці дзеепрыметнік: *жыццёва важнае пытанне, добра выкананае заданне*;
- 5) спалучэнні, блізкія да прыслоўяў: *на хаду, усё адно, усё роўна, не пад сілу*.

Разам пішуцца:

- 1) словы з прыстаўкамі (у тым ліку і запазычанымі): *звыш-тэрміновы, даваенны, антыфашысцкі, дэмабілізаваны*;
- 2) словы з першай іншамовнай часткай *аэра-, авія-, аўта-, вела-, фота-, мота-, кіна-, электра-, метэа-, бія-, гідра-, мікра-, неа-, контр-* і інш.: *аэраклуб, авіядэсант, веларабег, мотакрос, кінастужка, метэастанцыя, біялагічны, гідраагрэгат, мікрааўтобус, неадарвінізм, контратака*; але: *контр-адмірал*;
- 3) складанаскарачаныя словы: *філфак, медпункт, аблвыканком*;
- 4) складаныя словы, першая частка якіх – лічэбнік, напісаны словамі: *трохпавярховы, стопрацэнтны, сямітонны*.

Праз злучок пішуцца:

- 1) спалучэнні двух аднолькавых слоў тыпу *ледзь-ледзь*, а таксама двух слоў з аднолькавым каранем: *крыж-накрыж, сам-насам, калі-нікалі*;
- 2) спалучэнні двух семантычна блізкіх слоў (як правіла, гэта адзін член сказа): *жылі-былі, хлеб-соль, сяды-тады, сям-там*;
- 3) складаныя словы, першая частка якіх – лічэбнік, напісаны лічбамі: *50-годдзе, 25-тысячны*;
- 4) літарныя скарачэнні складаных слоў і слоў, якія пішуцца праз злучок (сустракаюцца ў слоўніках): *с.-г. – сельскагаспадарчы, с.-д. – сацыял-дэмакрат*.

§ 39. Ужыванне вялікай літары

Вялікая літара ўжываецца для вылучэння сказаў, вершаваных радкоў, для размежавання ўласных і агульных назваў, для афармлення простае мовы і цытат.

З вялікай літары заўсёды пішуцца:

- 1) прозвішчы, імёны, імёны па бацьку, псеўданімы, мянушкі: *Генадзь Бураўкін, Ганна Пятроўна, кошка Мурка*;
 - 2) аднаслоўныя геаграфічныя і астранамічныя назвы: *Афрыка, Марс, Дзвіна*;
- ! У складаных назвах слова з родавым значэннем пішацца з малой літары: *востраў Святой Алёны, Паўночны Ледавіты акіян*.

3) назвы кніг, часопісаў, устаноў, заводаў, караблёў, машын: *аповесць «Яго батальён», часопіс «Полымя», аўтамашына «Жыгулі»;*

4) прыметнікі, утвораныя ад індывидуальных назваў людзей, міфалагічных істот, мянушак, калі яны а) уваходзяць у склад назваў геаграфічных аб'ектаў, гістарычных падзей: *Магеланаў праліў, Варфаламееўская ноч;* б) паказваюць прыналежнасць: *Васеў шытак, Тузікава будка;* в) уваходзяць у склад сінанімічных назваў са словамі ў імя, у памяць: *Купалаўская прэмія, Мележаўскія чытанні;*

5) лічэбнікі пры ўласных імёнах: *Пётр Першы, Генрых Чацвёрты;*

6) назвы частак свету: *Крайняя Поўнач, Далёкі Усход;*

7) назвы дзяржаў і іх частак (афіцыйныя і неафіцыйныя): *Рэспубліка Беларусь, Злучаныя Штаты Амерыкі, Полаччына, Прыдняпроўе;*

8) назвы адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак, вуліц, вакзалаў (акрамя слоў, якія абазначаюць родавыя паняцці): *праспект Машэрава, плошча Перамогі, Беларускі вакзал у Маскве;*

9) назвы гістарычных эпох і падзей: *Рэнесанс, эпоха Адраджэння, Вялікая Айчынная вайна;*

10) назвы найвышэйшых пасадаў і ганаровых званняў: *Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь, Генеральны пракурор Рэспублікі Беларусь, Герой Савецкага Саюза;*

11) назвы ордэнаў, калі яны не бяруцца ў двукоссе (словы *ордэн* і *ступень* пішуцца з малой літары): *ордэн Дружбы народаў, ордэн Айчыннай вайны I ступені;*

12) першае слова і ўсе ўласныя імёны ў складаных назвах а) свят і знамянальных дат: *Міжнародны жаночы дзень;* б) міністэрстваў, устаноў, прадпрыемстваў: *Міністэрства адукацыі, Ваенная акадэмія, Мінскі трактарны завод;* в) кангрэсаў, з'ездаў, канферэнцый: *Міжнародны з'езд славістаў;* г) гістарычных падзей, дакументаў, твораў мастацтва: *Парыжская камуна, Літоўская метрыка, Сафійскі сабор, Першая балада Шапэна;*

13) назвы традыцыйных свят: *Каляды, Дзяды, Дабравешчанне;*

14) назвы культавых кніг: *Біблія, Евангелле, Каран;*

15) назвы прэмій: *Нобелеўская прэмія міру, Дзяржаўная прэмія РБ;*

16) усе назвы, выдзеленыя двукосsem: *гасцініца «Планета», выдавецтва «Народная асвета»;*

17) складанаскарочаныя словы, калі першая поўная частка пішацца з вялікай літары: *Дзяржплан, Белтэлерадыё.*

З малой літары пішуцца:

1) артыклі і часціцы ў запазычаных уласных імёнах і прозвішчах: *Гі дэ Манасан, Леанарда да Вінчы;*

2) прозвішчы і імёны, якія ўжываюцца ў значэнні агульных назоўнікаў: *донжуан, плюшкін;*

3) родавыя назвы міфалагічных істот: *німфа, лясун;*

4) прыметнікі, утвораныя з дапамогай суфіксаў *-аўск-, -еўск-, -інск-:* *купалаўскія мясціны, мележаўскі стыль* (гл. п. 4в);

5) прыметнікі ва ўстойлівых зваротах з міфалогіі: *ахілешава пята, праметэеў агонь;*

6) назвы парод жывёл: *балонка, тэр'ер;*

7) словы *сонца, зямля, месяц,* калі не з'яўляюцца назвамі нябесных целаў;

8) назвы марак замежных аўтамабіляў: *«мерседэс», «опель».*

§ 40. Правілы пераносу слоў

Пры пераносе словы дзеляцца на часткі з улікам складападзелу і марфемнай структуры, прычым адну літару нельга ні пераносіць, ні пакідаць у радку, нават калі яна ўтварае склад. Так, у слове *Азія* тры склады: *А – зі – я*, але на перанос слова не дзеліцца.

Пры пераносе нельга:

1) пакідаць у канцы радка або пераносіць дзве аднолькавыя зычныя паміж галоснымі: *насен-не, суд-дзя;*

2) аддзяляць *й* і *ў* ад папярэдняга галоснай: *дай-ці, заў-важыць;* выключэнне – складаныя словы, у якіх другая частка пачынаецца з *ў:* *слова-ўжыванне, торфа-ўборачны;*

3) аддзяляць мяккі знак і апостраф ад папярэдняга галоснай: *людзь-мі, ад'-езд;*

4) раздзяляць *дз* і *дж*, калі яны абазначаюць адзін гук: *дажджы, мядз-ве-джы,* але: *пад-жоўклы, пад-земны;*

5) адрываць апошняю зычную прыстаўкі, калі корань пачынаецца з зычнай: *пад-бегчы, бяз-мерна;* калі корань пачынаецца з галоснай, акрамя *ы,* прыстаўку можна разбіваць: *без-умоўна* і *без-умоўна.* Літара *ы* заўсёды далучаецца да прыстаўкі: *пады-граць, пады-ці;*

6) адрываць ад кораня зычную (за выключэннем *й* і *ў*): *пад-плыць, рас-плесці*;

7) адрываць пачатковую літару *ў* другой частцы складаных слоў: *сто-праэнтны, фота-атэльэ*;

8) разбіваць аднаскладовыя часткі складанаскарочаных слоў: *праф-орг, сель-маг*;

9) разбіваць абрэвіятуры, якія складаюцца з адных пачатковых літар і лічбаў: *ЕГУ, МАЗ, ТЭЦ-4*;

10) пераносіць прозвішчы, пакідаючы *ў* канцы папярэдняга радка ініцыялы або іншыя ўмоўныя скарачэнні: *Я. Купала, праф. Супрун*;

11) адрываць графічныя скарачэнні: *20 км, 30 кг, XX ст.*;

12) адрываць ад лічбаў нарашчэнні склонавых канчаткаў: *у 2002-ім годзе, з 10-га сакавіка*;

13) раздзяляць умоўныя графічныя скарачэнні тыпу *і інш.*, *г.зн.*

! Пры збегу зычных у корані слова падзел на перанос свабодны: *ся-стра, сяс-тра, сяс-ра*. Суфіксы пры пераносе не разбіваюцца: *грамад-ства, грамад-скі*.

§ 41. Правілы скарачэння слоў

У пісьмовай мове існуюць агульнапрынятыя і ўмоўныя скарачэнні.

Да агульнапрынятых адносяцца скарачэнні, якія не патрабуюць тлумачэння: *г.* – год, *ст.* – стагоддзе. Умоўныя скарачэнні сустракаюцца ў спецыяльнай літаратуры, да іх звычайна дадаецца спіс у пачатку выдання.

Агульнапрынятыя скарачэнні ўжываюцца:

а) пры абазначэннях лічбамі гадоў (стагоддзяў, эраў), старонак: *2003 г., 30-ыя гг., XXI ст., 3 тыс. г. да н.э., с. 10*; скарачэнне *г.* можа стаяць і перад назвай горада;

б) пры спасылках: *гл.* – 'глядзі', *параўн.* – 'параўнайце', *напр.* – 'напрыклад' і пералічэннях: *і г.д.* – 'і гэтак далей', *і інш.* – 'і іншыя';

в) пры абазначэннях навуковых званняў і пасадаў: *дац.* – дацэнт, *праф.* – прафесар, *в.а.* – выконваючы абавязкі.

Правілы для правільнага скарачэння

1. Пры графічных скарачэннях ставіцца кропка і захоўваюцца тыя ж знакі і пачатковыя літары, якія ўласцівы поўнаму напісванню: *с.-д.* – сацыял-дэмакрат. Кропка не ставіцца ў скарачэннях, дзе пакінуты пачатковая і апошняя літары: *ун-т* (універсітэт).

2. Стандартныя скарачэння абазначэнні метрычных мер пішуцца без кропак: *га* (гектар), *км* (кіламетр), *г* (грам).

3. Скарачэнні фізічных адзінак вымярэння, утвораных ад прозвішчаў, пішуцца з вялікай літары: *А* – ампер, *Дж* – джоўль, *В* – вольт.

4. Пры скарачэнні на месцы збегу дзвюх аднолькавых літар пакідаецца першая: мяккі знак – *мяк. знак*, ваенная справа – *ваен. справа*; пры скарачэнні на месцы збегу розных зычных пакідаецца ўсё спалучэнне зычных: *вобласць* – *вобл.*, руская мова – *руск. мова*.

5. Не робяцца скарачэнні на галосную (за выключэннем пачатковых), на *й, ў, ь*; не скарачаецца апошняя літара.

Узор фанетычнага разбору слова

ад'язджаюць

Парадак разбору:	Узор разбору:
1. Запіс слова з дапамогай фанетычнай транскрыпцыі.	1. [ад'йажджа'йуц'] 1 2 3 4
2. Падзел на склады. Колькасць і тыпы складоў. Націскны склад.	2. Ад-яз-джа-юць [ад'-йа-ж-джа'-йуц'] У слове 4 склады, 3-і націскны. 1 – непрыкрыты, закрыты; 2 – прыкрыты, закрыты; 3 – прыкрыты, адкрыты; 4 – прыкрыты, закрыты.
3. Характарыстыка гукаў (галосных – паводле ўдзелу губ, рада, пад'ёму; зычных – паводле ўдзелу галасу і шуму, цвёрдасці-мяккасці, спосабу ўтварэння,	3. [а] – гал., негубны, сярэдняга рада, ніжняга пад'ёму – літара «а»; [д] – зычны, звонкі, цвёрды, змычны, пярэдняязычны – літара «д»; [й] – зычны, санорны, мяккі,

месца ўтварэння). Указаць літары, якімі абазначаны гукі.	шчылінны, сярэдняязычны; [а] – разам з гукам [й] падаецца літарай «я»; [ж] – зычны, звонкі, зацвярдзелы, шчылінны, пярэдняязычны – літара «зэ»; [дж] – зычны, звонкі, зацвярдзелы, злітны, пярэдняязычны; [а] – гл. вышэй; [й] – гл. вышэй; [у] – галосны, губны, задняга рада, верхняга пад’ёму; літара «ю» абазначае гукі [й] і [у]; [ц’] – зычны, глухі, мяккі, злітны, пярэдняязычны – літары «цэ» і «ь».
4. Колькасць гукаў і літар.	4. 10 гукаў, 10 літар.

Узор графічного розбору слова

ад'язджаюць

Парадак разбору:	Узор разбору:
1. Назвы літар і абазначаныя імі гукі.	1. а – «а» – [а] д – «дэ» – [д] [й] я – «я» < [а] [ж] з – «зэ» – [ж] д – «дэ» > [дж] ж – «жэ» а – «а» – [а] [й] ю – «ю» < [у] [ц' ц – «цэ» – [ц'] ь – мяккі знак

2. Колькасць літар і гукаў, асаблівасці іх суадносін. 3. Характарыстыка літар.	2. 10 літар, 10 гукаў. Асаблівасці: літара «з» абазначае гук [ж]; літары «д» і «ж» абазначаюць афрыкату [дж]; літары «ц» і «ь» абазначаюць гук [ц']; літара «я» – гукі [й] і [а]; літара «ю» – гукі [й] і [у]. 3. Літары «а» і «д» (1-ая) адназначныя, астатнія – двухзначныя; літара «ь» гукавога значэння не мае.
--	---

Узор арфаграфічнага разбору слова

Парадак разбору

1. Видзельцѣ арфаграмы.
2. Указаць тып арфаграмы (на якое правіла).
3. Назваць правіла.
4. Вызначыць прынып напісання.

ад'язджаюць

Выдзелім тры арфаграмы

I.

1. Праваліс апострафа.
2. Апостраф пішацца пасля прыставак на зычны перад ётавымі галоснымі.

II.

1. П^{рав}апіс звонкіх і глухіх зычных, свісцячых і шыпячых.
2. Звонкія зычныя перад звонкімі пішуща нязменна; асіміляцыя свісцячых да шыпячых на пісьме не перадаецца.

III.

1. Правапіс асабовых канчаткаў дзеясловаў.
2. Дзеясловы першага спражэння ў 3-й асобе множнага ліку маюць канчаткі **-уць, -юць**.
3. Прынцып напісання – марфалагічны.

МАРФЕМНАЯ БУДОВА СЛОВА. СЛОВАЎТВАРЭННЕ. ПРАВАПІС СКЛАДАНЫХ СЛОЎ

§ 42. Марфемная будова слова

Лексіка падзяляецца на два разрады:

- а) марфалагічна непадзельныя словы – злучнікі *а, але, каб, калі* і інш., прыназоўнікі *на, на, аб, ад, між* і інш., часціцы *не, ні, так, нават* і інш., выклічнікі *эх, ах, ой* і інш.;
- б) словы, у якіх вылучаюцца марфалагічныя часткі – *паза-школь-ны, ляс-н-ік*.

Кожная структурная частка слова выражае пэўнае значэнне (лексічнае або граматычнае ці абодва разам).

Напрыклад, у слове *бязро́зка* ў наяўнасці тры часткі: *бязро́з-к-а* (*бязро́з-* выражае лексічнае значэнне, *-к-* надае памяншальна-ласкальнае значэнне, *-а* – граматычнае значэнне жаночага роду, адзіночнага ліку, назоўнага склону).

Марфема – гэта частка слова, якая выражае пэўнае значэнне.

Марфемамі з’яўляюцца карань, суфікс, прыстаўка, канчатак, злучальныя галосныя і постфіксы.

Марфемы характарызуюцца адзінствам значэння і гукавога выражэння.

Так, у словах *бульб-ін-а, цагл-ін-а, салом-ін-а* прысутнічае суфікс *-ін-*, які выражае адно і тое ж значэнне адзінкавасці і мае аднолькавы гукавы склад.

Адзінства марфемы ў выніку гукавых чаргаванняў не парушаецца. Марфема можа існаваць у розных варыянтах: *снег, снеж-н-ы, сняг-і, сняж-ок* (*г // ж* – гістарычнае чаргаванне, *е // я* – пазіцыйнае чаргаванне).

У беларускай мове існуюць марфемы, якія маюць розны гукавы склад, але выражаюць адно значэнне. У словах *пчаляр, млынар, камбайнер, прадавец, цырульнік, стваральнік, машыніст, барацьбіт* суфіксы *-яр, -ар, -ер, -ец, -ік, -льнік, -іст, -іт* указваюць на род дзейнасці або занятка асобы. Іх нельга лічыць варыянтамі адной марфемы, бо яны маюць рознае гукавое афармленне. Такія марфемы называюцца **сінанімічнымі**.

У беларускай мове сустракаюцца марфемы з аднолькавым складам, але з розным значэннем. Гэта **аманімічныя** марфемы.

Напрыклад, у назоўніках *машыніст, гітарыст, трактарыст* суфікс *-іст* указвае на від заняткаў асобы, а ў прыметніках *лясісты, гарысты, адрывісты* суфікс з гэтым гучаннем паказвае на наяўнасць пэўнай прыкметы.

Падоўжаныя гукі ўваходзяць у адну марфему, падвойныя – у розныя: *каменне* – *каменны*.

Мнагазначнымі называюцца марфемы, якія ў межах адной частціны мовы маюць некалькі значэнняў. Напрыклад, суфікс назоўнікаў *-ств-* (*-цтв-*) мае наступныя значэнні:

- 1) адцягнёная якасць (*хараство, прыгоства, дзівацтва*);
- 2) сукупнасць асоб (*панства, дваранства, сялянства*);
- 3) назвы дзяржаўна-тэрытарыяльных аб’яднанняў, устаноў, арганізацый (*княства, царства, агенцтва, лясніцтва, таварыства*);
- 4) узроставы стан (*дзяцінства, юнацтва*) і інш.

§ 43. Аснова слова і канчатак

Асновай слова называецца частка слова без канчатка, якая з’яўляецца носьбітам індывідуальнага лексічнага значэння канкрэтнага слова і не змяняецца пры скланенні або спражэнні (г.зн. яна агульная для ўсіх формаў слова). Напрыклад: *падарожнік* □ – *падарожнік-а, падарожнік-ам*.

Усе словы беларускай мовы падзяляюцца на зменныя і нязменныя. У зменных словах пры скланенні або спражэнні канчаткі змяняюцца, а ў нязменных канчаткаў увогуле не можа быць. Таму асновы нязменных слоў называюцца чыстымі: *буржуа, поні, уверсе, чытаць, чытаючы*.

Корань слова можа паўтарацца ў шэрагу роднасных, аснова ж у кожнага слова свая, індывідуальная: *даро́га* – *даро́жны* – *падаро́жны* – *падаро́жнік* □ – *падаро́жжа*.

Паводле паходжання і будовы асновы могуць быць невытворнымі і вытворнымі, простымі і складанымі.

Невытворныя асновы супадаюць з каранем, а ў склад вытворных асноў, акрамя караня, уваходзяць афіксы.

Так, у слове *шко́ла* аснова невытворная, бо супадае з каранем, а ў словах *шко́льны, шко́льнік, прышко́льны* – вытворныя асновы, бо ў іх складзе ёсць суфіксы і прыстаўкі.

Простыя асновы ўключаюць у сябе адзін карань, а складаныя – два і больш.

У беларускай мове існуе шэраг слоў, у якіх раней асновы былі вытворнымі, а з цягам часу значэнне караня без прыстаўкі ці суфікса страцілася. Яны называюцца звязанымі: *прычы́на* (прычын-), *спадзява́цца* (спад-дзяв-), *калма́ты* (калм-ат-). У большасці слоў свабодныя каранёвыя марфемы.

Утваральнай называецца аснова, ад якой непасрэдна ўтвараецца тое ці іншае слова. Так, для слова *бляшанка* ўтваральнай з’яўляецца вытворная аснова прыметніка *бляша́н-ы*. У сваю чаргу для прыметніка *бляшаны* ўтваральнай асновай будзе невытворная аснова *блях-а* (х // ш)

! Пра ўтваральныя аддзяслёўныя асновы гл. у раздзеле «Дзяслёў».

Шэраг слоў беларускай мовы, блізкіх або аднолькавых паводле значэння, а таксама шэраг суадносных граматычных формаў утвараецца ад асноў рознакаранёвых слоў. Такія асновы называюцца суплетыўнымі. Назіраюцца яны фактычна ва ўсіх самастойных часцінах мовы: у назоўніках (*чалавек* – *людзі*); у прыметніках (*вялікі* – *большы*, *дрэнны* – *горшы*); у лічэбніках (*адзін* – *першы*, *два* – *другі*); у займенніках (*я* – *мяне*, *мне*; *мы* – *нас*, *нам*, *намі*; *яны* – *іх*, *ім*, *імі*); у прыслоўях (*многа* – *больш*, *мала* – *менш*); у дзеясловах (*браць* – *узяць*, *гаварыць* – *сказаць*).

Канчатак – гэта зменная частка слова, якая служыць для ўтварэння пэўных граматычных формаў слова і для сувязі слоў у словазлучэннях і сказах: *зімов-ы* *дзень*, *зімов-ая* *раніца*.

Змяненне формы слова пры дапамозе канчатка называецца словазмяненнем.

Назоўнікі змяняюцца па ліках (*стол* – *столы*) і склонах (*стол* – *на stole*); прыметнікі змяняюцца па родах (у адзіночным ліку), ліках і склонах (*ясны дзень*, *ясная раніца*; *ясныя дні*; *яснага дня*, *ясным дням*). Дзеясловы ў форме цяперашняга і будучага часу змяняюцца па асобах і ліках (*чытаю*, *чытаеш*, *чытаем*, *чытаеце*), а ў форме прошлага часу – па родах і ліках (*чытаў*, *чытала*, *чыталі*).

У канчатку можа быць нуль гука (калі ў нейкай форме зменнага слова канчатак адсутнічае) – *стол*, *дарог*, *узяў*; адзін гук – *дарог-а*, *стал-ы*; два гукі – *стал-ом*, *мож-аш*; тры гукі – *сін-яя* [с’ін’айа].

Нулявы канчатак з’яўляецца носьбітам граматычнага значэння. Так, у словах *дом* □, *малодосць* □, *ноч* □ ён указвае на форму на-

зоўнага (вінавальнага) склону адзіночнага ліку назоўнікаў; у словах *місак* □, *стрэх* □ – на форму роднага склону множнага ліку назоўнікаў; у словах *чытаў* □, *узяў* □ – на форму прошлага часу мужчынскага роду адзіночнага ліку дзеясловаў.

Канчаткаў не маюць словы з чыстай асновай (нязменныя словы). Да іх ліку ў беларускай мове адносяцца неазначальная форма дзеяслова – інфінітыў (*чытаць*, *ісці*, *бегчы*), прыслоўі (*зранку*, *па-твойму*, *удваіх*), дзеепрыслоўі (*чытаючы*, *спяшаючыся*).

У некаторых словах (а дакладней – у іх формах) канчатак можа знаходзіцца ў сярэдзіне слова. Такая з’ява назіраецца ў склонавых формах складаных лічэбнікаў, у якіх пры скланенні змяняецца кожная частка (*пяці* [ю] *дзесяці* [ю], *васьм* [і] *дзесяці* [і]) і ў некаторых формах зваротных дзеясловаў (*знойд* [уц] *ча*, *напіл* [а] *ся*). Аснова ў такіх формах слоў называецца перарванай.

§ 44. Карань слова і афіксы

Карань слова – гэта агульная непадзельная частка ўсіх роднасных слоў, якая выражае іх агульнае лексічнае значэнне. Так, у словах *будаваць*, *будаўнік*, *будаўнічы*, *будоўля*, *пабудова*, *будынак*, *буда*, *будка* агульнай з’яўляецца частка *буд-*, якая і будзе каранем гэтых слоў. Канкрэтнае ж лексічнае значэнне кожнага слова заключана ў яго аснове.

Аднакарэннымі называюцца роднасныя словы з агульным для ўсяго шэрага каранем: *лес* – *ляснік* – *лясніцтва* – *лясун* – *лясны* – *лясістасць* і інш.

Карань – галоўная частка слова, усе астатнія марфемы – службовыя. Калі ад асновы адсячы службовыя марфемы (прыстаўку, суфікс, канчатак), атрымаем карань.

Карані ў роднасных словах могуць мяняць сваё гукавое аблічча ў выніку чаргаванняў. Трэба памятаць, што адзінства караня ў такіх выпадках не парушаецца: *страх-а* – на *страс-е* – *стрэіш-к-а* – *за-стрэіш-а*.

Могуць чаргавацца наступныя галосныя:

[о], [э] – [а]: *поле* – *палі*, *рэкі* – *рака*, *сестры* – *сястра*;

[э] – [і]: *кветка* – *квітнець*; *светлы* – *світанак*;

[э] – [а] – [о]: *везці* – *вазіць* – *воз*;

[о] – [у] – [ы]: *сохнуць* – *сухі* – *засыхаць*;

[о] – [і] – [э] – [а]: *збор* – *збіраць* – *выберу* – *забярэ*;

[э], [о] – нуль гукі: *сон* – *сны*; *дзень* – *дні*.

Назіраюцца наступныя чаргаванні зычных:

[г] – [з'] – [ж] – [ш]: *нага* – *на назе* – *ножак* – *ножка*;

[х] – [с] – [ш]: *страха* – *на страсе* – *стрэшка*;

[к] – [ц] – [ч]: *рука* – *на руцэ* – *ручка*;

[з] – [ж]: *казаць* – *кажаш*; *вязаць* – *вяжу*;

[с] – [ш], [с'] – [ш]: *пісаць* – *пішаць*; *касіць* – *кашу*;

[т] – [ч] – [ц']: *лятаць* – *лячу* – *ляціш*;

[ст] – [шч]: *мост* – *вымошчваць*; *рост* – *вырошчваць*;

[ск] – [шч]: *паласкаць* – *палашчу*; *воск* – *вошчаны*;

[б] – [бл']: *любіць* – *люблю*; *рабіць* – *раблю*;

[п] – [пл']: *сыпаць* – *сыплю*; *спаць* – *сплю*;

[м] – [мл']: *карміць* – *кармлю*; *дыміць* – *дымлю*;

[в] – [ўл']: *славіць* – *слаўлю*; *лавіць* – *лаўлю*;

[ф] – [фл']: *графіць* – *графлю*.

Да аманімічных адносяцца карані, якія маюць аднолькавы гукавы склад, але выражаюць розныя значэнні. Такія карані ўтвараюць розныя гнёзды (рады) роднасных слоў:

а) *ра́на* – *па́раніць* – *па́ранены* – *ра́ненне* – *па́раніцца*;

б) *ра́на* – *ра́ней* – *ра́нейшы* – *ра́нак* – *ра́навата* – *ра́ніца* – *ра́нішні*.

Афікс (ад гр. *affixus* – 'прымацаваны') – гэта марфема, якая відазмяняе тое ці іншае значэнне слова або служыць для ўтварэння новых слоў. Да афіксаў адносяцца прыстаўкі, суфіксы, постфіксы, інтэрфіксы (злучальныя галосныя ў складаных словах), а некаторыя навукоўцы адносяць да афіксаў і канчаткі.

Корань і канчатак да ліку афіксаў не адносяцца.

Прыстаўка – гэта марфема асновы слова, якая стаіць перад коранем і служыць для ўтварэння новых слоў або формаў таго самага слова. Так, прыстаўка ў слове *прадзед* змяняе лексічнае значэнне слова *дзед*, а ў слове *прачытаць* – надае граматычнае значэнне закончанага трывання дзеяслову *чытаць*.

Суфікс – гэта марфема асновы слова, якая стаіць пасля кораня і служыць для ўтварэння новых слоў або граматычных формаў: *лес* – *лясн-ы*, *казаць* – *казал-а*.

Прыстаўкі і суфіксы падзяляюць на словаўтваральныя (з іх дапамогай утвараюцца новыя словы: *заўтра* – *паслязаўтра*, *казаць* – *падказаць*) і формаўтваральныя (з іх дапамогай утвараюцца розныя граматычныя формы аднаго слова: *смелы* – *смялейшы*, *крычаць* – *крыкнуць*). Да формаўтваральных адносяць і суфіксы тыпу *-ік-*, *-ык-*, *-еньк-*, *-ээн-*, пры дапамозе якіх утвараюцца назоўнікі і прыметнікі з памяншальна-ласкальным і павелічальным значэннямі: *столік*, *хлопчык*, *дробненькі*, *высачэзны*.

Постфікс – гэта афікс, які знаходзіцца ў слове пасля канчатка ці формаўтваральнага суфікса.

Постфіксами з'яўляюцца:

а) афіксы *-ся* (*-ца*, *-цца*) у формах зваротных дзеясловаў: *мыц-ца*, *мые-цца*, *мыеш-ся*;

б) афікс *-це* ў форме 2-й асобы множнага ліку дзеясловаў загаднага ладу: *спявайце*, *дайце*;

в) афіксы *-сьці* (*-сь*), *-небудзь* у няпэўных займенніках: *каму-сьці*, *што-небудзь*, у прыслоўях: *калісьці*, *дзе-небудзь*.

Інтэрфікс – гэта злучальны галосны, г.зн. марфема, якая стаіць у складаным слове паміж простымі асновамі і паказвае на іх сувязь. Гэта галосныя *а*, *о*, *е*, *я*, *і* (*чарнабровы*, *часопіс*, *землеўладанне*, *землятрус*, *няцігодка*), а таксама спалучэнні *ух* і *ох* (*двухпавярховы*, *трохпавярховы*). Да інтэрфіксаў адносяць і галосны *у* ў словах тыпу *двукоссе*, *двукроп'е*.

§ 45. Словаўтварэнне. Спосабы словаўтварэння

Тэрмін «словаўтварэнне» мае два значэнні: 1) раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца будова вытворных слоў, спосабы і сродкі іх утварэння; 2) працэс утварэння новых слоў паводле пэўных узораў.

Адрозніваюць марфалагічныя (марфемныя) і немарфалагічныя (немарфемныя) спосабы словаўтварэння.

Пры марфалагічным спосабе асноўным сродкам утварэння слоў з'яўляюцца афіксы (усе марфемы, акрамя каранёвай). Марфалагічнае словаўтварэнне ўключае ў сябе наступныя разнавіднасці афіксацыі:

- 1) прыставачнае (прэфіксальнае);
- 2) суфіксальнае;
- 3) прыставачна-суфіксальнае;
- 4) постфіксальнае;
- 5) прыставачна-постфіксальнае;
- 6) суфіксальна-постфіксальнае;
- 7) прыставачна-суфіксальна-постфіксальнае;
- 8) бяссуфіксальнае;
- 9) прыставачна-бяссуфіксальнае (прыставачна-нульсуфіксальнае).

Да марфалагічных адносяцца таксама спосабы складання і абрэвіяцыі.

Прэфіксальны спосаб – гэта ўтварэнне новых слоў шляхам далучэння да іх утваральнай прыстаўкі. Найчасцей такім чынам утвараюцца дзеясловы: *спісаць, выпісаць, запісаць, перапісаць, дапісаць, ўпісаць, падпісаць*. Гэты спосаб выкарыстоўваецца і пры ўтварэнні назоўнікаў (*беспарадак, водсвет, небяспека*), прыметнікаў (*звышмагутны, невыразны*), прыслоўяў (*назаўсёды, залетась, нялёгка*).

Суфіксальны спосаб – гэта ўтварэнне слоў шляхам далучэння да ўтваральнай асновы суфікса (часта разам з канчаткам). З дапамогай разнастайных суфіксаў утвараюцца пераважна назоўнікі і прыметнікі (*пясняр, цырульнік, заводскі, масавы*). Пры ўтварэнні дзеясловаў выкарыстоўваюцца нямногія суфіксы (*гартávaць, вітамінізаваць, важнічаць, дваіць*). Ролью суфіксаў пры ўтварэнні прыслоўяў адыгрываюць звычайна канчаткі тых часцін мовы, ад якіх гэтыя прыслоўі ўтвараліся (*вечарам, зімю*).

Для прэфіксальна-суфіксальнага словаўтварэння характэрна адначасовае далучэнне да ўтваральнай асновы прыстаўкі і суфікса (*за-зім-ак, бяс-хлеб-іч-а, да-школь-н-ы, абяз-лес-і-ць, з-молад-у*).

Постфіксны спосаб – гэта ўтварэнне новых слоў шляхам далучэння да ўтваральнай асновы постфіксаў. Так утвараюцца зваротныя дзеясловы (*мыць – мыцца, запомніць – запомніцца*), займеннікі (*хто – хтосьці, хто-небудзь*), прыслоўі (*як-небудзь, кудысьці* (-сь)).

Прыставачна-постфіксальнае словаўтварэнне – гэта такі спосаб утварэння новых слоў, калі да ўтваральнай асновы адначасова далучаюцца прыстаўка і постфікс. Сустракаецца пры ўтварэнні дзеясловаў (*крычаць – дакрычацца, цяпець – нацяпецца*).

Сутнасць суфіксальна-постфіксальнага словаўтварэння – у адначасовым далучэнні да ўтваральнай асновы суфікса і постфікса. Сустракаецца пры ўтварэнні дзеясловаў: *куст – кусціцца, колас – каласціцца*.

Прыставачна-суфіксальна-постфіксальнае словаўтварэнне – спосаб, пры якім адначасова ўдзельнічаюць прыстаўка, суфікс і постфікс. Сустракаецца пры ўтварэнні дзеясловаў: *гучаць – перагуквацца, шчодры – расшчодрыцца*.

Бясуфіксны спосаб характарызуецца тым, што словы ўтвараюцца ад іншых не далучэннем афіксаў, а шляхам скарачэння ўтваральнай асновы або далучэннем да яе канчатка (у тым ліку і нулявога): *марыць – мар-а, малады – моладзь*, *крычаць – крык*.

Прыставачна-бясуфіксным спосабам утвараюцца якасныя і адносныя прыметнікі са значэннем 'не мае таго, што абазна-

чана ўтваральнай асновай' пры дапамозе прыстаўкі *без-* (*бяз-*) і нулявога суфікса: *безбароды, бязносы, бязрогі*.

Складаныя словы могуць узнікаць пры аб'яднанні асноў або цэлых слоў.

Асноваскладанне – спосаб утварэння складанага слова шляхам зліцця дзвюх ці некалькіх асноў (або частак асноў):

крыгаход ← *крыг-а + ходз-і-ць*;

чарнавокі ← *чорн-ы + воч-ы*.

! Асновы могуць аб'ядноўвацца злучальнымі галоснымі *о (а)* ці *е (я)* або нулявым афіксам: *ільновалакно, чарназём зернефураж, далягляд, Слаўгарад*.

Асноваскладанне характэрна для ўтварэння назоўнікаў, прыметнікаў.

Пры словаскладанні словы ўтвараюцца шляхам зліцця двух самастойных слоў у адно: *штораз, супрацьстаяць, малавядомы, штодзень, глыбокапаважаны, радыёперадача*.

Словаскладанне выкарыстоўваецца пры ўтварэнні назоўнікаў, дзеясловаў, прыслоўяў.

Асновасловаскладанне – такі спосаб утварэння слоў, пры якім першая частка ўключае ў сябе толькі ўтваральную аснову, а наступная з'яўляецца цэлым словам:

праўдападобны ← *праўд- + падобны*;

цёмна-зялёны ← *цёмн- + зялёны*.

Складана-суфіксальны спосаб – гэта асноваскладанне з адначасовым далучэннем суфіксаў:

аднавясковец ← *адн-а + вёск-а + -овец*,

добрачылівы ← *дабр-о + зыч-ыць + -лів- + -ы*.

Абрэвіяцыя – гэта ўтварэнне складанаскарачаных слоў (абрэвіятур) на базе скарачаных асноў, прычым гэтай базай могуць стаць часткі слоў, асобныя гукі ці нават літары: *райцэнтр, БелАЗ, БДУ*.

У залежнасці ад камбінацый базавых элементаў адрозніваюць наступныя тыпы абрэвіятур:

- 1) складовыя: *камбат* (камандзір батальёна), *філфак* (філалагічны факультэт). Яны складаюцца з частак слоў;
- 2) гукавыя: *ААН* [аан], *нэл* [нэл];
- 3) літарныя: *ВКЛ* [вэкаэл], *БДУ* [бэдэу];
- 4) змешаныя: *БелТА* (Беларускае тэлеграфнае агенцтва), *медсястра* (медыцынская сястра).

Пад марфалагічна-сітакічным спосабам словаўтварэння мы разумеем пераход слоў з адной часціны мовы ў другую.

Такі пераход абумоўлены зменай сінтаксічнай функцыі слова і адпаведна – яго лексічнага значэння. **Параўнайце:** *Малы хлопчык засмяяўся* (які?). *Малы засмяяўся* (хто?).

Найчасцей адбываюцца такія віды пераходу, як субстантывацыя, ад'ектывацыя і адвербілізацыя.

Субстантывацыя – пераход прыметнікаў, дзеепрыметнікаў, займеннікаў у разрад назоўнікаў.

1. *Дзяжурны вучань прыйшоў першы.*

Дзяжурны прыйшоў першы.

2. *Ранены салдат заснуў.*

Ранены заснуў.

3. *Свае людзі заўсёды дапамогуць.*

Свае заўсёды дапамогуць.

Ад'ектывацыя – пераход дзеепрыметнікаў у разрад прыметнікаў: *загарэлы, змораны, гаючы, калючы.*

Адвербілізацыя – пераход склонавых формаў назоўнікаў у прыслоўі (пры гэтым канчаткі становяцца суфіксамі, а прыназоўнікі – прыстаўкамі): *вечарам, уначы, ноччу, знізу.*

* Іншыя магчымасці пераходу адлюстраваны ў раздзеле «Марфалогія».

Лексіка-сінтаксічнае словаўтварэнне – гэта спосаб зліцця ў адно слова сінтаксічнага словазлучэння з захаваннем парадку слоў і іх склонавых формаў: *сягоння (сёння) – з сяго дня, трыста (трыста), нельга (не лёга);* так утварыліся словы *сёлета, няма, датла* і інш. У наш час такія словы лічацца невытворнымі, за выключэннем складаных лічэбнікаў тыпу *дванаццаць, дзвесце.*

Лексіка-семантычнае словаўтварэнне – гэта спосаб, пры якім слова набывае іншае значэнне, а яго гукавое аблічча пры гэтым не мяняецца. Так узнікаюць амонімы: *дабро*¹ – 'маёмасць' і *дабро*² – 'процлігалае злу'.

§ 46. Марфемны і словаўтваральны аналіз слова

Марфемны аналіз (разбор) прадугледжвае вызначэнне марфемнай будовы слоў, г.зн. вылучэнне ў ім жывых для сучаснай мовы марфем і ўстанаўленне іх функцый.

Марфемы ў слове вылучаюцца шляхам падбору і параўнання аднакарэнных і аднаструктурных слоў. Так, для слова *прыдарожжы* аднакарэнныя словы *дарога, бездарожж, дарожны* дазваляюць вызначыць у ім корань *-дарож-*, а аднаструктурныя словы *прыазёрны, прывакзальны* даюць падставу выдзеліць у ім прыстаўку *пры-*, суфікс *-н-* і канчатак *-ы*.

Парадак марфемнага разбору наступны (разгледзім на прыкладзе слова *травяністая* са сказа *Паўз бальшак ішла травяністая сцежка*. (Хадж.))

1. Часціна мовы.
2. Зменнае слова ці нязменнае.
3. Канчатак. Граматычнае значэнне.
4. Аснова (тып – вытворная ці невытворная).
5. Корань (падабраць роднасныя словы).
6. Афіксы (падабраць аднаструктурныя словы).

1. Прыметнік.
2. Зменнае слова.
3. Канчатак *-ая* паказвае на жаночы род, назоўны склон, адз. лік.
4. Аснова *травяніст-*, вытворная.

5. Корань *трав'*; роднасныя словы: *траўка, травінка, травяны*.
6. Суфікс *-ян-* (служыць для ўтварэння прыметнікаў: *гліняны, бульбяны*); суфікс *-іст-* (служыць для ўтварэння прыметнікаў са значэннем нааўнасці пэўнай прыметы: *камяністы, гліністы*).
7. *Травяніст[ая]*.

7. Графічнае абазначэнне марфемнага складу.

Словаўтваральны аналіз мае на мэце вызначыць, якім чынам утворана вытворнае слова: неабходна знайсці ўтваральную аснову і афіксы. Пры словаўтваральным аналізе неабходна размяжоўваць наступныя паняцці: а) вытворная ці невытворная аснова і б) вытворнае ці невытворнае слова. Напрыклад, у слове *крык* аснова невытворная, а само слова з'яўляецца вытворным (ад дзеяслова *крычаць*); слова *крычаць* – невытворнае, але мае вытворную аснову: *крыч-а-ць*.

Парадак разбору разгледзім на прыкладзе слова *прышкольны*:

1. Часціна мовы.
2. Вытворнае слова ці невытворнае.
3. Лексічнае значэнне слова.
4. Утваральная аснова.
5. Словаўтваральныя сродкі.
6. Спосаб утварэння.
7. Графічная схема ўтварэння слова.

1. Прыметнік.
2. Слова вытворнае.
3. 'Які знаходзіцца пры школе'.
4. Утвораны ад назоўніка *школа*, утваральная аснова – *школ-*.
5. Прыстаўка *пры-* і суфікс *-н-*.
6. Спосаб утварэння марфалагічны (прыставачна-суфіксальны).
7. *пры- + (школ-а) + -н- + -ы → прышкольны*.

§ 47. Правапіс прыставак

Прыстаўка не з'яўляецца самастойнай марфемай – яна далучаецца да пэўнага кораня. Таму некаторыя прыстаўкі з адным значэннем існуюць у некалькіх варыянтах: *беззаганны, бессаромны* (у залежнасці ад першага зычнага кораня – звонкага ці глухога); *бяздушны, бяспрэчны* (яшчэ і ў залежнасці ад націску).

Нязменна пішуцца прыстаўкі *ад-, над-, пад-, перад-, аб-*: *адаць – адцягнуць, надрэзаць – надпісаць, падняць – падкарміць, перадранішні – перадсвятальны, абліць – абходзіць*.

! На стыку прыстаўкі і кораня зычныя *д* і *б* могуць падвойвацца: *аддаць, аббегчы*.

Прыстаўкі *з-, уз-, раз-, без-* (*бяз-*) перад галоснымі і звонкімі зычнымі пішуцца з літарай *з*, а перад глухімі – з літарай *с*: *здаць – стрымаць, узваліць – усхваляваць, раздаць – раскінуць, бездань – беспарадак*.

Калі прыстаўка заканчваецца на *с*, а корань пачынаецца з *ч*, *ш*, то мяняецца толькі вымаўленне прыстаўкі, а на пісьме яна перадаецца нязменна: *расчпіць* – [рашчап'іц'], *усчынаць* – [ушчынац'], *счышчаць* – [шчышчац'], *сшыць* – [шшыц'].

Ад такіх слоў трэба адрозніваць словы, у якіх корань пачынаецца спалучэннем *шч*: *расшчынаць* (палена), *расшчодрыцца, сашчаміць*.

! У словах *шчасце, шчаслівы, рошчына, нашчадак, нішчымны, нішчымніца* замацавана фанетычнае напісанне *шч*.

Калі прыстаўка заканчваецца на *з* ці *с*, а корань з іх пачынаецца, то адбываецца падваенне гукаў: *раззлаваць, рассыпаць*.

Выключэнні: *расада, расаднік, расадны, расол, расольнік, ростань*.

Беглы [а] узнікае, калі корань слова пачынаецца збегам зычных: *падабраць, разазнаць, адагрэць, сабраць, саскочыць*.

Калі корань пачынаецца з *і*, яго напісанне залежыць ад прыстаўкі: пасля прыставак на зычны *і* пераходзіць у *ы* (*падысці, падышоў*), а пасля прыставак на галосны – у *й* (*зайграць, пайшоў*).

! Пасля прыставак *між-, звыш-, суб-, контр-, дэз-, нан-, транс-, супер-, гіпер-* і захоўваецца; *і* захоўваецца таксама, калі ўтварае склад (*заінелы, заікацца*).

§ 48. Правапіс галосных у складаных словах

Аналізуючы правапіс галосных у складаных словах, мы маем на ўвазе злучальныя галосныя і галосныя ў першай аснове (у корані) складанага слова.

Злучальнымі галоснымі бываюць **а, о, е, я**.

А і о пішуцца пасля цвёрдых асноў (першых частак складанага слова), прычым о пішацца толькі пад націскам: *даўгавечны, куроным*.

Е і я пішуцца пасля асноў на мяккі зычны, прычым галосны я – толькі тады, калі націск прыпадае на першы склад другой часткі складанага слова: *жыццелюбівы, жыццярадасны*.

Запомніце:

у частках *святло-* (*-а-*), *шкло-* (*-а-*), *ільно-* (*-а-*) і пад. літары *о* і *а* пішуцца ў залежнасці ад націску ў другой аснове:

націск на першым складзе	націск не на першым складзе
<i>святлабоязь</i>	<i>святлолюбівы</i>
<i>святлафор</i>	<i>святломаскіроўка</i>
<i>святланосны</i>	<i>святлонепранікальны</i>
<i>шклавата</i>	<i>шкловытворчасць</i>
<i>шклавараб</i>	<i>шкловарэнне</i>
<i>шклатара</i>	<i>шклозавод</i>
<i>ільнасемя</i>	<i>ільнонарыхтоўка</i>
<i>ільнаводчы</i>	<i>ільнокабінат</i>
<i>ільнаткацкі</i>	<i>ільноўборка</i>

Агульнае правіла напісання галосных **о, а** ў корані першай асновы такое: складаныя словы з націскам на першым складзе другой часткі пішуцца як простыя, г.зн. з літарай *а*: *дабраякасны, чарнабрóвы*; калі ж у другой частцы націск прыпадае не на першы склад, то ў першай частцы ўзнікае пабочны націск, пад якім узнаўляецца гук [о] з простага слова: *добразычлівы, чорнавалóсы*.

Дадатковыя правілы

О

Літара **О** захоўваецца:

- ♦ у словах-тэрмінах: *фосфарнакіслы, азотнакіслы, фондасховішча, словаформа, робататэхніка, моцнадзеючы*;

- ♦ у некаторых словах з другой часткай **-вед, -знаўства, -знавец**: *мовавед, японавед, мовазнаўства, мовазнавец, усходазнаўства*; але: *заканазнавец*;
- ♦ калі другая частка пачынаецца з **ў**: *марозаўстойлівы, торфаўборачны, збожжаўборка*;
- ♦ у складаных словах з першымі часткамі **сто-, дзевяноста-, свое-, што-, фота-, мота-, gros-, контр-, проці-** незалежна ад націску ў другой частцы: *стопрацэнтны, дзевяностагадовы, штолета, фотаздымак, мотаспорт, grosмайстар, контрудар, процілеглы*;
- Выключэнні**: *стагоддзе, фатаграфія, фатограф, матачыкі, матавоз*.
- ♦ калі ў слове больш за дзве простыя часткі: *аэрафотанрыбор, паровавагонарамонтны* (кожная частка ўжываецца са сваім націскам).

А

Літара **а** пішацца незалежна ад націску:

- ♦ калі неабходна пазбегнуць двухсэнсоўнасці: *ружакветкавыя, ружаварня (параўнайце: ружовакветныя, ружовашчокі), кашападобны, ідалапаклонства*;
- ♦ у частках **кіна-, вела-**: *кінафільм, кінаафіша, кінабаявік, веласпорт, веларабег, велогончык, велазабуд*;
- ♦ у складаных словах з першай часткай **адна-** (у іх не ўзнікае пабочны націск, таму яны пішуцца як простыя словы): *адначасова, адназначна, аднаразовы*.

О – А

Частка **поў-** пішацца пад націскам: *поўнач, поўдзень*; частка **паў-** – не пад націскам: *паўвостраў, паўадчынены, паў-Мінска*.

Першая частка пішацца нязменна ў складаных словах, утвораных пры спалучэнні лічэбнікаў у форме роднага склону з іншымі словамі: *трохтонны, чатырох'ярусны, шасцісоты, васьмігадовы, саракагоддзе, васьмісоты* (але: *восемсот*).

Э

Літара **э** ў першай частцы захоўваецца: *трэцякласнік, рэдкалессе, тэлебачанне, шэсцьсот*; але: *шасцісоты, шасцідзесяцігадовы*.

! У першай частцы складанага слова можа адбывацца чаргаванне складоў **ро, рэ** з **ры**. Калі націск падае на першы склад другой часткі, то ў першай на месцы **о, э** ўзнікае **ы**.

Параўнайце:

кывацёк	крывацячэнне
кывасмёк	крывазліццё
кывапівец	крыватачывы
кывадушны	крываспыняльны
дрывасёк	дрэвападобны
дрывако́л	дрэваапрацоўка

Е, Ё, Я

Праваніс галосных **е, ё, я** ў першай частцы складаных слоў залежыць ад націску ў другой частцы. Літара **е** пішацца, калі ў складаным слове націск падае на першы склад другой часткі.

Параўнайце:

велікадушны	вялікагаловы
велікарослы	вялікадзяржаўны
велікасецкі	Вялікабрытанія
медазбор	мёдаварэнне
цемнасктуры	цёмнавалосы

Але: *Вялікодзень – велікодны, лесанілля – лесазавод* (і ўсе словы з 1-ай часткай *лес-*).

Запомніце:

частка **радыё-** пішацца нязменна ў словах са значэннем 'які мае дачыненне да радыё': *радыёвузел, радыёграма, радыёантэна, радыётэлефон*; частка **радые-** (**радыя-**) пішацца ў словах са значэннем 'які мае дачыненне да радыё, радыяцыі': *радыенуклід, радыелячэнне, радыеактыўны, радыялогія, радыяграфія*.

МАРФАЛОГІЯ І ПРАВАПІС

§ 49. Марфалогія як раздзел граматыкі

Марфалогія з сінтаксісам складаюць граматыку беларускай мовы. Слова «*граматыка*» абазначае:

- а) лад мовы, г.зн. сістэму яе формаўтваральных і формаспалучальных сродкаў;
- б) раздзел мовазнаўства, у якім вывучаюцца сістэма формаў слова (марфалогія) і правілы іх спалучэння ў сказах (сінтаксіс).

Марфалогія (грэч. *morphe* 'форма' і *logos* 'вучэнне') – раздзел граматыкі, які вывучае склад слова, формы словазмянення, а таксама граматычныя катэгорыі і класы слоў (часціны мовы).

Галоўным аб'ектам марфалогіі з'яўляецца слова, яго граматычныя значэнні і формы. Марфалогія вывучае наступнае: да якой часціны мовы належыць слова, у якой форме яно ўжыта ў сказе і якая яго марфалагічная будова.

Марфалогія звязана з лексікалогіяй, з фанетыкай, словаўтварэннем і сінтаксісам.

І марфалогія, і лексікалогія маюць адзін аб'ект вывучэння – слова. Аднак марфалогія вывучае граматычныя значэнні слоў, а лексікалогія – лексічныя значэнні.

Лексічныя значэнні слоў уплываюць на фарміраванне часцін мовы і адпаведных лексіка-граматычных катэгорый, на спалучальнасць слоў, на ўжыванне канчаткаў у пэўных склонавых формах імён (напр., назоўнікаў мужчынскага роду ў Р., В., Т. і М. склонах адз. ліку.).

Сувязь марфалогіі з фанетыкай у тым, што фанетычная структура слова, характар канцавых зычных асновы вызначаюць прыналежнасць да пэўнага тыпу скланення (напрыклад, для назоўнікаў) і ўплываюць на канчаткі. Гукавыя відазмяненні зычных у аснове мы назіраем пры змене формы слова: *рука* – *у руцэ*, *бягу* – *бяжыш*. Націск (катэгорыя фанетыкі) дае магчымасць размяжоўваць граматычныя значэнні (*братам* – *братám*, *рукі* – *рукі*).

Марфалогія звязана і са словаўтварэннем. Пры ўтварэнні новых слоў папаўняюцца «запасы» часцін мовы. Марфалогія павінна вызначыць набор сродкаў, якія ўдзельнічаюць у стварэнні тых ці

іншых формаў пэўнага слова. Трэба памятаць, што большасць слоў утворана з дапамогай марфем.

Сувязь марфалогіі з сінтаксісам выяўляецца ў пераходзе адных часцін мовы ў другія.

§ 50. Граматычнае значэнне слова

Калі гавораць пра граматычнае значэнне слова, то абавязкова ўзгадваюць лексічнае значэнне. Апошняе – гэта індывідуальная прымета слова, яго сэнс, у аснове якога знаходзіцца нейкая рэалія (дарэчы, у даведачнай літаратуры сустракаецца і такі тэрмін – *рэальнае* (г.зн. лексічнае) значэнне слова).

Граматычныя значэнні ўласцівы для цэлых класаў слоў. Так, назоўнікі *страла*, *сцяна*, *паліца* (! з рознымі лексічнымі значэннямі) аб'яднаны адным граматычным значэннем жаночага роду, адзіночнага ліку, назоўнага склону.

! Граматычныя значэнні існуюць у словах разам з лексічнымі. Слова і ёсць адзінства лексічнага і граматычнага значэнняў.

Усе самастойныя часціны мовы сумяшчаюць лексічнае (асноўнае) і граматычнае (дадатковае) значэнні. Для службовых часцін мовы (прыназоўнікаў, злучнікаў, часціц) асноўным з'яўляецца якраз-такі граматычнае значэнне.

Граматычныя значэнні могуць выражацца рознымі сродкамі і спосабамі, сярод іх: 1) канчаткі, 2) формаўтваральныя афіксы, 3) націск, 4) чаргаванне гукаў, 5) прыназоўнікі, 6) інтанацыя, 7) дапаможныя словы.

З дапамогай канчаткаў выражаюцца:

- 1) значэнні роду, ліку і склону (для назоўнікаў, прыметнікаў, парадкавых лічэбнікаў, дзеепрыметнікаў і займеннікаў):

<i>высок-і дуб</i> □	<i>скошан-ы луг</i> □
<i>высок-ая ліп-а</i>	<i>на скошан-ым луз-е</i>
<i>высок-ае дрэв-а</i>	<i>наш-а школ-а</i>
<i>высок-ія дуб-ы</i>	<i>наш-ай школ-ы;</i>

- 2) значэнне асобы дзеяслова: *чыта-ю* (*чытай-* [у]), *чытаеш* (*чытай-* [ш]);

- 3) значэнні роду і ліку для дзеясловаў прошлага часу: *працаваў* □, *працавал-* [а], *працавал-* [і].

З дапамогай афіксаў утвараюцца і выражаюцца:

- 1) формы прошлага часу дзеяслова: *чыта-ў* □, *чыта-ла*;
- 2) формы трывання: *перачытаць* – *перачыт-ва-ць*;

- 3) формы стану : *гаспадар будзе – хата будзе-цца*;
 4) формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання прыметнікаў і прыслоўяў: *цёмны – цяжкі-ейшы-ы, най-цяжнейшы; хутка – хутчэй, най-хутчэй*.

Яшчэ адным сродкам выражэння граматычнага значэння з'яўляецца націск. Паводле месца націску размяжоўваюцца амографы (гл. раздзел «Лексікалогія»): *каса́ – ка́са, ту́га – ту́га*. Тут не змяняюцца граматычныя значэнні. Гэта проста розныя словы. А, напрыклад, у пары дзеясловаў *насы́паць – насы́паць* або ў назоўніках *рукі – ру́кі* націск з'яўляецца сродкам размежавання граматычных значэнняў гэтых слоў.

Граматычнае значэнне можа змяняцца і пры чаргаванні гукаў. Найчасцей гэта чаргаванне галосных з нулём гука пры ўтварэнні формаў трывання: *адсылаць – адаслаць; выбраць – выбраць*.

На граматычнае значэнне могуць указваць прыназоўнікі: склонавыя значэнні нескланяльных назоўнікаў выражаюцца прыназоўнікамі: у *метро* – з *метро* – да *метро*; склонавыя значэнні зменных назоўнікаў могуць выражацца з дапамогай або толькі канчаткаў, або прыназоўнікаў і канчаткаў адначасова: *сталу* – на *стале* – пад *сталом* – ад *стала*.

Часам граматычнае значэнне слова можа змяніцца пад уплывам інтанацыі. Гэта бывае вельмі рэдка: пры выказванні загаду ў форме інфінітыва: *Стаяць! Не рухацца!*

Часціца *няхай (хай)* выражае загадны лад, а часціца *бы (б)* – умоўны: *Хай уваскрэснуць нашы землі, няхай асветліцца наш люд*. (К-с) *Які дзівосны сад квітнеў бы тут, каб рука чалавека падвяла воды горных рэчак*. (С.)

§ 51. Граматычныя катэгорыі і граматычныя формы

Граматычныя катэгорыі – найбольш адцягненыя, абстрагаваныя граматычныя значэнні, якія выражаюцца рознымі моўнымі сродкамі і ахопліваюць цэлыя разрады слоў (напрыклад, граматычныя значэнні адзінакавасці – множнасці ўтвараюць катэгорыю ліку).

У марфалогіі вывучаюцца граматычныя катэгорыі роду, ліку, склону, ладу, часу, трывання, асобы і інш.

Розныя часціны мовы маюць розныя катэгорыі, аднак асобныя катэгорыі могуць быць уласцівыя некалькім часцінам мовы. Так, катэгорыя трывання ўласціва толькі дзеясловам, а катэгорыя ліку –

многім часцінам мовы: назоўнікам, прыметнікам, многім займеннікам, парадкавым лічэбнікам, дзеясловам, дзеепрыметнікам як асобай форме дзеяслова.

Граматычныя катэгорыі вызначаюцца паводле прыналежнасці слова да пэўнай часціны мовы. Так, катэгорыя роду ўласціва назоўнікам, прыметнікам, парадкавым лічэбнікам і большасці займеннікаў у адзіночным ліку, дзеясловам прошлага часу і дзеепрыметнікам; катэгорыя ліку – назоўнікам, прыметнікам, парадкавым лічэбнікам, большасці займеннікаў, дзеясловам; катэгорыя стану і трывання – усім дзеясловам.

! Трэба мець на ўвазе, што ў беларускай мове адрозніваюць граматычныя катэгорыі назоўніка, прыметніка, дзеяслова і іншых часцін мовы, а ў межах кожнай з іх – свае граматычныя катэгорыі (напрыклад, для назоўніка: катэгорыі роду, склону, а таксама адзінакавасці і зборнасці, абстрактнасці і канкрэтнасці і інш.)

Слова разам з паказчыкам свайго граматычнага значэння ўтварае **граматычную форму**. У даведачнай літаратуры тэрмін «граматычная форма» ўжываецца ў двух значэннях:

- а) моўны сродкі для выражэння граматычных значэнняў;
- б) як сінонім тэрміна «форма слова», або «словаформа».

Напрыклад, слова *сёстрам* – гэта граматычная форма множнага ліку давальнага склону назоўніка жаночага роду *сястра*.

! Формы слова – гэта яго разнавіднасці, адрозныя граматычнымі значэннямі.

Адна і тая ж граматычная форма можа выражаць не адно, а некалькі граматычных значэнняў. Так, у сказе *На ніцях белай павуціны прывозяць восень павучкі*. (К-с) у дзеяслове *прывозяць* канчаток *-яць* выражае граматычныя значэнні абвеснага ладу, цяперашняга часу, множнага ліку, 3-й асобы.

Для кожнай зменнай часціны мовы зыходная словаформа спецыфічная: для назоўнікаў – форма назоўнага склону адзіночнага ліку, для дзеясловаў – інфінітыў, для прыметнікаў – форма мужчынскага роду назоўнага склону адзіночнага ліку.

Словаформа мае план зместу і план выражэння.

Змест (унутраны бок словаформы) – гэта яе здольнасць перадаваць пэўнае паняцце.

У **плане** выражэння (вонкавы бок) гэта гук або комплекс гукаў, які абавязкова фанетычна арганізаваны.

Так, словаформы (граматычныя формы слова) дзеяслова *пішу, пішаеш, пішам, буду пісаць, пісаў* маюць лексічнае значэнне 'перадаваць графічныя знакі', але адрозніваюцца сваімі граматычнымі значэннямі (формай ліку, асобы, часу).

Слова існуе ў мове як сістэма формаў, г. зн. як адзінства, якое мае адно або некалькі цесна звязаных паміж сабой лексічных значэнняў. Вось сістэма словаформаў назоўніка *сяна*: *сяна-а, сяна-ы, сяна-е, сяна-у, сяна-ой (-ою), на сяна-е, сцен-ы, сцен, сцен-ам, сцен-амі, на сцен-ах*.

§ 52. Часціны мовы

Часціны мовы – гэта лексіка-граматычныя разрады слоў, якія характарызуюцца адзінствам абагульненага значэння.

Так, назоўнікі абазначаюць прадметы і з'явы, дзеясловы – дзеянні, прыметнікі – прыметы, лічэбнікі – колькасць і парадак прадметаў пры лічэнні.

Пры размеркаванні слоў па часцінах мовы ўлічваюцца наступныя крытэрыі:

- а) агульнасць граматычных катэгорый;
- б) асаблівасці словазмянення;
- в) спалучальнасць з іншымі словамі;
- г) падабенства асноўных сінтаксічных функцый;
- д) спосабы словаўтварэння.

У беларускай мове 10 часцін мовы: назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў, прыслоўе, прыназоўнік, злучнік, часціцы, выклічнік.

Часціны мовы падзяляюцца на паўназначныя (самастойныя), да якіх адносяць назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў, прыслоўе, і непаўназначныя (службовыя часціны мовы і выклічнік).

! Для абазначэння паўназначных часцін мовы ўжываецца таксама тэрмін «знамянальныя».

Усе паўназначныя часціны мовы маюць пэўнае самастойнае значэнне і выконваюць ролю членаў сказаў.

! Сярод паўназначных пяць часцін мовы зменныя: чатыры скланяльныя, якія яшчэ называюць іменнымі (назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік), і адна спрагальная (дзеяслоў). Прыслоўе – нязменная часціна мовы.

Непаўназначныя часціны мовы членамі сказа не з'яўляюцца і не абазначаюць прадметаў, дзеянняў, прымет і колькасці. Яны могуць звязваць самастойныя словы паміж сабой (злучнікі), паказваць на адносіны паміж словамі (прыназоўнікі) або надаваць словам і сказам розныя сэнсавыя адценні (часціцы).

! Выклічнік стаіць асобна, па-за межамі гэтага падзелу, бо не мае самастойнага значэння і не адыгрывае службовай ролі (ён толькі выражае пачуцці і волевыя ўленні).

У мовазнаўстве існуюць розныя навуковыя школы з рознымі падыходамі, таму ў даведачнай літаратуры, акрамя 10 названых традыцыйных часцін мовы, можна знайсці яшчэ дзве: безасабова-прэдыкатыўныя словы і мадальныя словы.

! Безасабова-прэдыкатыўныя словы і мадальныя словы разглядаюцца ў асобных параграфрах.

Колькасць слоў у аб'ёме пэўнай часціны мовы не застаецца нязменнай, бо словы могуць набываць іншае лексічнае значэнне, змяняць значэнне граматычнае, пераходзіць у іншы разрад.

Найчасцей мы можам назіраць пераход:

- а) назоўнікаў – у няпэўныя лічэбнікі (*мора кветак, бездань спраў*), у прыслоўі (*зімой, уверх, знізу*), безасабова-прэдыкатыўныя і мадальныя словы (*праўда, факт*), у прыназоўнікі (*на чале з..., у адрозненне ад..., у выніку (чаго)...*), у злучнікі (*з прычыны таго што...*), выклічнікі (*божа! жэх! страх!*);
- б) лічэбнікаў – у прыметнікі (*першы ў працы, мы адной прафесіі*), у займеннікі (*адзін студэнт сказаў, ішлі адзін да другога*);
- в) займеннікаў – у злучнікі (*я ведаю, што...*) і часціцы (*мы толькі гэта разгаварыліся, як...*);
- г) дзеепрыслоўяў – у прыслоўі (*ішоў не спяшаючыся*) і прыназоўнікі (*дзякуючы іх намаганням*);
- д) прыслоўяў – у прыназоўнікі (*уздоўж плоту, побач са мной, абпал дарогі*).

НАЗОЎНІК

§ 53. Назоўнік як часціна мовы

Назоўнік — самастойная часціна мовы, якая характарызуецца значэннем прадметнасці: *стол, сшытак, з'ява, настаўнік, прыцель*. Назоўнікі адказваюць на пытанні *хто? што?*

Да назоўнікаў адносяцца словы, якія абазначаюць: назвы прадметаў (*дом, акно, кніга*); назвы асоб (*бацька, жанчына, дзіця*); назвы жывых істот (*воўк, пчала, дзяцел*); назвы астранамічных аб'ектаў (*планета, камета, Марс*); назвы геаграфічных аб'ектаў (*возера, гара, мора*); назвы дрэў і раслін (*ясень, мох, папараць*); назвы з'яў прыроды (*дождж, адліга, навальніца*); назвы з'яў грамадска-палітычнага жыцця (*дэмакратыя, выбары, культура*); апрадмечаныя прыметы (*радасць, павага, сумленне*); апрадмечаныя дзеянні і стан (*касьба, голад, крык, сон*); апрадмечаныя лікі (*сотня, пяцёрка, дзесятка*).

! У саміх гэтых групах таксама ёсць розныя паводле значэння словы. Асоб, напрыклад, назоўнікі могуць абазначаць па імёнах, прозвішчах, псеўданімах, мянушках, па іх занятку, дзейнасці, прафесіі, пасадзе, спецыяльнасці, званні, сацыяльнай прыналежнасці, поле, узросце, нацыянальнасці і інш.

Асноўнымі граматычнымі прыметамі назоўнікаў з'яўляюцца катэгорыі роду, ліку і склону. Гэтыя катэгорыі служаць граматычным сродкам выражэння прадметнасці, якое выяўляецца ў тым, што назоўнікі належаць да аднаго з трох родаў (мужчынскага, жаночага або ніякага), маюць форму адзіночнага ці множнага ліку і змяняюцца па склонах.

Лексічныя значэнні назоўнікаў (як і іншых часцін мовы) індывідуальныя для кожнага асобнага слова, хоць і маюць агульнае значэнне прадметнасці. Граматычныя значэнні ўласцівы цэлым групам назоўнікаў і не звязаны непасрэдна з лексічным значэннем асобных слоў.

§ 54. Сінтаксічная роля назоўнікаў

У сказе назоўнікі найчасцей выконваюць ролю дзейніка, дапаўнення ці прыдатка, што непасрэдна абумоўлена іх прадметным значэннем.

У сказе *Яго сястра Настасся любіла чытаць часопіс «Маладосць»* назоўнік *Настасся* — дзейнік, назоўнік *часопіс* — прамое дапаўненне, назоўнік *сястра* — дапасаваны прыдатак, назоўнік — *«Маладосць»* — недапасаваны прыдатак.

Назоўнік можа выступаць у ролі выказніка: *Праспект — найпрыгажэйшая магістраль беларускай сталіцы.* (В.В.); недапасаванага азначэння: *Дарогу праз лес праехалі непрыкметна.* (К-с); акалічнасцю: *На ўсходзе залаціўся край неба.* (Саб.).

§ 55. Лексіка-граматычныя разрады

У залежнасці ад лексічнага значэння назоўнікі прынята падзяляць на агульныя і ўласныя, адушаўленыя і неадушаўленыя, канкрэтныя і абстрактныя, а таксама вылучаць сярод іх зборныя і рэчыўныя. Пры гэтым падзеле ўлічваецца не толькі лексічнае значэнне, але і граматычныя асаблівасці, якімі адна катэгорыя адрозніваецца ад другой. Так, мы гаворым, што катэгорыі роду, ліку і склону з'яўляюцца агульнымі для ўсіх назоўнікаў, аднак трэба мець на ўвазе, што канкрэтныя назоўнікі, напрыклад, змяняюцца па ліках: *кніга — кнігі, лыжка — лыжкі*, а абстрактныя, як правіла, ужываюцца або ў адзіночным ліку (*радасць, сум*), або ў множным (*паводзіны, выбары*).

Усе назоўнікі ў залежнасці ад іх лексічных значэнняў і марфалагічных (граматычных) уласцівасцей падзяляюцца на лексіка-граматычныя разрады.

Звернемся да табліцы на старонках 106 — 107.

§ 56. Род назоўнікаў

Катэгорыі роду, ліку і склону ўласцівы ўсім назоўнікам як часціне мовы, але калі па ліках і склонах назоўнікі змяняюцца, то па родах яны змяняцца не могуць. Усе назоўнікі, за выключэннем тых, што ўжываюцца толькі ў множным ліку, і слоў так званага агульнага роду, адносяцца да аднаго з трох родаў: мужчынскага (*чалавек, певень, дуб, дождж*), жаночага (*група, расліна, трава, вільгаць*) ці ніякага (*дзіця, святло, сумленне, мора*).

Прыналежнасць назоўнікаў да таго ці іншага роду вызначаецца марфалагічнымі прыметамі (характарам асновы і склонавымі канчаткамі ў розных тыпах скланення), сінтаксічнымі сувязямі (формамі дапасавання прыметнікаў, дзеепрыметнікаў, лічэбнікаў і займеннікаў, сувяззю формаў прошлага часу дзеяслова), а таксама іх лексічным значэннем.

Табліца

Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў¹

Разрады	Што абазначаюць	Марфалагічныя прыметы	Прыклады
Агульныя	Назвы шэрага аднародных прадметаў, з'яў, жывых істот, паняццяў.	Маюць формы адз. і мн. ліку.	Дом, лётыч, бег, святая, голюб, мора.
Уласныя	Назвы асобных, адзінаквых прадметаў, асоб. паняццяў.	Маюць формы толькі аднаго ліку – адз. (такіх назоўнікаў большасць) або мн.	Беларусь, Нарач, Марс, Янка Купала, часоціс «Нэман», Жучка, кінатэатр «Дружба», Баранавічы.
Адушаўлёныя	асабовыя	З ^а ўвага. Межы паміж гэтымі назоўнікамі рухомыя: 1) уласныя (Ампер, Бастон) – агульныя (ампер, бастон); 2) агульныя (бурак, камень, лось) – уласныя (бурак, камень, лось).	
	неасаб.	Назвы асоб.	Формы В. скл. мн. ліку супадаюць з формамі Р. скл. (бачу сыноў, коней – няма сыноў, коней).
Неадушаўлёныя	асабовыя	Назвы іных жывых істот.	Формы В. скл. мн. ліку супадаюць з формамі Р. скл. (бачу палі, лясы).
	неасаб.	Назвы прадметаў нежывой прыроды і раслін, назвы з'яў, якасцей, стану і г.д.	Формы В. скл. мн. ліку супадаюць з формамі Р. скл. (бачу палі, лясы).

З^аўвага 1: 1. Класіфікацыя па адуш. – неадш. не супадае з падзелам прыроды на жывое і нежывое. Так, назоўнікі нябожчык, пешка, туз, валет, льялька і інш. у марфалогіі лічацца адуш., хоць у прыродзе гэта нежывыя прадметы; назоўнікі *статкі, натоўп* лічацца неадш., хоць яны абазначаюць сукупнасць жывых істот. Такія ж назоўнікі, як *мікроб, бактэрыя* і інш., адносяць то да адуш., то да неадш. 2. У метафарычных кантэкстах уласцівасці жывых істот ці толькі чалавечыя ўласцівасці могуць пераносіцца на прадметы, рэчы, абстрактныя паняцці, з'явы прыроды. Такі прыём называюць *ападвадненнем* або *ўвасабленнем* (персаніфікацыяй): *Звязала ручніком рака, тугім вузлом злучыла з лесавіком пале-віка і дружбе навучыла*. (Віт.).

Працяг табліцы

Разрады	Што абазначаюць	Марфалагічныя прыметы	Прыклады
Канкрэтныя	Назвы канкрэтных прадметаў, жывых істот (якія існуюць у выглядзе асобных экзэмпляраў).	Маюць формы адз. і мн. ліку. Спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі (іх можна лічыць).	Горад, кніга, крок, вучань (выкл.: сани, акуляры і інш.). Пяць дамоў, два чалавекі.
Абстрактныя	Назвы адцягненых паняццяў, апрадмечаных уласцівасцей, працэсаў, пачуццяў і інш.	Ужываюцца пераважна ў форме адз. ліку. Не спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі.	Гонар, смех, лабрата, спрыт, бег, цеплыня.
Зборныя	З ^а ўвага. Асобныя абстрактныя назоўнікі могуць у пэўным кантэксце, звычайна вобразным, ужывацца ў форме мн. ліку: <i>маленькія радасці, марскія глыбіні, першыя ўражанні</i> .	Ужываюцца толькі ў форме адз. л. Зборнасць выражаецца суфіксамі <i>-ств-, [-і], -от/-ат-, -ур-, -нік-, -няк-</i> і інш.	Свянства, студэнцтва, пер е, лістоцта, прафесура, алейнік, дубняк.
Рэчывыя	ужывацца са значэннем зборнага: <i>Глядач чакае добрых фільмаў</i> .	Маюць формы адз. і мн. ліку.	Цукар, малако, воцат, тлушч, вугаль, шоук, суніцы, духі, крупы.
	Назвы рэчываў, якія можна вымараць, але нельга лічыць.	Маюць формы адз. і мн. ліку (такіх назоўнікаў большасць), або толькі мн.	
	З ^а ўвага. У навуковым і прафесійным маўленні рэчывыя назоўнікі пры абазначэнні розных відаў рэчыва могуць ужывацца ў мн. ліку: <i>мінеральныя воды, лячэбныя гразі, капіўныя солі</i> .	Маюць формы адз. і мн. ліку.	

¹ Табліца прадстаўлена ў кнізе «Курс беларускай мовы» / Л.І. Сямешка, І.Р. Шкраба, З.І. Бадзевіч – Мн.: «Універсітэцкае», 1996.

Па марфалагічных прыметах да **мужчынскага** роду адносяцца назоўнікі з нулявым канчаткам (*сноп, вобраз, калодзеж, сын, іней, роў, тыдзень*), а таксама невялікая група асабовых назоўнікаў з канчаткам **-а(-я)**: *дзядзька, бацька, мужчына*.

Да **жаночага** роду адносяцца назоўнікі з канчаткам **-а(-я)** і з нулявым канчаткам: *хата, хваля, мясцовасць, печ, кроў*.

Да **ніякага** роду адносяцца назоўнікі з канчаткамі **-а(-я)**, **-о(-ё)**, **-е** (*мора, акно, кап'ё, калоссе*), назоўнікі на **-мя** (*полымя, племя*). Ніякі род маюць назоўнікі, якія абазначаюць назвы маладых істот (*дзіця – дзіцё, птушаня – птушанё*).

Ёсць шэраг назоўнікаў, якія могуць абазначаць асобу як мужчынскага, так і жаночага полу (*плакса, ціхоня*). Іх адносяць да **агульнага** роду.

Канчатак не заўсёды ўказвае на род назоўніка. Так, нулявы канчатак маюць назоўнікі і жаночага роду (*поўнач, роль*), і мужчынскага (*плач, боль*), а канчатак **-а(-я)** могуць мець назоўнікі любога роду.

Паказчыкам роду можа з'яўляцца суфікс:

- а) суфіксы **-ік**, **-ак**, **-ок**, **-чык**, **-ар**, **-ір**, **-ец**, **-ізм** маюць назоўнікі мужчынскага роду: *пісьменнік, брусок, абутак, лётчык, змагар, брыгадзір, гасцінец, гуманізм*;
- б) суфіксы **-ін-**, **(-ын-)**, **-іц-** (**-ыц-**), **-н-**, **-ат-**, **-от-**, **-б-**, **-ізн-**, **-об-**, **-осць** (**-асць**) сустракаюцца ў назоўнікаў жаночага роду: *раўніна, Мінішчына, настаўніца, кастрыца, майстэрня, цёмната, ламота, барацьба, навізна, хвароба, маладосць, радасць*;
- в) па суфіксах **-ішч-** (**-ышч-**), **-ств-**, **-эни-**, **-ени-**, **-ни-** можна пазнаць назоўнікі ніякага роду: *вогнішча, пажарышча, прадпрыемства, наступленне, паўстанне*.

Граматычны род нельга атаясамліваць з біялагічным полам. Безумоўна, асабовыя назоўнікі, якія абазначаюць асоб мужчынскага полу (*брат, дзядуля, дзядзька*) адносяцца да мужчынскага роду, а тыя, што абазначаюць асоб жаночага полу (*жанчына, маці, сястра*), – да жаночага. З улікам полу можна вызначыць і род назоўнікаў, якія абазначаюць імёны і прозвішчы: *Дзядзюля Вячаслаў, Дзядзюля Вольга*. Але, да прыкладу, назвы маладых істот маюць ніякі род, хаця абазначаюць асоб і істот мужчынскага і жаночага полу (*дзіця, кураня, медзведзяня*).

Паказчыкам роду назоўнікаў, якія ўтварыліся ад прыметнікаў і парадкавых лічэбнікаў у выніку субстантывацыі, з'яўляюцца канчаткі: для мужчынскага роду характэрны канчатак **-ы**: *хворы, стары, ваенны*; для жаночага – **-ая(-яя)**: *сталовая, піўная, закусачная*; для ніякага – **-ое(-ае)**: *былое, мінулае, марожанае*.

Сінтаксічна род назоўнікаў можна вызначыць толькі з кантэксту – па дапасаваных да іх словах: *залаты медаль, шырокі стэп, белая гусь*. Гэта сведчыць пра тое, што для правільнага ўжывання ў сваім маўленні неабходна ведаць, да якога роду належыць назоўнік. Пры вызначэнні роду назоўнікаў цяжасці могуць быць выкліканы дзвюма прычынамі:

- 1) несупадзеннем назоўнікаў у катэгорыі роду ў беларускай і рускай мовах: у рускай словы *полюнь, степ, шинель* і інш. адносяцца да жаночага роду, а ў беларускай – да мужчынскага: *палы, стэп, шинель*;

! Такія словы неабходна ведаць.

- 2) у беларускай мове шмат нескланяльных назоўнікаў іншамойнага паходжання: *аташэ, пані, фрау*.

Пры вызначэнні роду нескланяльных назоўнікаў іншамойнага паходжання, за выключэннем геаграфічных назваў, пад увагу бярэцца іх лексічнае значэнне:

- 1) да мужчынскага роду адносяцца назвы асоб мужчынскага полу (*аташэ, канферансё, маэстра, дэндзі*) і назвы жывых істот (*кенгуру, калібры, поні*); выключэнні: *цэцэ* (муха), *івасі* (рыба), *кальрабі* (капуста) – жаночага роду;
- 2) да жаночага роду належаць назоўнікі, якія абазначаюць асоб жаночага полу: *фрау, фрэйлін, міс, мадам*;
- 3) да ніякага роду адносяцца назоўнікі, якія абазначаюць неадзасяўленыя прадметы: *бюро, сола, турнэ, вета*.

Асноўным паказчыкам роду нескланяльнай геаграфічнай назвы з'яўляецца агульны назоўнік, які можна падставіць да геаграфічнай назвы:

- а) мужчынскі род – (*горад*) *Тбілісі, Сочы, Глазга, Дэлі; (востраў) Барнэо*;
- б) жаночы род – (*дзяржава*) *Перу, Чылі; (рака) По, Місісіні, Місуры; (гара) Ай-Петры, Кіліманджара; (пустыня) Гобі*;
- в) ніякі род – (*возера*) *Антарыо, Ківу*.

Граматычны род нескланяльных назоўнікаў, утвораных шляхам абрэвіяцыі, вызначаецца, як правіла, па апорным слове: *ААН* – жаночага роду, бо апорнае слова тут – *арганізацыя*.

Словы *калас* і *саўгас* – мужчынскага роду, нягледзячы на тое, што апорны назоўнік *гаспадарка* – жаночага роду.

Некаторыя абрэвіятуры, якія заканчваюцца на зычны, у беларускай мове скланяюцца: *ЛіМ* – у *ЛіМе*. Яны адносяцца да мужчынскага роду.

§ 57. Лік назоўнікаў

У аснове граматычнай катэгорыі ліку ляжыць супрацьпастаўленне аднаго і не аднаго. Формай адзіночнага ліку абазначаецца адзін прадмет, а формай множнага – болей, чым адзін: *кніга – кнігі, карабель – караблі, птушаня – птушаняты*.

У залежнасці ад формаў ліку назоўнікі падзяляюцца на тры групы:

- 1) назоўнікі, якія маюць суадносныя формы адзіночнага і множнага ліку;
- 2) назоўнікі, якія ўжываюцца толькі ў адзіночным ліку;
- 3) назоўнікі, якія ўжываюцца толькі ў множным ліку.

Суадносныя паводле значэння формы адзіночнага і множнага ліку маюць назоўнікі з прадметным значэннем – яны абазначаюць прадметы і з’явы рэчаіснасці, што паддаюцца лічэнню і могуць спалучацца з колькаснымі лічэбнікамі: *рака – дзве ракі, сялянка – дзве сялянкі, падзея – дзве падзеі*.

! Не маюць формаў ліку нескланяльныя назоўнікі з канкрэтным значэннем: *кенгуру – тры кенгуру, дэпо – тры дэпо*.

! Суадносныя формы адзіночнага і множнага ліку могуць утвараць і некаторыя абстрактныя назоўнікі: *вучэнне – розныя вучэнні, перажыванне – нашы перажыванні*.

Толькі ў адзіночным ліку ўжываюцца адзіночналікавыя назоўнікі, да якіх адносяцца:

- 1) назоўнікі са зборным значэннем: *радня, лістота, моладзь, студэнцтва*;
- 2) назоўнікі з рэчывым значэннем: *мука, жалеза, драўніна, сечка*;
- 3) абстрактныя назоўнікі, якія абазначаюць якасці, уласцівасці, стан: *сумленне, гнеў, спрыт, бегатня, смех, помста*;
- 4) назоўнікі, якія абазначаюць грамадска-палітычныя плыні, вучэнні, формы дзяржаўнага ладу, вытворчыя працэсы, мерапрыемствы, галіны навукі: *феадалізм, дэмакратызацыя, рэалізм, індустрыялізацыя, яравізацыя, мовазнаўства*;
- 5) назоўнікі, якія абазначаюць напрамкі свету (*поўнач, поўдзень, захад, усход*), астранамічныя і геаграфічныя аб’екты (*Марс, Зямля, Беларусь, Полаччына*);
- 6) уласныя імёны (*Іван, Каваленка, БДУ*).

! Многія адзіночналікавыя назоўнікі ў пэўным кантэксце могуць мець форму множнага ліку, але пры гэтым змяняецца іх лексічнае значэнне: *цукры, тлушчы, сокі* – разнавіднасці ці гатункі рэчываў; *пяскі, снягі* – плошчы, занятыя гэтымі рэчывамі; *Васілі* – некалькі розных асоб з аднолькавым імем.

Толькі ў множным ліку ўжываюцца назоўнікі з адпаведнай назвай – множналікавыя. Да іх адносяцца:

- 1) назоўнікі, якія абазначаюць парныя і састаўныя прадметы: *вароты, сенцы, абцугі, цуглі, соты*;

! Гэтыя назоўнікі могуць спалучацца са зборнымі лічэбнікамі: *двое варот, абцугоў*.

- 2) назоўнікі, якія абазначаюць сукупнасць прадметаў ці з’яў у іх адзінстве: *ападкі, прыпасы, зараслі, грошы*;
- 3) назоўнікі, якія абазначаюць сукупнасць асоб або пэўныя грамадскія пласты: *бацькі, кадры, нізы*;
- 4) назоўнікі, якія паходзяць ад прыметнікаў і абазначаюць віды раслін і жывёл або віды розных выплат: *азімыя, тутавыя, сумчатая, сутачныя, чаявыя*;
- 5) некаторыя рэчывыя назоўнікі: *дровы, лекі, прысмакі, выскваркі*;
- 6) рытуалы, працэсы, стан: *памінкі, паводзіны, замаразкі, зносіны, хітрыкі*;
- 7) гульні, абрады, звычаі, святы: *хованкі, вячоркі, дажынкі, дзяды*;
- 8) прамежкі часу і прасторавыя паняцці: *суткі, будні, канікулы, гоні*;
- 9) некаторыя геаграфічныя і астранамічныя назвы: *Баранавічы, Асіповічы, Гімалаі, Філіпіны, сузор’е Блізняты*.

Форма множнага ліку ўтвараецца ад формы адзіночнага з дапамогай канчаткаў *-ы, -і*: *стол – сталы, падручнік – падручнікі*. Асобная група назоўнікаў мужчынскага роду з суфіксам адзінкавасці *-ін* утварае форму множнага ліку з дапамогай канчатка *-е* (суфікс *-ін* пры гэтым выпадае): *грамадзянін – грамадзяне, мінчанін – мінчане*. Некаторыя назоўнікі пры ўтварэнні формы множнага ліку змяняюць аснову: *курыца – куры, птушаня – птушаняты*. Сустракаецца і суплетывізм асноў: *чалавек – людзі*.

У нязменных назоўнікаў форма ліку выражаецца сінтаксічна – формамі дапасавання да іх іншых слоў:

*сіняе галіфэ – сінія галіфэ;
наша родная маці – нашы родныя маці;
зімовае паліто – зімовыя паліто.*

У абсалютнай большасці назоўнікаў пры змене формы ліку лексічнае значэнне не змяняецца. Сэнсавыя разыходжанні, тым не менш, сустракаюцца: *соль – калійныя солі, грош – грошы, выбар – выбары, мозг – мазгі, холад – халады, звон – званы*.

Назоўнікі ў беларускай і рускай мовах у ліку супадаюць не заўсёды. Такія словы неабходна запомніць.

У рускай мове	У беларускай мове
<i>адзіночны лік</i>	<i>множны лік</i>
грудь	грудзі
крупa	крупы
конопля	каноплі
дверь	дзверы
черника	чарніцы
брусника	брусніцы
поведение	паводзіны
двойня	двайняты
<i>множны лік</i>	<i>адзіночны лік</i>
чернила	чарніла
белила	бяліла
хлопоты	клопат
сумерки	змрок

§ 58. Склон назоўнікаў

Назоўнік можа выконваць ролю ўсіх членаў сказа. Пры гэтым ён звязаны з іншымі членамі сказа не толькі сэнсава, але і граматычна. Склон – граматычная катэгорыя, якая паказвае сінтаксічную ролю назоўніка і яго сувязь з іншымі членамі сказа. Значыць, склоны назоўніка – гэта яго формы.

У сучаснай беларускай мове шэсць склонаў: назоўны (у адзіночным ліку гэта пачатковая форма назоўніка) і ўскосныя (родны, давальны, вінавальны, творны, месны).

Склон назоўніка вызначаецца пытаннем:

Склоны	Пытанні
Назоўны	хто? што?
Родны	каго? чаго?
Давальны	каму? чаму?
Вінавальны	каго? што?
Творны	(з) кім? (з) чым?
Месны	(пры, на, у, аб) кім? чым?

Склонавыя значэнні назоўнікаў выражаюцца:

- з дапамогай канчаткаў (*бацька, бацькі, бацьку*);
- з дапамой канчаткаў і прыназоўнікаў (*пра бацьку, пры бацьку*).

Назоўны склон мае значэнне ўтваральніка дзеяння (суб'екта), абазначае незалежны член сказа (дзейнік): *Як у спёку ратуе ад смагі вада, так і думы людскія ўратаўвае мова.* (А. Б.) У так званых пасіўных канструкцыях назоўнік назоўнага склону можа абазначаць і аб'ект дзеяння: *Назоўнікі аб'ядноўваюцца ў лексіка-граматычныя разрады.* Назоўнік у форме назоўнага склону можа адыгрываць ролю іменнай часткі выказніка: *Слова – радасць, слова – чары, вобраз вечна юных вёсак...* (К-с), прыдатка: *Часам бывае – зазья неспадзявана новаю зоркаю слова-абнова.* (Зар.). Звароткі (! яны не з'яўляюцца членамі сказа) найчасцей выражаны назоўнікамі ў назоўным склоне: *Было спрадвеку, слова, ты крыніцай цудоўнай сілы...* (Р.Б.)

Кожны ўскосны склон мае свае пэўныя значэнні. Найбольш пашыраныя з іх наступныя:

1) для роднага склону:

- частка ад цэлага: *шклянка малака, літр соку;*
- аб'ект пры адмаўленні: *не дадаць грошай, не зварыць супу;*
- аб'ект часовага карыстання: *узяць алоўка, пазычыць кнігі;*
- прыналежнасць: *крыло птушкі, голас спевака;*
- аб'ект дзеяння: *падрыхтоўка даклада, ахова прыроды;*
- адносіны асобы да іншай асобы: *сябар сям'і, дырэктар школы;*
- часовае значэнне: *з ранку да вечара;*
- прасторавае значэнне: *сярод лесу, да Мінска;*
- значэнне мэты: *жыць дзеля дзяцей;*

2) для давальнага склону:

- значэнне ўскоснага аб'екта: *напісаць сябру, сказаць дзядулю;*
- значэнне ўскоснага суб'екта: *хлопчыку не сядзіца;*

3) для вінавальнага склону:

- прамы аб'ект: *чытаць кнігу, будаваць дом;*
- прадмет думкі ці маўлення: *гаварыць пра здарэнне, марыць пра паездку;*
- часу: *працаваць дзень і ноч;*
- месца: *спусціўся на зямлю;*
- мэты: *сбрацца ў млын, бегчы на спатканне;*

4) для творнага склону:

- прылада дзеяння: *стругаць нажом, маляваць алоўкамі;*
- спосаб дзеяння: *спяваць басам, стаяць сцяной;*
- параўнання: *ляцець куляй;*

- сумеснасць дзеяння: *ісці з сястрой, спяваць з аркестрам*;
- час: *тым летам*;
- месца і накірунак: *ехаць полем і лесам*;
- ускосны аб'ект: *цягне вільгаццю*;

5) для меснага склону:

- месца: *на лузе, у полі*;
- часу: *на золку, а дзесятай гадзіне*;
- аб'екта: *закон аб мовах*;
- стану: *застыць у здзіўленні*.

§ 59. Тыпы скланення

Скланенне – гэта змяненне назоўнікаў па склонах.

Парадыгмай скланення называецца сістэма скланавых формаў назоўніка. Так, у парадыгму назоўніка *сястра* уваходзяць формы *сястра, сястры, сястру, сястрой, у сястры* (і ў мн. ліку).

Тыпы скланення вызначаюцца ў залежнасці ад парадыгмы іх скланення (агульнасці скланавых канчаткаў).

У беларускай мове існуе тры тыпы скланенняў, якія абазначаюцца парадкавымі лічэбнікамі: першае, другое, трэцяе (у скарачаным варыянце – 1-е, 2-е, 3-е).

Прааналізуйце табліцу:

Тып скланення	Якія назоўнікі адносяцца		
	род	канчаткі ў Н. с. адз. л.	прыклады
першае	жаночы агульны (для асоб жаночага полу)	-а, -я -а, -я	<i>краіна, песня сведка, ціхоня</i>
другое	мужчынскі ніякі	нулявы -о, (-ё) -е -а -я	<i>заяц, конь акно, жыццё поле, насенне мора, збожжа ! 5 назоўнікаў на -мя: полымя, бярэмя, цемя, вымя, семя</i>
трэцяе	жаночы	нулявы	<i>дробязь, кроў, мыш</i>

Ні ў адзін з тыпаў скланення не ўваходзяць:

- а) рознаскланяльныя назоўнікі;
- б) нескланяльныя назоўнікі;
- в) субстантываваныя прыметнікі і займеннікі;
- г) множналікавыя назоўнікі.

! Парадыгмы гэтых груп назоўнікаў будуць разгледжаны асобна.

Скланавыя канчаткі таго ці іншага назоўніка залежаць ад тыпу скланення і характару асноў.

Характар асновы залежыць ад таго, на які зычны яна заканчваецца.

У беларускай мове вылучаюць наступныя тыпы асноў:

- 1) на цвёрды зычны: *сасн-а, стол□, спеў□, крыл-о*;
- 2) на мяккі зычны: *[вышын'а], [арм'іа], [маладос'ц']*;
- 3) на зацвярдзелы зычны: *сюж-а, мор-а, дождж□, мыш□*;
- 4) на заднеязычныя [г],[к],[х]: *дарог-а, страх-а, пірог□, рэх-а*.

§ 60. Назоўнікі першага скланення. Правапіс канчаткаў

Асновы назоўнікаў першага скланення, ад якіх залежаць скланавыя канчаткі, могуць заканчвацца:

- на цвёрды зычны: *вясн-а*;
- на мяккі зычны: *зямл-я*;
- на зацвярдзелы зычны: *мар-а*;
- на г, к, х: *наг-а, рак-а, страх-а*.

Аснова можа змяняцца ў выніку чаргавання галосных і зычных: *рука – у руцэ, вішня – вішань, снег – на снезе*.

*Канчаткі назоўнікаў 1-га скланення ў адзіночным ліку прадстаўлены ў табліцы на старонцы 116.

Ёсць канчаткі, спецыфічныя для беларускай мовы (у табліцы яны выдзелены).

У назоўнікаў з асновай на цвёрды зычны ў творным склоне пад націскам канчатак **-ой(-ою)**, не пад націскам – **-ай(-аю)**; у месным склоне канцавы цвёрды зычны асновы чаргуецца з адпаведным мяккім.

У назоўнікаў з асновай на мяккі зычны ў давальным і месным склонах канчатак **-і**, а ў творным (у залежнасці ад націску) – **-ёй(-ёю), -яй(-аю)**.

Табліца
Скланавыя канчаткі назоўнікаў першага скланення ў адзіночным ліку

Скланенне	Тыпы асноў і ўзоры скланення					
	аснова на цвёрдых зычных	аснова на мяккіх зычных	аснова на зацвярдзелых зычных	асновы на г, х		аснова на к
					націск на аснове	націск на канчатку
Н.	вясна	зямля	мара	нага дарога	страха муха	рачка
Р.	вясны	зямлі	мары	нагі дарогі	страхі мухі	ракі
Д.	вясне	зямлі	мары	назе дарозе	страсе мусе	рачэ
В.	вясну	зямлю	мару	нагу дарогу	страху муху	раку
Т.	вясн(ой-ою) хат(ай-аю)	зямл(ей-ёю) хвал(яй-яю)	мар(ай-аю) мяж(ой-ою)	нагой(-ою) дарог(ай-аю) страхой(-ою) мухай(-аю)	рачк(ай-аю)	ракой(-ою)
М.	на вясне у хаце	на зямлі	у мары	на назе на дарозе на страсе на мусе	на рэчцы	на рацэ

Назоўнікам з асновай на зацвярдзелы ў родным, давальным і месным склонах уласцівы канчатак **-ы**.

У назоўніках з асновай на **г, х** у давальным і месным склонах заднеязычныя [г], [х] чаргуюцца са свісцячымі [з'], [с']; у творным склоне канчатак залежыць ад націску.

У назоўнікаў з асновай на **к** у давальным і месным склонах пад націскам канчатак **-э**, не пад націскам – **-ы**, пры гэтым заднеязычны [к] чаргуецца са свісцячым [ц].

§ 61. Назоўнікі другога скланення і іх канчаткі

Для назоўнікаў другога скланення характэрны асновы:

- на цвёрдых зычных: *стол, золат-а*;
- на мяккіх зычных: *дзень, край, шчасц-е*;
- на зацвярдзелых зычных: *плашч, мор-а*;
- на заднеязычных **г, к, х**: *бераг, замак, кажух*.

Аснова можа змяняцца ў выніку чаргавання заднеязычных **г, к, х** са свісцячымі [з'], [ц], [с']: *луг – на лузе; малако – у малацэ, гарох – у гаросе*. Цвёрды **т** чаргуецца з [ц'] – *золата – у золаце, а цвёрды д – з [дз'] – лёд – на лёдзе*.

Канчаткі назоўнікаў 2-га скланення ў адзіночным ліку прадстаўлены ў табліцы на старонцы 118.

Асаблівай увагі патрабуюць формы роднага і меснага склonaў.

Назоўнікі мужчынскага роду ў родным склоне могуць мець канчаткі **-а(-я)** і **-у(-ю)** у залежнасці ад лексічнага значэння.

Канчатак **-а(-я)** маюць назоўнікі, якія абазначаюць:

- 1) асоб і істот: *чалавека, агранома, каня, салаўя*;
- 2) канкрэтныя прадметы рэчаіснасці, якія паддаюцца лічэнню: *падручніка, відэльца, тэлевізара*;
- 3) установы, прадпрыемствы, грамадскія арганізацыі: *універсітэта, завода*;
- 4) геаграфічныя і астранамічныя паняцці, населеныя пункты, мясцовасці: *горада, Віцебска, Марса, Нёмана, пасёлка*;
- 5) адзінкі вымярэння, пэўныя прамежкі часу: *метра, грама, рубля, ампера, літра, чэрвеня, сезона, сеанса*, але: *ранку, веку, абеду*;
- 6) часткі цела чалавека або жывёл: *носа, рота, хваста* (але: *твару*);
- 7) тэрміны: *радыуса, суфікса, пратона, дзеяслова, лагарыфма* (але: *склону, тэксту, роду, ліку*).

Табліца

Склонавыя канчаткі назоўнікаў другога скланення ў адзіночным ліку

Скланенні	Тыпы асноў і ўзоры									
	на цвёрды		на мяккі		на зацвярдзелы		на г, к, х		адуш.	адуш.
	неадуш.	адуш.	неадуш.	адуш.	неадуш.	адуш.	неадуш.	адуш.		
Н.	стол свято	слон сын	агонь поле	вучань мядзведзь	дождж возера	пясняр	поспех воблака	юнак		
Р.	стала свята	слана сына	агну поля	вучня мядзведзя	дажджу возера	песняра	поспеху воблака	юнака		
Д.	сталу святу	слану сыну	агну полю	вучню мядзведзю	дажджу возеру	песняру	поспеху воблаку	юнаку		
В.	стол свято	слана сына	агонь поле	вучня мядзведзя	дождж возера	песняра	поспех воблака	юнака		
Т.	сталом святым	сланом сынам	агнём полем	вучнем мядзведзем	дажджом возерам	песнярам	поспехам воблакам	юнаком		
М.	на сталі у святле	на слане пры сыну(-е)	у агні у полі	пры вучню пры мядзведзі	на дажджы у возеры	аб песняру	аб поспеху у воблаку	аб юнаку		

Канчатак **-у(-ю)** маюць назоўнікі, якія абазначаюць:

1) зборныя прадметы: *лесу, пырніку, ельніку, натоўну, актыву*;

! Назоўнік *народ* у спалучэнні з няпэўна-колькаснымі словамі тыпу *многа, мала, шмат* ужываецца з канчаткам **-у** (*многа народу*), у астатніх выпадках – з канчаткам **-а** (*беларускага народа*).

2) абстрактныя паняцці (якасці, дзеянні, працэсы, напрамкі ў прасторы, форму, час, стан, адчуванні, пачуцці, грамадска-палітычныя фармацыі, вучэнні, плыні, з'явы прыроды, стыхійныя падзеі): *гонару, густу, блакіту, даходу, капрызу, з усходу* (але: з поўдня), *краявіду, нізу, верху, жарту, часу, рэалізму, грому, дажджу, змроку, сухавею*;

3) разнастайныя рэчывы, матэрыялы, у тым ліку хімічныя элементы і злучэнні: *цукру, перцу, шакаладу, кіслароду, вугалю* (*параўнайце: ліст дуба – зроблены з дубу*); але: *аўса, хлеба*.

У месным склоне назоўнікі мужчынскага роду другога скланення могуць мець канчаткі **-е, -у(-ю), -і, -ы**.

Канчатак **-е** ўжываецца:

- ♦ у большасці назоўнікаў з цвёрдай асновай: *дуб – на дубе*;
- ♦ у назоўнікаў з асновай на **-ў**: *рукаў – у рукаве, востраў – на востраве*;
- ♦ у некаторых з асновай на **г, х** (пры гэтым адбываецца чаргаванне **г** з **[з']**, **а х** – з **[с']**): *верх – на версе, паверх – на паверсе, луг – на лузе*.

Канчатак **-у(-ю)** маюць:

- 1) агульныя асабовыя назоўнікі незалежна ад характару асноў: (пры) *гаспадару, кавалю, конюху, археолагу*; пры цвёрдай аснове – з варыянтам **-е**: *пры брату – пры браце, пры сыну – пры сыне*;
- 2) некаторыя канкрэтныя назоўнікі з асновай на **г, х**: (аб) *мозгу, сцягу, мурагу, тварагу, даху, арэху, мяху, лопуху, цэху, шляху*;
- 3) абстрактныя назоўнікі з асновай на **г, х**: (аб) *бегу, подзвігу, граху, смеху, руху, страху*;
- 4) усе назоўнікі мужчынскага роду з асновай на **к**: (на) *ветраку, досвітку, пагорку, пачатку, скрутку*;
- 5) запазычаныя назоўнікі з асновай на **г, к, х**: (аб) *бульдогу, жэмчугу, дыялогу, бруку, друку, штрыху*;
- 6) злучэнні з прыназоўнікамі **на, па, у**: *на ляту, на бягу, на раду, у хаду, на віду, у даўгу*.

Канчатак **-і** пішацца ў назоўніках, аснова якіх заканчваецца на мяккі зычны: *агонь – у агні, музей – у музеі*.

Канчатак **-ы** маюць назоўнікі з асновай на зацвярдзелы зычны (шыпячыя, *р, ц*): *на нажы, у бары, на пляцы*. Назоўнік *двор* са значэннем 'не ў хаце' мае канчатак **-э**.

§ 62. Назоўнікі трэцяга скланення і іх канчаткі

У назоўнікаў трэцяга скланення адрозніваюцца асновы:

- ♦ на мяккі зычны: *плынь, медзь, гусь*;
- ♦ на губныя зычныя: *кроў, глыб, верф*;
- ♦ на шыпячыя: *ноч, мыш, суш*;
- ♦ на *р*: *шыр, Свір*.

Канчаткі прадстаўлены ў табліцы:

Склоны	Тыпы асноў і ўзоры скланення			
	на мяккі	на губныя	на шыпячыя	на <i>р</i>
Н.	<i>столь гусь медзь</i>	<i>кроў глыб верф</i>	<i>ноч мыш печ</i>	<i>шыр Свір</i>
Р.	<i>столі гусі медзі</i>	<i>крыві глыбі верфі</i>	<i>ночы мышы печы</i>	<i>шыры Свіры</i>
Д.	<i>столі гусі медзі</i>	<i>крыві глыбі верфі</i>	<i>ночы мышы печы</i>	<i>шыры Свіры</i>
В.	<i>столь гусь медзь</i>	<i>кроў глыб верф</i>	<i>ноч мыш печ</i>	<i>шыр Свір</i>
Т.	<i>столлю гуссю меддзю</i>	<i>кроўю глыб'ю верф'ю</i>	<i>ноччу мышшу печчу</i>	<i>шыр'ю Свір'ю</i>
М.	<i>у столі у гусі у медзі</i>	<i>у крыві у глыбі на верфі</i>	<i>у ночы у мышы у печы</i>	<i>у шыры на Свіры</i>

! У родным, давальным і месным склонах канчаткі аднолькавыя: **-і, -ы**.

! У творным склоне назіраецца падаўжэнне зычных, а ў назоўніках з асновамі на губныя і *р* пішацца апостраф.

§ 63. Рознаскланяльныя назоўнікі ў беларускай мове

Да рознаскланяльных у беларускай мове адносяцца:

- 1) назоўнікі ніякага роду з канчаткамі **-я(-ё)**, якія абазначаюць назвы маладых істот: *курая(-ё), зубрая(-ё)*;
- 2) тры назоўнікі на **-мя**: *імя, племя, стрэмя*;
- 3) назоўнікі мужчынскага роду з канчаткам **-а(-я)**: *бацька, дзядзька, Віця*;
- 4) назоўнікі агульнага роду тыпу *пакса, ціхоня*, калі абазначаюць асобу мужчынскага полу.

* Узоры скланення прадстаўлены ў табліцах пад адпаведнымі нумарамі:

1)

Н.	<i>цяля(-ё)</i>	<i>птушаня(-ё)</i>	<i>дзіця</i>
Р.	<i>цяляці</i>	<i>птушаняці</i>	<i>дзіцяці</i>
Д.	<i>цяляці</i>	<i>птушаняці</i>	<i>дзіцяці</i>
В.	<i>цяля(-ё)</i>	<i>птушаня(-ё)</i>	<i>дзіця</i>
Т.	<i>цялём</i>	<i>птушанём</i>	<i>дзіцём</i>
М.	<i>(у) цяляці</i>	<i>(у) птушаняці</i>	<i>(у) дзіцяці</i>

! У родным, давальным і месным склонах узнікае ўстаўка-суфікс **-яц-**.

2)

Н.	<i>імя</i>	<i>племя</i>	<i>стрэмя</i>
Р.	<i>імя (імені)</i>	<i>племя (племені)</i>	<i>стрэмя (стрэмені)</i>
Д.	<i>імя (імені)</i>	<i>племю (племені)</i>	<i>стрэмя (стрэмені)</i>
В.	<i>імя</i>	<i>племя</i>	<i>стрэмя</i>
Т.	<i>імя (іменем)</i>	<i>племем (племенем)</i>	<i>стрэмя (стрэменем)</i>
М.	<i>(у) імя (імені)</i>	<i>(у) племі (племені)</i>	<i>(у) стрэмя (стрэмені)</i>

! Гэтыя назоўнікі ва ўсіх склонах, акрамя назоўнага і вінавальнага, могуць ужывацца ў дзвюх формах: з суфіксам **-ен** і без яго.

3)

Н.	<i>дзядзька</i>	<i>Віця</i>	<i>Кузьма</i>
Р.	<i>дзядзькі</i>	<i>Віці</i>	<i>Кузьмы</i>
Д.	<i>дзядзьку</i>	<i>Віцю</i>	<i>Кузьме</i>
В.	<i>дзядзьку</i>	<i>Віцю</i>	<i>Кузьму</i>
Т.	<i>дзядзькам</i>	<i>Віцём</i>	<i>Кузьмой(-ою)</i>
М.	<i>(аб) дзядзьку</i>	<i>(аб) Віцю</i>	<i>(аб) Кузьме</i>

! У родным і вінавальным склонах канчаткі супадаюць з канчаткамі назоўнікаў першага скланення. У давальным і месным склонах канчатак залежыць ад націску: пад націскам канчатак **-е** (як у першым скланенні), не пад націскам – **-у(-ю)**, як у другім скланенні.

4)

Н.	п <i>лак</i> са	ц <i>іх</i> оня
Р.	п <i>лак</i> сы	ц <i>іх</i> оні
Д.	п <i>лак</i> су	ц <i>іх</i> оню
В.	п <i>лак</i> су	ц <i>іх</i> оню
Т.	п <i>лак</i> сам	ц <i>іх</i> онем
М.	(а <i>б</i>) п <i>лак</i> су	(а <i>б</i>) ц <i>іх</i> оню

! Назоўнік *сірата* заўсёды скланяецца на ўзор назоўнікаў жаночага роду.

§ 64. Скланенне назоўнікаў у множным ліку

У сучаснай беларускай мове назоўнікі ўсіх трох скланенняў ў множным ліку ва ўсіх склонах, акрамя роднага, маюць аднолькавыя канчаткі.

Яны прадстаўлены ў табліцы:

Скл.	Канчаткі	Скланенне	Прыклады
Н.	-ы (з цвёрдай і зацвярдзелай асновай)	1-е	школы, сцены
		2-е	сталы, лясы
		3-е	ночы, мышы
	-і (з асновамі на мяккі і г, к, х)	1-е	землі, рэкі, стрэхі
		2-е	медалі, парогі
		3-е	далі, верфі, гусі
Д.	-ам -ям	1-е	школам, землям
		2-е	сталам, медалям
		3-е	рэчам, верфям
В.	-ы, -і (неадуш.)	1-е, 2-е, 3-е	школы, сталы, землі, ночы
	-нулявы канчатак	1-е	сясцёр, дачок, цётка
	-аў(-яў) -оў(-ёў)	2-е	інжынераў, братоў, акунёў
	-эй(-ей) (аддуш.)	3-е	мышэй, гусей

Т.	-амі	1-е	школамі, землямі
	-ямі	2-е	лясамі, гасцямі
	-мі	3-е	коньмі, плячыма
	-ыма		мышамі, гусямі
М.	-ах(-ях)	1-е	у школах, на землях
		2-е	на сталах, пры медалях
		3-е	у мышах, у гусах

Канчаткі роднага склона залежаць ад тыпу скланення назоўніка.

Звернемся да табліцы.

Скланенне	Характар асновы	Канчаткі	Прыклады
1-е	– аснова заканчваецца збегам зычных	-аў(-яў)	бітваў земляў
	– аснова заканчваецца адным зычным	нулявы канчатак	школ, сцен
	– аснова заканчваецца збегам зычных, апошні з якіх <i>к</i>	нулявы канчатак (! у корані – беглы галосны)	вёсак, рэчак
	! – назоўнікі, якія заканчваюцца на <i>-ыя(-ія)</i> – з асновай на <i>-й</i>	нулявы канчатак	армій, станцый
2-е		-аў(-яў)	парогаў
		-оў(-ёў)	вучэнняў
		-эй(-ей)	лясоў, палёў вушэй, гасцей
3-е		-эй(-ей)	мышэй,
		(пад націскам) -аў(-яў) (не пад націскам)	касцей рэчаў, даляў

У родным склоне варыянтныя канчаткі **-оў(-ёў)**, **-аў(-яў)** ці нулявы могуць мець:

а) назоўнікі мужчынскага роду, якія абазначаюць адзінкі вымярэння (*ампер, ват*), некаторыя парныя прадметы (*валёнкаў – валёнак, туфель – туфляў*), асоб некаторых нацыянальнасцей (*турак – туркаў*);

б) назоўнікі *салдат(-аў)*, *партызан(-аў)*;

в) назоўнікі ніякага і жаночага роду са збегам зычных у аснове
гнёзд – гнёздаў, *сяцёр – сёстраў*, *вішань – вішняў*.

У творным склоне некаторыя назоўнікі ўжываюцца з варыянтнымі канчаткамі: *грудзямі – грудзьмі*, *касцямі – касцёмі*, *санямі – свіннямі – свіньмі*.

Назоўнікі *плечы*, *вочы*, *вушы*, *дзверы*, *грошы* ў творным склоне могуць ужывацца з канчаткамі *-амі(-ямі)* і *-ыма*: *плячамі – плячыма*, *вачамі – вачыма*, *дзвярамі – дзвярыма*.

§ 65. Нескланяльныя назоўнікі ў беларускай мове

Да нескланяльных назоўнікаў у сучаснай беларускай мове належаць:

- 1) агульныя назоўнікі іншамоўнага паходжання, якія заканчваюцца на галосны: *журы*, *метро*, *кашнэ*, *рагу*, *таксі*, *калібры*, *сапрана*;
- 2) уласныя назоўнікі іншамоўнага паходжання, якія заканчваюцца на галосны: *Гётэ*, *Чылі*, *Перу*, *Кіліманджара*, *Неру*;
- 3) усе запазычаныя назоўнікі, якія абазначаюць асоб жаночага полу: *фрау Мальбер*, *мадам Эліз*, *лэдзі Рузвельт*;
- 4) славянскія прозвішчы, якія заканчваюцца на *-о* націскное: *Гурло*, *Лано*, *Гайко*;
- 5) славянскія прозвішчы на зычны, калі абазначаюць асоб жаночага полу: *Гайсёнак Алена*, *да Гайсёнак Алены*, *з Гайсёнак Аленай*;
- 6) абрэвіятуры літарнага або змешанага тыпу: *са студэнтамі БДУ*, *з супрацоўнікамі гарана*;
- 7) назоўнік *маці*: *сустрэўся з маці*, *ехаў да маці*.

§ 66. Скланенне прозвішчаў і географічных назваў

Пры скланенні *прозвішчаў* неабходна кіравацца пэўнымі правіламі.

Калі прозвішча на зычны адносіцца да асобы жаночага полу, яно не скланяецца, а калі адносіцца да асобы мужчынскага полу, то

скланяецца на ўзор агульных назоўнікаў другога скланення са значэннем асобы:

Н.	<i>вучань</i>	<i>Міхась</i>	<i>Харэвіч</i>
Р.	<i>(да) вучня</i>	<i>Міхася</i>	<i>Харэвіча</i>
Д.	<i>вучню</i>	<i>Міхасю</i>	<i>Харэвічу</i>
В.	<i>вучня</i>	<i>Міхася</i>	<i>Харэвіча</i>
Т.	<i>(з) вучнем</i>	<i>Міхасём</i>	<i>Харэвічам</i>
М.	<i>(пры) вучню</i>	<i>Міхасю</i>	<i>Харэвічу</i>

Скланенне прозвішчаў на *-а(-я)* глядзіце ў табліцы на старонках 126 – 127.

* Выкарыстаны матэрыялы з часопіса «Роднае слова», 2001, № 3.

Славянскія мужчынскія прозвішчы на *-аў (-оў)*, *-еў (-ёў)*, *-ін (-ын)*, а таксама жаночыя на *-ав(а)*, *-ов(а)*, *-ев(а)*, *-ёв(а)*, *-ін(а)*, *-ын(а)* змяняюцца паводле змешанага тыпу скланення, г.зн. маюць канчаткі назоўнікаў мужчынскага або жаночага роду і прыметнікаў:

Н.	<i>Сакалоў</i>	<i>Фамін</i>	<i>Сакалова</i>	<i>Фаміна</i>
Р.	<i>Сакалова</i>	<i>Фаміна</i>	<i>Сакаловай</i>	<i>Фаміной</i>
Д.	<i>Сакалову</i>	<i>Фаміну</i>	<i>Сакаловай</i>	<i>Фаміной</i>
В.	<i>Сакалова</i>	<i>Фаміна</i>	<i>Сакалову</i>	<i>Фаміну</i>
Т.	<i>Сакаловым</i>	<i>Фаміным</i>	<i>Сакаловай</i>	<i>Фаміной</i>
М.	<i>(пры) Сакалову</i>	<i>Фаміну</i>	<i>Сакаловай</i>	<i>Фаміной</i>

! Замежныя прозвішчы на *-ін (-ын)* набываюць тыя самыя канчаткі, што і славянскія мужчынскія прозвішчы з адпаведнай канцоўкай, за выключэннем Т. скл., дзе пішацца канчатак *-ам(-ом)*:

Н.	<i>Дарвін</i>	<i>Грын</i>	<i>Чаплін</i>
Р.	<i>Дарвіна</i>	<i>Грына</i>	<i>Чапліна</i>
Д.	<i>Дарвіну</i>	<i>Грыну</i>	<i>Чапліну</i>
В.	<i>Дарвіна</i>	<i>Грына</i>	<i>Чапліна</i>
Т.	<i>Дарвінам</i>	<i>Грынам</i>	<i>Чаплінам</i>
М.	<i>(пры) Дарвіну</i>	<i>Грыну</i>	<i>Чапліну</i>

! Прозвішчы, якія маюць форму прыметнікаў, а таксама прозвішчы на *-ой*, набываюць канчаткі прыметнікаў:

Н.	<i>Пятроўскі</i>	<i>Лявіцкі</i>	<i>Талстой</i>	<i>Крамской</i>
Р.	<i>Пятроўскага</i>	<i>Лявіцкага</i>	<i>Талстога</i>	<i>Крамскога і г.д.</i>

Табліца

Скланенне прозвішчаў на -а(-я)

Мужчынскія прозвішчы	Жаночыя прозвішчы
Прозвішчы з ненаціскным канчаткам <i>-а(-я)</i>	
Скланяюцца на ўзор назоўнікаў мужчынскага роду на <i>-а</i> (<i>бачка</i>) з адпаведнай асновай: Н. Міхась Пушча, Шыла, Зязюля, Варвашэня Р. Міхась Пушчы, Шылы, Зязюлі, Варвашэні Д. Міхасю Пушчу, Шылу, Зязюлю, Варвашэнню В. Міхася Пушчу, Шылу, Зязюлю, Варвашэнню Т. Міхасём Пушчам, Шылам, Зязюлем, Варвашэнём М. (пры) Міхасю Пушчу, Шылу, Зязюлю, Варвашэнню	Скланяюцца на ўзор агульных назоўнікаў жаночага роду з адпаведнай асновай: Н. Алеся Пушча, Шыла, Зязюля, Варвашэня Р. Алеся Пушчы, Шылы, Зязюлі, Варвашэні Д. Алеся Пушчы, Шыле, Зязюлі, Варвашэні В. Алеся Пушчу, Шылу, Зязюлю, Варвашэнню Т. Алесяй Пушчай, Шылай, Зязюляй, Варвашэнняй М. (пры) Алеся Пушчы, Шыле, Зязюлі, Варвашэні
Прозвішчы, якія ўзыходзяць да назваў жаночага роду з асновай на <i>г, к, х</i> і канчаткам <i>-а</i>	
Скланяюцца на ўзор назоўнікаў мужчынскага роду на <i>-а</i> з адпаведнай асновай: Н. Іван Сарока, Саладуха, Кніга Р. Івана Сарока, Саладухі, Кнігі Д. Івану Сароку, Саладуху, Кнігу В. Івана Сароку, Саладуху, Кнігу Т. Іванам Сарокам, Саладухам, Кнігам М. (пры) Івану Сароку, Саладуху, Кнігу	Скланяюцца на ўзор агульных назоўнікаў жаночага роду з адпаведнай асновай: Н. Ніна Сарока, Саладуха, Кніга Р. Ніны Сарока, Саладухі, Кнігі Д. Ніне Сароцы, Саладусе, Кнізе В. Ніну Сароку, Саладуху, Кнігу Т. Нінай Сарокай, Саладухай, Кнігай М. (пры) Ніне Сароцы, Саладусе, Кнізе

Працяг табліцы

Мужчынскія прозвішчы	Жаночыя прозвішчы
Прозвішчы, якія заканчваюцца на <i>-ка</i>	
Скланяюцца на ўзор назоўнікаў мужчынскага роду на <i>-а</i> з адпаведнай асновай: Н. Мікола Шаўчэнка, Сідарэнка Р. Міколы Шаўчэнкі, Сідарэнкі Д. Міколу Шаўчэнку, Сідарэнку В. Міколу Шаўчэнку, Сідарэнку Т. Міколам Шаўчэнкам, Сідарэнкам М. (пры) Міколу Шаўчэнку, Сідарэнку	Скланяюцца на ўзор агульных назоўнікаў жаночага роду з адпаведнай асновай: Н. Вольга Шаўчэнка, Сідарэнка Р. Вольгі Шаўчэнкі, Сідарэнкі Д. Вользе Шаўчэнцы, Сідарэнцы В. Вольгу Шаўчэнку, Сідарэнку Т. Вольгай Шаўчэнкай, Сідарэнкай М. (пры) Вользе Шаўчэнцы, Сідарэнцы
Прозвішчы з націскным канчаткам <i>-а(-я)</i> набываюць канчаткі назоўнікаў I скланення (<i>вада, зямля</i>) незалежна ад полу асобы:	
Н. Марына і Кузьма Крапіва, Мятла, Галаўня Р. Марыны і Кузьмы Крапівы, Мятлы, Галаўні Д. Марыне і Кузьме Крапіве, Мятле, Галаўні	В. Марыну і Кузьму Крапіву, Мятлу, Галаўню Т. Марынай і Кузьмой Крапівай, Мятлой, Галаўней М. (пры) Марыне і Кузьме Крапіве, Мятле, Галаўні

* Некаторыя лінгвісты прапануюць мужчынскія прозвішчы з ненаціскным канчаткам *-а*, якія паходзяць ад агульных назваў жаночага роду (апрача прозвішчаў на *г, к, х*), скланяць на ўзор агульных назоўнікаў з адпаведным тыпам асновай: пры Сяргею Пушчы (Сушы, Лусце).

Прозвішчы асоб жаночага полу на зычны, прозвішчы на **-іх** (**-ых**), іншамоўныя прозвішчы на галосны, усе прозвішчы на **-ко** не скланяюцца:

- *Корань Люды, Красней Люды, Паўловіч Ларысы;*
- *Чарных Насці і Андрэя, Далгіх Любы і Віктара;*
- *Дзідро, Гюго, Дзюма;*
- *Ралько Івана і Светы, Журко Алены і Аляксея.*

Геаграфічныя назвы скланяюцца па рознаму.

1. Геаграфічныя назвы славянскага паходжання скланяюцца на ўзор агульных назоўнікаў з адпаведнымі асновамі:

Н.	<i>Шчара</i>	<i>Мінск</i>	<i>Нарач</i>
Р.	<i>Шчары</i>	<i>Мінска</i>	<i>Нарачы</i>
Д.	<i>Шчары</i>	<i>Мінску</i>	<i>Нарачы</i>
В.	<i>Шчару</i>	<i>Мінск</i>	<i>Нарач</i>
Т.	<i>Шчарай(-аю)</i>	<i>Мінскам</i>	<i>Нараччу</i>
М.	<i>(у) Шчары</i>	<i>Мінску</i>	<i>Нарачы</i>

2. Запазычаныя назвы на зычны скланяюцца на ўзор назоўнікаў 2-га скланення мужчынскага роду: *Берлін, Берліна, Берліну, Берлінам, у Берліне.*
3. Назвы на **-аў** (**-оў**), **-еў** (**-ёў**), **-ын** (**-ін**) скланяюцца на ўзор агульных назоўнікаў з цвёрдай асновай: *Рагачоў, Рагачова, Рагачову, Рагачовым, у Рагачове.*
4. Назвы, суадносныя з прыметнікамі, скланяюцца на ўзор прыметнікаў (*Верхняе – у Верхнім*), а назвы, суадносныя з множналікавымі назоўнікамі, – на ўзор назоўнікаў множнага ліку (*Карэлічы – у Карэлічах*).
5. Не скланяюцца запазычаныя геаграфічныя назвы мужчынскага і ніякага роду, якія заканчваюцца на галосны: *Сухумі, Сочы, Чыкага, Осла, Глазга, Барнэо.*

§ 67. Утварэнне назоўнікаў

Нazoўнікі ўтвараюцца ўсімі магчымымі спосабамі:

- а) суфіксальным (*будаўнік, пральня, глыток, ласунак, лянота, звяр'ё*);
- б) прыставачным (*нядоля, прыгарад, антыцыклон*);
- в) прыставачна-суфіксальным (*напарнік, падмурак*);
- г) бясуфіксным (*адлёт, плач, глыб, заплыў*);
- д) асноваскладаннем (*ільновалакно, шклозавод*);

- е) словаскладаннем (*сцежкі-дарожкі, плашч-палатка*);
- ё) складана-суфіксальным (*аднакласнік, самародак*);
- ж) складана-бясуфіксным (*скарапіс, мовавед*);
- з) абрэвіяцый (*БДУ, ЛіМ*);
- і) субстантывацый (*малы заплакаў, маладая засмяялася, паляўнічы стаіўся*).

Найбольш прадуктыўнымі з'яўляюцца суфіксальны спосаб і спосаб складання.

§ 68. Правапіс складаных назоўнікаў

Разам (у адно слова) пішуцца складаныя назоўнікі:

- ♦ утвораныя з дапамогай злучальных галосных: *вадасховішча, кнігазбор*;
 - ♦ з першай часткай іншамоўнага паходжання *авія-, агра-, аўта-, аэра-, біё- (бія-), вела-, зоа- (заа-), грос-, макра-, мікра-, метэа-, кіна-, стэрэа-, фота-, электра-* і інш.: *агракомплекс, велазаход, гросмайстар, мікраэлементы*;
 - ♦ першая частка якіх – дзеясловы загаднага ладу на **-і, -ы**: *гарыцвет, вярнідуб* (але: *перакаці-поле*);
 - ♦ складанаскарочаныя словы ўсіх тыпаў утварэння: *сельсавет, гарком*;
 - ♦ другой часткай якіх з'яўляюцца **-горск, -град, -горад**: *Пяцігорск, Петраград, Слаўгарад*.
- Праз злучок пішуцца назоўнікі:
- ♦ якія складаюцца з двух самастойных назоўнікаў, не звязаных злучальным галосным (яны маюць значэнне аднаго паняцця): *прэм'ер-міністр, баба-яга, вагон-рэстаран, генерал-маёр, хата-чытальня*;
 - ♦ якія абазначаюць адзінкі вымярэння: *кілават-гадзіна, тона-кіламетр, чалавека-дзень* (але: *працадзень*);
 - ♦ якія абазначаюць палітычныя партыя і напрамкі, а таксама іх прыхільнікаў: *сацыял-дэмакрат (-ыя), ліберал-рэфармізм*;
 - ♦ іншамоўныя назвы прамежкавых кірункаў свету: *норд-ост, норд-вест, зюйд-ост, зюйд-вест*;
 - ♦ назоўнікі з першай іншамоўнай часткай **обер-, унтэр-, лейб-, штаб-, віцэ-, экс-**: *лейб-гвардыя, экс-прэзідэнт, штаб-квартира*. Сюды ж адносіцца і слова *контр-адмірал*;

- ♦ уласныя назвы з часткай **паў**:- *паў-Мінска, паў-Беларусі, паў-Еўропы*;
- ♦ геаграфічныя назвы з будовай **назоўнік + назоўнік** або **назоўнік + прыметнік**: *Буда-Кашалёва, Гусь-Хрустальны*; злучэнне слоў з прыназоўнікам **на**: *Растоў-на-Доне, Камсамольск-на-Амуры*;
- ♦ назвы населеных пунктаў з першай часткай **усць**-, **верх**:- *Усць-Каменагорск, Верх-Ірмень*;
- ♦ некаторыя назвы з першай часткай **нова**-(**нава**-), **стара**:- *Нова-Вязнікі* (але: *Новалукомль, Наваполацк*);
- ♦ састаўныя імёны і прозвішчы: *Дунін-Марцінкевіч, Жаліо-Кюры, Эпімах-Шыпіла, Доўнар-Запольскі*;
- ♦ назоўнікі з аднаслоўным постпазіцыйным прыдаткам: *дзед-мароз, горад-герой, лён-даўгунец, вецер-сухавей*; а таксама з прэпазіцыйным прыдаткам, выражаным уласным назоўнікам: *над Арэсай-ракой*.

§ 69. Марфалагічны разбор назоўніка

Чалавек стаяў пры дарозе, якая крута збочвала да рэчкі... (І. М.)

чалавек

Парадак разбору:	Узор разбору:
1. Часціна мовы.	1. Назоўнік.
2. Пачатковая форма.	2. Чалавек.
3. Лексіка-граматычны разрад.	3. Агульны, адушаўлены (асабовы), канкрэтны.
4. Марфалагічныя прыметы: а) нязменныя; б) зменныя.	4. Мужчынскі род, другое скланенне; ужыты у форме адзіночнага ліку назоўнага склону.
5. Сінтаксічная роля.	5. Дзейнік.

(Пры) дарозе – назоўнік, пач. форма – дарога, агульны, неадуш., канкр., ж. р., I скл., ужыты ў форме адзін. ліку, м. с.; у сказе – акалічнасць месца.

Прыметнік

§ 70. Прыметнік як часціна мовы

Прыметнік – гэта самастойная часціна мовы, якая абазначае прымету прадмета і адказвае на пытанні *які? якая? якое? якія? чый? чья? чыё? чые?* Напрыклад: *блакітнае* неба, *драўляная* паліца, *лісіная* нара.

Прымета можа заключацца непасрэдна ў самім слове (*белы, мокры, стары, халодны*), можа перадавацца праз адносіны аднаго прадмета да другога (*жалезны* – зроблены з жалеза, *вясковы* – які знаходзіцца ў вёсцы), праз адносіны прадмета да дзеяння (*вылічальны, друкавальны* – з дапамогай якога можна вылічаць, друкаваць). Прыметнікі могуць таксама абазначаць прымету паводле прыналежнасці прадмета пэўнай асобе ці жывой істотце (*дзядулева хата, Мурчыны кацяняты*).

Прыметнік мае граматычныя формы роду, ліку і склону, у якіх ён дапасуецца да назоўніка (значыць, гэтыя катэгорыі для прыметніка не самастойныя, а залежныя ад назоўніка). Пры змене формы назоўніка змяняецца і форма прыметніка: *вялікі горад, у вялікім горадзе, у вялікіх гарадах*.

У сказе прыметнік найчасцей выступае ў ролі дапасаванага азначэння: *Здаецца, звінела над усёй гэтай прыгажосцю нячутная песня – яе спявала шэрая ралля, попельна-шызае неба, далёкія серабрыстыя зоркі*. (І. Н.)

Прыметнік можа выступаць і ў ролі простага іменнага выказніка: *Ночы золкія, пранозлівыя, халодныя*. (Лупс.)

Даволі часта прыметнік выступае ў ролі іменнай часткі састаўнога выказніка: *Ноч стаяла светлая, сухая і бязветраная*. (Пт.)

§ 71. Разрады прыметнікаў

У залежнасці ад значэння і марфалагічных асаблівасцей прыметнікі падзяляюцца на тры разрады: *якасныя, адносныя і прыналежныя*.

Якасныя прыметнікі абазначаюць:

- а) якасці і ўласцівасці, што ўспрымаюцца органамі пачуццяў:
лёгкі, востры, халодны, гарачы, цвёрды, кіслы;

- б) прасторавыя і часавыя якасці: *вялікі, малы, шырокі, вузкі, доўгі, кароткі*;
 в) фізічныя, псіхічныя і разумовыя якасці жывых істот: *здоровы, худы, рухавы, хітры*;
 г) колеры і іх адценні: *белы, цёмна-сіні*;
 д) масць жывёл: *гняды, вараны*.

Якасныя прыметнікі вызначаюцца тым, што:

- ♦ утвараюць ступені параўнання: *лёгкі – лягчэйшы, больш (менш) лёгка*;
- ♦ маюць форму ацэнкі: *лёгка – лёгенькі, легкаваты*;
- ♦ могуць утвараць антанімічныя пары слоў: *лёгка – цяжка, добры – дрэнны*;
- ♦ з'яўляюцца ўтваральнай асновай для абстрактных назоўнікаў: *малады – маладосць, зялёны – зелень, сумны – сум*;
- ♦ спалучаюцца з прыслоўямі меры і ступені: *надзвычай важны, вельмі карысны*;
- ♦ ад якасных прыметнікаў (не ад усіх) могуць утварацца якасныя прыслоўі: *вясёлы – весела, добры – добра*.

Некаторыя якасныя прыметнікі не ўтвараюць ступеняў параўнання (гл. § 74).

Некаторыя якасныя прыметнікі не маюць формы ацэнкі: *крохкі, ліпкі, ломкі, паэтычны*.

Адносныя прыметнікі абазначаюць прымету прадмета праз адносіны гэтага прадмета:

- ♦ да асобы ці жывой істоты: *дзіцячы погляд, мацярынскі клопат*;
- ♦ да іншага прадмета ці абстрактнага паняцця: *філасофскі падыход, дамашняе заданне*;
- ♦ да прасторы ці месца: *лясныя насельнікі, вясковая вуліца*;
- ♦ да часу: *сённяшняя газета, ранішняе сонца*;
- ♦ да матэрыялу або рэчыва: *драўляная лыжка, цукровая вата*;
- ♦ да дзеяння: *купальны касцюм, вылічальная машына*;
- ♦ да колькасці: *дзясятковыя дробы, дваіны падлік, чатырохзначная лічба*;
- ♦ да меры і вагі: *двахметровы мур, пяцітонны самазвал*;
- ♦ да прызначэння: *службовая машына, пасудная паліца* і інш.

Паводле граматычных адзнак адносныя прыметнікі процілеглыя якасным:

- ♦ яны не ўтвараюць ступеняў параўнання, формаў ацэнкі і меры якасці;

- ♦ не далучаюць да сябе прыслоўяў меры і ступені;
- ♦ ад іх не ўтвараюцца прыслоўі з суфіксам *-а* і назоўнікі з абстрактным значэннем.

Прыналежныя прыметнікі абазначаюць прыналежнасць прадметаў пэўнай жывой асобе ці істоце: *Васеў шытак, Алёнчына кніга, бабуліна хата, лісіная нара*.

! Некаторыя навукоўцы пры класіфікацыі прыметнікаў вылучаюць прыналежныя як разнавіднасць адносных, паколькі яны абазначаюць прымету не непасрэдна, а па адносінах да ўладальніка.

Усе прыналежныя прыметнікі ўтвораны ад асноў адушаўлёных назоўнікаў.

§ 72. Поўныя і кароткія формы прыметнікаў

Поўныя прыметнікі ў назоўным склоне адзіночнага ліку маюць наступныя канчаткі:

- ♦ у мужчынскім родзе – *-і, -ы*: *вялікі, малы*;
- ♦ у жаночым родзе – *-ая, -яя*: *добрая, летняя*;
- ♦ у ніякім родзе – *-ое, -ае, -яе*: *маладое, мокрае, сіняе*;
- ♦ у множным ліку – *-ыя, -ія*: *новыя, сінія*.

Кароткія прыметнікі ў назоўным склоне адзіночнага ліку маюць:

- ♦ у мужчынскім родзе нулявы канчатак: *рад, повен, чуцен*;
- ♦ у жаночым родзе – канчатак *-а*: *рада, чутна*;
- ♦ у ніякім родзе – канчатак *-о* пад націскам і *-а* не пад націскам: *рада, чутно*;
- ♦ у множным ліку – канчаткі *-ы, -і*: *рады, дорагі*.

Звычайна ў кароткай форме ўжываюцца прыметнікі са значэннем стану ў ролі выказніка: *рад, навінен, чуцен, відзен* ва ўсіх родах і ліках: *Міл майму сэрцу гоман далёкі...* (К-с) У ролі азначэння ў мове паэзіі ўжываюцца ўсечаныя формы прыметнікаў, што абумоўлена рыфмай: *Забурліла сіне мора*. (Куп.)

Кароткую форму маюць таксама прыналежныя прыметнікі ў назоўным і вінавальным склонах пры неадушаўлёных назоўніках (*дзедаў дом, Міхасёва хата*) і прыметнікі жаночага і ніякага роду пры адушаўлёных назоўніках (*гэта цётчына сястра, бачыў цёт-*

чыну сястру). У іншых склонавых формах прыналежаўны прыметнікі ўжываюцца толькі ў поўнай форме:

Р.	цётчынай сястры	дзедавага дома
Д.	цётчынай сястры	дзедаваму дому
Т.	з цётчынай сястрой	з дзедавым домам
М.	пры цётчынай сястры	у дзедавым доме

Адносныя прыметнікі заўсёды ўжываюцца ў поўнай форме: дубовы стол, вучнёўскі шывтак, учарашні дзень.

§ 73. Скланенне прыметнікаў

У сучаснай беларускай мове склонавыя формы маюць толькі поўныя прыметнікі (аб некаторых рэштках формаў няпоўных прыметнікаў гл. у § 72). Прыметнікі усіх разрадаў, за выключэннем прыналежаўных у назоўным і вінавальным склонах, маюць аднолькавыя склонавыя канчаткі, якія залежаць ад характару асновы: на цвёрды зычны, на зацвярдзелы зычны, на мяккі і на задняезычныя г, к, х. Розныя склонавыя канчаткі ў адзіночным ліку маюць назоўнікі і ў залежнасці ад роду і месца націску.

Скланенне прыметнікаў прадстаўлена ў табліцах (табліца 1 (гл. старонку 135) – для прыметнікаў з націскам на аснове, табліца 2 (гл. старонку 136) – з націскам на канчатку).

! У вінавальным склоне канчаткі прыметнікаў мужчынскага роду залежаць і ад таго, да адушаўлёнага ці неадушаўлёнага назоўніка яны дапасуюцца: бачу добрага сябра, бачу добры капялюш; бачу добрых сяброў, бачу добрых капелюшы.

У множным ліку канчаткі ўсіх трох родаў супадаюць (глядзіце старонку 137).

Прыналежаўныя прыметнікі пры неадушаўлёных назоўніках у назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку маюць кароткую форму:

- у мужчынскім родзе нулявы канчатак: *братаў шывтак, Віцеў медаль*;
- у ніякім родзе – канчатак *-о* (пад націскам), *-а* (не пад націскам): *сестрыно паліто, братава ружжо*;
- у жаночым родзе – канчатак *-а* ў назоўным склоне: *братава кніга, Васілёва хата*, канчатак *-у* ў вінавальным склоне: *братаву кнігу, Васілёву хату*.

Табліца 1

Скланенне прыметнікаў з націскам на аснове

Характар асновы									
на цвёрды і зацвярдзелы		на мяккі			на г, к, х				
мужчынскі і ніякі род		жаночы род	мужчынскі і ніякі род		жаночы род	мужчынскі і ніякі род		жаночы род	
нов-ы добр-ы	нов-ае добр-ае	нов-ая добр-ая	сін-і	сін-яе	сін-яя	цix-і	цix-ае	цix-ая	
нов-ага добр-ага		нов-ай(-ае) добр-ай(-ае)	сін-яга		сін-яй(-яе)	цix-ага		цix-ай(-ае)	
нов-аму добр-аму		нов-ай добр-ай	сін-яму		сін-яй	цix-аму		цix-ай	
нов-ага нов-ы добр-ага добр-ы	нов-ае нов-ае добр-ае добр-ае	нов-ую нов-ую добр-ую добр-ую	сін-яга сін-і	сін-яе	сін-юю	цix-ага цix-і	цix-ае		цix-ую
нов-ым добр-ым		нов-ай(-аю) добр-ай(-аю)	сін-ім		сін-яй(-яю)	цix-ім		цix-ай(-аю)	
(у) нов-ым (у) добр-ым		(у) нов-ай (у) добр-ай	(у) сін-ім		(у) сін-яй	(у) цix-ім		(у) цix-ай	
Склад									
Н.									
Р.									
Д.									
В.									
Т.									
М.									

Табліца 2

Скланенне прыметнікаў з націскам на канчатку

Склон	Характар асновы						
	на цвёрды і зацвярдзелы		на мяккі		на г, к, х		
	мужчынскі і ніякі род	жаночы род	мужчынскі і ніякі род	жаночы род	мужчынскі і ніякі род	жаночы род	жаночы род
Н.	густ-ы стар-ы	густ-ое стар-ое	густ-ая стар-ая	—	густ-і стар-і	густ-ое стар-ое	густ-ая стар-ая
Р.	густ-ога стар-ога	густ-ой(-ою) стар-ой(-ою)	густ-ой(-ою) стар-ой(-ою)	—	густ-ога стар-ога	густ-ой(-ою) стар-ой(-ою)	густ-ой(-ою) стар-ой(-ою)
Д.	густ-ому стар-ому	густ-ой стар-ой	густ-ой стар-ой	—	густ-ому стар-ому	густ-ой стар-ой	густ-ой стар-ой
В.	густ-ы стар-ы густ-ога стар-ога	густое старое	густ-ую стар-ую	—	густ-ога стар-ога густ-і стар-і	густ-ое стар-ое	густ-ую стар-ую
Т.	густ-ым стар-ым	густ-ой(-ою) стар-ой(-ою)	густ-ой(-ою) стар-ой(-ою)	—	густ-ім стар-ім	густ-ой(-ою) стар-ой(-ою)	густ-ой(-ою) стар-ой(-ою)
М.	(у) густ-ым (у) стар-ым	(у) густ-ой (у) стар-ой	(у) густ-ой (у) стар-ой	—	(у) густ-ім (у) стар-ім	(у) густ-ой (у) стар-ой	(у) густ-ой (у) стар-ой

Табліца 3

Склонавыя канчаткі якасных і адносных прыметнікаў у множным ліку

Склон	Аснова на цвёрды і зацвярдзелы				Аснова на мяккі зычны і г, к, х			
Н.	но́в-ыя	до́бр-ыя	гу́ст-ыя	ста́р-ыя	ці́х-ія	сух-ія	сух-ія	сух-ія
Р.	нов-ых	добр-ых	густ-ых	стар-ых	ціх-іх	сух-іх	сух-іх	сух-іх
Д.	нов-ым	добр-ым	густ-ым	стар-ым	ціх-ім	сух-ім	сух-ім	сух-ім
В.	нов-ых	добр-ых	густ-ых	стар-ых	ціх-іх	сух-іх	сух-іх	сух-іх
	нов-ыя	добр-ыя	густ-ыя	стар-ыя	ціх-ія	сух-ія	сух-ія	сух-ія
Т.	нов-ымі	добр-ымі	густ-ымі	стар-ымі	ціх-імі	сух-імі	сух-імі	сух-імі
М.	(у) нов-ых	(у) добр-ых	(у) густ-ых	(у) стар-ых	(у) ціх-іх	(у) сух-іх	(у) сух-іх	(у) сух-іх

Пры адушаўлёных назоўніках прыналежныя прыметнікі мужчынскага роду ў вінавальным склоне маюць поўную форму: *братавага сябра, Віцевага аднакласніка*; прыметнікі жаночага і ніякага роду выступаюць у кароткай форме: *сестрыно дзіця, Віцеву сястру*.

Узор скланення прыналежных прыметнікаў:

Склон	Адзіночны лік			Множны лік
	мужчынскі род	ніякі род	жаночы род	
Н.	<i>бацькаў матчын</i>	<i>бацькав-а матчын-а</i>	<i>бацькав-а матчын-а</i>	<i>бацькав-ы матчын-ы</i>
Р.	<i>бацькав-ага матчын-ага</i>		<i>бацькав-ай матчын-ай</i>	<i>бацькав-ых матчын-ых</i>
Д.	<i>бацькав-аму матчын-аму</i>		<i>бацькав-ай матчын-ай</i>	<i>бацькав-ым матчын-ым</i>
В.	<i>бацькав-ага бацькаў матчын-ага матчын</i>	<i>бацькав-а матчын-а</i>	<i>бацькав-у матчын-у</i>	<i>бацькав-ых бацькав-ы матчын-ых матчын-ы</i>
Т.	<i>бацькав-ым матчын-ым</i>		<i>бацькав-ай матчын-ай</i>	<i>бацькав-ымі матчын-ымі</i>
М.	<i>(у) бацькав-ым (у) матчын-ым</i>		<i>(у) бацькав-ай (у) матчын-ай</i>	<i>(у) бацькав-ых (у) матчын-ых</i>

§ 74. Ступені параўнання прыметнікаў

Як ужо адзначалася, прыметнікі абазначаюць прымету. Гэтая прымета можа праяўляцца ў прадмеце ў большай ці меншай ступені. Існуюць формы прыметніка, якія выражаюць непаўнату якасці: *глыбакаваты, бялявы*; ёсць формы, якія паказваюць на высокую ці вельмі высокую або нізкую ці вельмі нізкую ступень якасці, што выяўляецца ў прадмеце без параўнання з іншым прадметам: *вялізны, малюсенькі, дробненькі*. Гэтыя словы не з'яўляюцца граматычнымі формамі ступеняў параўнання, бо апошнія ўтвараюцца толькі пры параўнанні прадмета з іншым прадметам: *лягчэйшы, найлягчэйшы, больш лёгка, самы лёгка*.

Ступені параўнання маюць толькі якасныя прыметнікі.

Існуе дзве ступені параўнання – вышэйшая і найвышэйшая. Формы ступеняў параўнання бываюць простыя і складаныя.

Вышэйшая ступень параўнання паказвае, што ў пэўным прадмеце якасці больш ці менш у параўнанні з іншым прадметам: *волава цяжэйшае за жалеза*. Форма вышэйшай ступені можа паказваць і на тое, што пэўны прадмет змяніў сваю якасць пры пэўных абставінах: *Сёння ён ужо трохі весялейшы*.

Простая форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца далучэннем да асновы прыметніка суфікса **-ейш-** (**-эйш-**): *цвёрды – цвярдзейшы, дарагі – даражэйшы*.

! Пры ўтварэнні формы можа адбывацца чаргаванне зычных (*з, з // ж; к // ч; х // ш; д // дз; т // ц*).

Часам простая форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца пры дапамозе суфікса **-ш-** ад розных асноў: *добры – лепшы, дрэнны – горшы*. Такія асновы называюцца **суплетывымі**.

Простая форма не ўтвараецца:

- ад прыметнікаў, якія паходзяць з дзеепрыметнікаў: *калючы, балючы, гаючы, вядомы* і інш.;
- ад якасных прыметнікаў з суфіксамі **-ав-, -іст-, -аўн-, -ат-, -к-**: *перадавы, агністы, сакаўны, шурпаты, ліпкі*.

Складаная форма з'яўляецца больш пашыранай у параўнанні з простаю. Яна ўтвараецца далучэннем да прыметнікаў слоў **больш (болей), менш (меней)**: *шырокі – больш (болей) шырокі, менш (меней) шырокі*.

! Да формаў вышэйшай ступені параўнання могуць далучацца часціцы *яшчэ і куды* (яны надаюць узмацняльнае значэнне): *яшчэ большы, куды большы, яшчэ больш моцны*.

Пры простаю форме вышэйшай ступені параўнання залежны ад прыметніка назоўнік ці займеннік ужываецца ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам *за*: *брат старэйшы за сястру, яна старэйшая за яго*.

Пры абедзвюх формах могуць ужывацца параўнальныя звароты са злучнікамі **чым, як**: *На свеце лепшага кутка няма, чым той куток, дзе маці нарадзіла*. (Гіл.) *Сёлета ўраджай у нас лепшы, як летась*. (Скр.)

Найвышэйшая ступень параўнання паказвае, што пэўнай якасці ў прадмеце найбольш або найменш у параўнанні з усімі іншымі прадметамі: *Чалавек – найразумнейшая істота на зямлі*.

Простая форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца ад простаі формы вышэйшай ступені пры дапамозе прыстаўкі **най-**: *найвышэйшы, найлягчэйшы, найлепшы, найгоршы*.

! У рэдкіх выпадках утварэнне адбываецца прыставачна-суфіксальным спосабам: *найвялікшы, найноўшы*.

Складаныя формы найвышэйшай ступені параўнання ўтвараюцца далучэннем да якаснага прыметніка займенніка *самы* (*самы сціплы, самы цяжкі*) або прыслоўяў *найбольш, найменш* (*найбольш складаны, найменш выразны*).

Не ўтвараюць ні простых, ні складаных формаў ступеняў параўнання тыя прыметнікі, якія абазначаюць абсалютную (колькасна нязменную, статычную) якасць:

- ♦ некаторыя прыметнікі са значэннем стану асобы ці жывой істоты: *жывы, мёртвы, сонны; халасты, жанаты* і інш.;
- ♦ прыметнікі, якія абазначаюць прымету на аснове якой-небудзь характэрнай фізічнай знешняй адзнакі: *бязногі, аднарукі, барадаты, вусаты, чубаты, хвастаты* і інш.;
- ♦ некаторыя прыметнікі, якія абазначаюць масці жывёл і колер жывых істот ці прадметаў: *вараны, гняды, буланы, шэры, шызы, русы; карычневы, кафейны, бэзавы, мышасты, паласаты, попелны, зямлісты, бронзавы* і інш.;
- ♦ прыметнікі, якія з'яўляюцца якаснымі толькі ў пераносным значэнні: *жэлезная воля, тшанічныя вусы, алавяныя вочы, каменнае сэрца* і інш.;
- ♦ прыметнікі, якія ўжываюцца ва ўстойлівых спалучэннях са спецыялізаваным значэннем: *лёгкае атлетыка, цяжкая пра-мысловасць, Блізкі Усход*.

! Пералічаны самыя пашыраныя групы.

Існуюць цэлыя групы прыметнікаў, ад якіх утвараюцца толькі складаныя формы ступеняў параўнання. Да іх ліку адносяцца:

- ♦ некаторыя невытворныя якасныя прыметнікі: *упарты, бадзёры, пануры, прыкры, варожы, блгі, любы, ліхі, хцівы* і інш.;
- ♦ некаторыя вытворныя прыметнікі:
 - а) з суфіксамі **-н-** (ад назоўнікаў і дзеясловаў): *радасны, надзейны, марозны, сумны, мірны, звычайны, адважны, стыхійны, трывожны* і інш.;
 - б) з суфіксамі **-ічн-** (**-ычн-**): *крытычны, паэтычны, гераічны, рытмічны* і інш.;
 - в) з суфіксамі **-льн-**, **-альн-**, **-яльн-**: *натуральны, максімальны, спрыяльны* і інш.;

г) з суфіксамі **-ів-** (**-ыв-**), **-лів-**: *бурлівы, імклівы, фальшывы, дакучлівы* і інш.;

д) з суфіксамі **-ат-**, **-аст-**, **-ім-**, **-авім-**: *касматы, стракаты, мурзаты, выгінасты, хваравіты* і інш.;

е) з суфіксамі **-к-**, **-ск-**, (**-цк-**): *вёрткі, колкі, гнуткі, геройскі, таварыскі, здрадніцкі* і інш.

§ 75. Формы прыметнікаў са значэннем ацэнкі і меры якасці

Пры ўтварэнні ступеняў параўнання прадмет паводле якасці параўноўваецца з іншым прадметам. Але значэнне высокай меры якасці ці непашаты яе ў прадмеце можа выражацца і без параўнання. У гэтым выпадку перадаецца і стаўленне да прадмета: *Сама веска стаяла на невялічкай палянцы сярод лесу і хмызнякоў*. (К-с) Такія формы называюць формамі ацэнкі і меры якасці. Яны ўтвараюцца пры дапамозе прыставак і суфіксаў.

Найчасцей выкарыстоўваюцца прыстаўкі *за-*, *звыш-*, *ультра-*, *архі-*.

Прыстаўка *за-* можа надаваць прыметнікам адно з двух значэнняў: 1) 'такі, які трохі перавышае меру якасці' (тады прыметнік ужываецца з прыслоўямі меры і ступені *крыху, трохі* – *крыху завялікая шапка*); 2) 'такі, які намнога перавышае меру якасці' (*шапка табе завялікая*).

Прыстаўка *звыш-* надае значэнне перавышэння меры: *звышмагутны, звышгукавы, звышпланавы, звышнатуральны*.

Прыстаўкі *ультра-* і *архі-* надаюць прыметнікам значэнне гранічнай меры: *ультракансерватыўны, ультракароткі, архіважны, архірэакцыйны*.

Суфіксы могуць надаваць прыметнікам павелічальна-ўзмацняльнае або памяншальна-ласкальнае значэнне, значэнне непашаты якасці або недастатковай якасці.

Суфіксы з павелічальна-ўзмацняльным значэннем: **-ізн-** (*вялізны*); **-ізарн-** (*велізарны*); **-эзн-** (*высачэзны, шырачэзны*); **-эзн-**, **-енн-** (*здаравенны*); **-эразн-** (*даўжэразны*); **-озн-** (*высозны*).

Суфіксы з памяншальна-ласкальным значэннем: **-еньк-**, **-эньк-**, **-аньк-** (*вясёленькі, старэнькі, хітранькі*); **-ічк-** (*невялічкі*); **-ютк-**, **-утк-** (*раўнюткі, свяжуткі*); **-юсеньк-**, **-усеньк-** (*драбнюсенькі, ціхусенькі*); **-юпасеньк-** (*малюпасенькі*); **-юсенечк-**, **-усенечк-** (*танюсенечкі, ціхусенечкі*); **-юпасенечк-** (*малюпасенечкі*).

! Прыметнікі з прыстаўкамі і суфіксамі ацэнкі ў большасці выпадкаў ужываюцца ў гутарковым стылі і мове мастацкай літаратуры.

Значэнне непаўнаты якасці надаюць суфіксы *-ават-* (*-яват-*): *белаваты, цемनावаты*, а значэнне недастатковай якасці – суфіксы *-яв-* (*-ав-*, *-ляв-*): *бялявы, танклявы*.

§ 76. Утварэнне прыметнікаў

Трэба памятаць, што ў беларускай мове пераважная большасць прыметнікаў – вытворныя словы (а адносныя і прыналежныя – вытворныя ўсе). Яны ўтвараюцца практычна ад ўсіх самастойных часцін мовы, але найбольш актыўна – ад назоўнікаў і дзеясловаў: *зіма* – *зімовы*, *бульба* – *бульбяны*, *стварыць* – *стваральны*.

Утварэнне адбываецца рознымі спосабамі: суфіксальным, прыставачным, прыставачна-суфіксальным, прыставачна-бяссуфіксным, бессуфіксным, асноваскладаннем, словакладаннем.

Найчасцей прыметнікі ўтвараюцца суфіксальным і прыставачна-суфіксальным спосабамі, а таксама асноваскладаннем.

З дапамогай суфіксаў утвараюцца прыметнікі ўсіх трох разрадаў (якасныя і адносныя – ад назоўнікаў, дзеясловаў і прыслоўяў, а прыналежныя – ад адушаўлёных назоўнікаў).

Суфіксальнае ўтварэнне прадстаўлена ў табліцы:

Разрады прыметнікаў	Ад якой часціны мовы	Суфіксы	Прыклады
якасныя	ад назоўнікаў	-н- -ат- -лів- -ават- (-яват-) -іст- (-ыст-) -аст- -ов- (-ав-)	<i>прасторны, якасны, страшны, смешны, чубаты, вусаты, смяшлівы, клапатлівы, гультаяваты, гліністы, плячысты, ікlastы, віхрасты, паспяховы, ласкавы</i>
	ад дзеясловаў	-лів- -іст- (-ыст-)	<i>цяплявы, маўклівы, разварысты</i>

адносныя	ад назоўнікаў	-к- -н- -н- -ск- -ін- (-ын-) -ов- (-ав-), -ёв- (-ев-) -ан- (-ян-)	<i>сыпкі, крохкі, зайздрсны, каменны, летні, беларускі, гарадскі, гусіны, вясковы, арэжавы, хваёвы, пясчаны, шкляны</i>
		-льн- -н- -ч-	<i>скланяльны, заліўны, выбарчы</i>
	ад прыслоўяў	-шн-, -ашн-	<i>сённяшні, цяперашні</i>
	ад адушаўлёных назоўнікаў	для мужчынскага роду: -оў- (-ёў-) -аў- (-ёў-) для жаночага роду: -ін- (-ын-)	<i>Талашоў, Васілёў, бацькаў, Віцеў, Алёнін, Верын, цётчын</i>

З дапамогай прыставак новыя прыметнікі ўтвараюцца ад прыметнікаў або суадносяцца з пэўнымі прыназоўнікава-склонавымі формамі назоўніка.

Прыстаўкі падзяляюцца на дзве групы:

а) незапазычаныя (*без-, бяз-/бес-, бяс-, небез- (небес-), да-, за-, не-/ня-, звыш-, пра-, пры-, раз- (рас-), су-*) – *беспартыйны, небезвыніковы, небаяспрэчны, дахрысціянскі, замоцны, нешырокі, звышмагутны, праславуць, прыўдалы, раскосы, сузалежны*;

б) запазычаныя (інтэрнацыянальныя) (*а-, анты-, архі-, інтэр-, пра-, ультра-, экстра-*) – *алагічны, антываенны, архіважны, інтэрвакальны, праамерыканскі, ультралева, экстраардынарны*.

Прыставачна-суфіксальным спосабам прыметнікі ўтвараюцца ад розных прыназоўнікава-назоўнікавых формаў, а таксама ад дзеясловаў з адмоўнай часцінай *не*. Пры гэтым прыназоўнікі і часціца ператвараюцца ў прыстаўкі.

Самыя пашыраныя спалучэнні прыставак і суфіксаў прадстаўлены ў табліцы:

Прыстаўкі	Суфіксы	Прыклады
ад-	-н-, -ав-	адчайны, адлічэбнікавы
без- (бяз-)	-н-, -оўн-	бязмежны, бяскрайні, безгустоўны
да-	-ав-, -ов-, -н-, -енн-, -ск- (-цк-)	датэрміновы, дачасны, даабедзенны, даінстытуцкі
за-	-ав-, -н-, -ск-	заактавы (муз.), заштатны, заморскі
звыш-	-н-	звышурочны
каля-	-н-	каляплодны
між-	-ав-, -ов-, -н-, -ск-	міжвідавы, міжаконны, міжрэспубліканскі
на-	-н-	нагорны, наземны
над-	-ав-, -ов-, -ін-, -н-, -ск-, -оўск-	надкласавы, надрадковы, надпалубны, наднёманскі
не-	-н-	неадкладны, нязгасны
па-	-ав-, -н-	паржышчавы, паштучны
пад-	-ав-, -ов-, -н-, -льн-	падсэрцавы, падгалоўны, падкантрольны
паза-	-ав-, -н-, -ск-	пазакласавы, пазаштатны, пазаеўрапейскі
перад-	-ав-, -н-, -ск-, -аўск-	перадмайскі, перадпаяўны, перадз'ездаўскі
пры-	-н-, -ск-, -оўск-	прыбярэжны, прыдзвінскі, прыдняпроўскі
унутры-	-ав-, -н-, -льн-, -ск-	унутрывідавы, унутрыатамны, унутрыквартальны, унутрызаводскі

Складаныя прыметнікі ў беларускай мове могуць утварацца рознымі шляхамі:

- а) шляхам зліцця ў адно слова дзвюх ці больш асноў (белы і чырвоны – бела-чырвоны);
- б) складана-суфіксальным спосабам (кароткатэрміновы, доўгачаканы);
- в) зрашчэннем кампанентаў словазлучэння ў адно слова (глыбокапаважаны, вечназялёны).

Прыставачна-бяссуфіксным спосабам утворана невялікая колькасць прыметнікаў ад назоўнікаў: *бяхвоссты, бяскрылы, бязвусы, бязлісты* і інш.

Ад'ектывацыя – гэта пераход дзеепрыметнікаў у разрад прыметнікаў: *капючы дрот, даданы сказ, гаючая вада, плачучая вярба*. Пры гэтым словы страчваюць сувязь з дзеяннем, якое абазначаеца ў дзеепрыметніку.

§ 77. Правапіс складаных прыметнікаў

Разам пішуцца складаныя прыметнікі:

- ♦ якія ўтвораны ад складаных назоўнікаў, што пішуцца ў адно слова: *наваполацкі* (ад *Наваполацк*), *водаправодны* (ад *вода-правод*);
- ♦ якія ўтвораны складана-суфіксальным спосабам ад спалучэння назоўніка з прыметнікам, лічэбнікам ці займеннікам: *сельскагаспадарчы, левабярэжны, дзесяцігадовы, іншамоўны, своечасовы*;
- ♦ якія ўтвораны спосабам словаскладання (*прыслоўе + прыметнік, прыслоўе + дзеепрыметнік*) і абазначаюць адно паняцце: *вечназялёны, дзікарослы, вышэйсказаны, узаемаабумоўлены, малапрыкметны*;
- ♦ словы тыпу *індаеўрапейскі, шматскладовы, металарэзны, усходнеславянскі* (большасць з іх утворана складана-суфіксальным спосабам).

Праз злучок пішуцца складаныя прыметнікі:

- ♦ утвораныя асноваскладаннем ад двух ці больш прыметнікаў: *светла-зялёны, бел-чырвона-белы*;
- ♦ утвораныя ад складаных назоўнікаў, якія пішуцца праз злучок: *Давыд-Гарадок – давид-гарадоцкі, Буда-Кашалёва – буда-кашальёўскі, сацыял-дэмакратыя – сацыял-дэмакратычны*;
- ♦ утвораныя спалучэннем двух і больш слоў, якія абазначаюць раўнапраўныя паняцці (паміж словамі ў прыметніку можна паставіць злучнікі *і, але*): *руска-беларускі, беспрацэнтна-выйгрышны, шахматна-шашачны*;
- ♦ утвораны ад спалучэння імя і прозвішча: *леў-талстоўскі, рамэн-раланаўскі*;
- ♦ з першай часткай *усходне-, заходне-, паўднёва-, паўночна-*, калі абазначаюць напрамкі свету ці ўваходзяць у склад геаграфічных назваў: *паўночна-ўсходні, Паўднёва-Афрыканская Рэспубліка, Заходне-Сібірская раўніна*.

§ 78. Марфалагічны разбор прыметніка

Многа радасці можна зазнаць у зімовым лесе. (Кр.)
(у) зімовым (лесе)

Парадак разбору:	Узор разбору:
1. Часціна мовы.	1. Прыметнік.
2. Пачатковая форма.	2. Зімовы.
3. Лексіка-граматычны разрад.	3. Адносны.
4. Поўны ці кароткі.	4. Поўны.
5. Ступень параўнання (толькі ў якасных)	5. –
6. Марфалагічныя прыметы (у адз. ліку)	6. Дапасуецца да назоўніка ў лесе ў форме адзіночнага ліку, мужчынскага роду, меснага склону.
7. Сінтаксічная роля.	7. Азначэнне.

* * *

Колькі ў прыродзе таямніц і загадак, але самая складаная – чалавек. (В. Вітка)

Самая складаная – прыметнік, пач. форма – складаны; якасны, поўны; ужыты ў складанай форме найвышэйшай ступені параўнання; дапасуецца да прапушчанага назоўніка загадка ў адзіночным ліку, жаночым родзе, назоўным склоне; у сказе – частка іменнага выказніка.

Лічэбнік

§ 79. Лічэбнік як часціна мовы

Лічэбнік – гэта самастойная часціна мовы, да якой адносяцца словы, што абазначаюць абстрактныя лікі, колькасць прадметаў або іх парадкавае месца пры лічэнні: *пяць, пяць дамоў, пяты дом*.

Да лічэбнікаў адносяцца не ўсе словы з лікавым значэннем. Словы *нуль, двойка, тройка, пяцёрка, дзесятка, сотня*, а таксама *тузін* (дванаццаць адзінак) і *капі* (шэсцьдзесят адзінак) належаць да назоўнікаў. Назоўнікамі з'яўляюцца таксама словы *палавіна* (палова), *трэць, чвэрць* (чацвярціна), *васьмушка, сотка* і пад.

Усе лічэбнікі (акрамя *дзевяноста* і *паўтара*) скланяюцца, а асобныя маюць формы роду і ліку: *два сталы, дзве кнігі, двух ста-лоў, з дзвюма кнігамі*.

Лічэбнікі найчасцей спалучаюцца з назоўнікамі: *тры ясені, двое дзяцей*. Пры спалучэнні з назоўнікам утвараецца сінтаксічна непадзельнае словазлучэнне, якое выступае ў ролі аднаго члена сказа: *Толькі дзве ніжэйшыя галіны значна патаўсцелі...* (П. П.)

Лічэбнік самастойна ці ў складзе колькасна-іменных спалучэнняў можа быць любым членам сказа:

- 1) дзейнікам: *Восем дзедзіца на два і на чатыры. Хутка на двор уз'ехала трое саней.* (Лыньк.)
- 2) выказнікам: *Тры ды тры – шэсць.*
- 3) азначэннем: *Дваухпавярховы цагляны дом на восем вокнаў на фасаду ляпіўся да ўзгорка.* (А. А.)
- 4) дапаўненнем: *Настаўнік выразаў некалькі бярозавых пруткоў, звязаў іх тонкімі канцамі і нанізаў цэлыя тры маністы грыбоў.* (К-с)
- 5) акалічнасцю: *На старонках летапісу Тураў упамінаецца ўпершыню ў 980 годзе.* (В. В.)

§ 80. Разрады лічэбнікаў

Лічэбнікі падзяляюцца на разрады паводле значэння і паводле структуры.

У адпаведнасці са значэннем вызначаюць два разрады лічэбнікаў – колькасныя і парадкавыя.

Колькасныя лічэбнікі могуць абазначаць:

- а) колькасць як спалучэнне пэўнага ліку адзінак (*дзесяць пальцаў, пяць выкладчыкаў*);
- б) колькасць як спалучэнне няпэўнага ліку адзінак (*некалькі чалавек, мала год*) (гл. § 87);
- в) колькасць як адно цэлае, як сукупнасць (*трое коней, двое дзяцей*);
- г) колькасць як пэўную частку цэлага (*дзве пята, тры дзесят*).

Парадкавыя лічэбнікі абазначаюць парадак прадметаў пры лічэнні, месца канкрэтнага прадмета ў шэрагу аднародных: *першы раз, другі дзень, пяты месяц*.

Паводле структурнага складу лічэбнікі бываюць **простыя** (адным коранем: *адзін, чатыры, сто*), **складаныя** (утвораныя з выніку зліцця слоў: *шэсцьдзсят, шэсцьсот, дзвесце*) і **састаўныя** (складаюцца з некалькіх асобных слоў: *дваццаць тры, дзвесце сорок восем*).

§ 81. Пэўна-колькасныя лічэбнікі

Пэўна-колькасныя лічэбнікі абазначаюць адцягненыя лікі (ад аднаго да бясконцасці), а таксама пэўную колькасць аднародных прадметаў (*пяць кніг, дзесяць алоўкаў*).

Абсалютная большасць лічэбнікаў гэтай групы не мае катэгорыі роду і ліку.

Лічэбнік *адзін* змяняецца па родах і ліках і дапасуецца да назоўніка: *адзін аловак, адно дзіця, адна кніга, адны сані*.

Лічэбнік *два* мае родавыя формы: *два* – для мужчынскага і ніякага роду (*два сталы, два акны*); *дзве* – для жаночага роду (*дзве сястры, дзве елкі*).

Лічэбнікі *тысяча, мільён, мільярд* маюць прыметы і лічэбніка (ужываюцца пры лічэнні прадметаў, уваходзяць у склад састаўных лічэбнікаў, ад іх утвараюцца парадкавыя лічэбнікі *тысячны, мільённы, мільярдны*), і назоўніка (маюць катэгорыю роду, змяняюцца па ліках, могуць мець пры сабе азначэнне).

! У складзе састаўных лічэбнікаў і ў спалучэннях з назоўнікамі словы *тысяча, мільён, мільярд* з'яўляюцца лічэбнікамі. Без назоўніка, а таксама ў множным ліку яны з'яўляюцца назоўнікамі.

§ 82. Зборныя лічэбнікі

Зборнымі называюцца лічэбнікі, якія абазначаюць пэўную колькасць прадметаў як сукупнасць, як адно цэлае: *Адтуль выйшлі з пакункамі двое сялян*. (Бяд.)

Зборныя лічэбнікі ўтвараюцца ад пэўна-колькасных, якія абазначаюць лікі ад *двух* да *дзесяці* (з дапамогай суфіксаў *-оў-, -ёр-, -ер-*): *два – двое, тры – трое, чатыры – чацвёрта, пяць – пяцёра, шэсць – шасцёра, сем – сямёра, восем – васьмёра, дзевяць – дзевяцера, дзесяць – дзесяцера*.

Зборныя лічэбнікі, утвораныя ад колькасных, якія абазначаюць лік, большы за *дзесяць*, сустракаюцца рэдка (як правіла, у гутарковым стылі і ў мове мастацкай літаратуры).

Нягледзячы на тое, што зборныя лічэбнікі абазначаюць тую самую колькасць прадметаў, што і пэўна-колькасныя, якія паслужылі словаўтваральнай базай, неабходна размяжоўваць іх ужыванне.

Зборныя лічэбнікі могуць ужывацца толькі з пэўнымі групамі назоўнікаў. Гэтыя групы наступныя:

- 1) назоўнікі, якія маюць форму толькі множнага ліку або абазначаюць назвы парных прадметаў: *трое сутак, двое нажніц, чацвёрта акуляраў*;
- 2) назоўнікі, якія абазначаюць асоб мужчынскага полу (у тым ліку і тыя, што ўтварыліся шляхам субстантывацыі прыметнікаў, дзеепрыметнікаў і займеннікаў): *чацвёрта юнакоў, трое параненых, двое старых, двое нашых*;
- 3) назоўнікі, якія абазначаюць назвы маладых істот: *двое птушанят, трое парасят*;
- 4) назоўнікі *людзі, дзеці, коні, гусі, свінні*: *трое коней, двое гусей*.

Да зборных адносяцца лічэбнікі *абодва, абедзве, абое*. Лічэбнік *абодва* спалучаецца з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду (*абодва студэнты, абодва ягняці*), лічэбнік *абедзве* – з назоўнікамі жаночага роду (*абедзве сястры*); калі трэба сказаць пра розных людзей, ужываецца зборны лічэбнік *абое* (*спазніліся абое – брат і сястра*).

§ 83. Дробавыя лічэбнікі

Дробавымі называюцца лічэбнікі, якія абазначаюць дробавыя велічыні – частку ад цэлага (*пяць сёмых, адна трэцяя*) або цэлае і

частку ад наступнага цэлага (*восем і адна дзесятая*), а таксама лічэбнікі *паўтара, паўтары*.

Дробавыя лічэбнікі, якія абазначаюць частку ад цэлага, першым словам (у лічніку дробу) маюць колькасны лічэбнік, другім словам (у назоўніку дробу) – парадкавы: *тры пятыя, сем дзесятых*.

! Калі дробавы лічэбнік у лічніку мае лічэбнікі *два, тры, чатыры*, то парадкавы лічэбнік у назоўніку павінен стаяць у форме назоўнага склону множнага ліку: *дзе пятыя, тры сёмыя, чатыры дзесятых*. Пасля іншых лічэбнікаў (у лічніку) парадкавы ў назоўніку стаіць у родным склоне множнага ліку: *пяць сёмых, восем дзесятых*. Гэтае ж правіла распаўсюджваецца і на абазначэнне цэлага пры дробе: *тры цэлыя тры дзесятых, пяць цэлых пяць дзесятых*.

Лічэбнік *паўтара* ўжываецца з назоўнікамі мужчынскага і ніякага роду (*паўтара кіламетра, паўтара вядра*), лічэбнік *паўтары* – з назоўнікамі жаночага роду (*паўтары тоны*). Назоўнік пры іх мае форму роднага склону адзіночнага ліку.

§ 84. Сінтаксічная сувязь лічэбнікаў з назоўнікамі

Паміж лічэбнікамі і назоўнікамі ў колькасна-іменных спалучэннях існуе два віды сувязі – дапасаванне і кіраванне.

Да назоўнікаў дапасуюцца лічэбнікі:

- а) *адзін* – у родзе, ліку і склоне: *адзін аловак, адна кніга, адно акно, адны акуляр, аднаму алоўку, адной кнігай* і г.д.;
- б) лічэбнікі *два, дзве, тры, чатыры, абодва, абедзве* дапасуюцца ў форме назоўнага склону множнага ліку (*два гарады, тры кнігі*); ва ўскосных склонах таксама адбываецца дапасаванне; але: у спалучэннях з назоўнікамі з націскам на канчатку – кіраванне: *дзе сястры, дзе нагі* (гэтыя назоўнікі стаяць не ў Н. с.);
- в) колькасныя састаўныя лічэбнікі, якія заканчваюцца на *тры, чатыры* дапасуюцца да назоўнікаў у склоне (*дваццаць тры кілаграмы, дваццаці трох кілаграмаў*); а тыя, якія заканчваюцца на *адзін, два* – у склоне і родзе (*дваццаці аднаго кілаграма, дваццаці адной кнігі, з дваццацю двума алоўкамі, з дваццацю двюма тонамі*);

г) усе парадкавыя лічэбнікі дапасуюцца да назоўнікаў у родзе, ліку і склоне: *другі дзень, ад першых замаразкаў, з трэцім нумарам*.

Усе лічэбнікі, акрамя пералічаных, у назоўным і вінавальным склонах кіруюць назоўнікамі, патрабуючы формы роднага склону множнага ліку: *дзесяць падручнікаў, шэсць кніг*.

Ва ўсіх іншых склонах лічэбнікі дапасуюцца да назоўнікаў: *дзесяці падручнікаў, у шасці кнігах*.

Пры дробавых лічэбніках назоўнікі ўжываюцца ў родным склоне адзіночнага і множнага ліку: *пяць і дзве дзесятых гектара, паўтара года, паўтары тоны, паўтары тонамі*.

§ 85. Скланенне лічэбнікаў

У скланенні пэўна-колькасных лічэбнікаў назіраецца вялікая разнастайнасць:

а) лічэбнік *адзін* (*адна, адно, адны*) скланяецца на ўзор прыналежных прыметнікаў:

Н.	<i>адзін</i>	<i>адно</i>	<i>адна</i>	<i>адны</i>
Р.	<i>аднаго</i>	<i>адной(-ае)</i>	<i>адных</i>	<i>адных</i>
Д.	<i>аднаму</i>	<i>адной</i>	<i>адным</i>	<i>адным</i>
В.	<i>аднаго, адзін</i>	<i>адно</i>	<i>адну</i>	<i>адных, адны</i>
Т.	<i>адным</i>	<i>адной(-ою)</i>	<i>аднымі</i>	<i>аднымі</i>
М.	<i>(у) адным</i>	<i>(у) адной</i>	<i>(у) адных</i>	<i>(у) адных</i>

б) лічэбнікі *два, дзве* пры скланенні захоўваюць родавыя адрозненні; лічэбнікі *тры, чатыры* не маюць формы роду. Гэтыя лічэбнікі аб'ядноўвае тое, што ў творным склоне яны маюць форму на *-ма*:

Н.	<i>два</i>	<i>дзве</i>	<i>тры</i>	<i>чатыры</i>
Р.	<i>двух</i>	<i>дзвюх</i>	<i>трох</i>	<i>чатырох</i>
Д.	<i>двум</i>	<i>дзвюм</i>	<i>тroph</i>	<i>чатыром</i>
В.	як Н. ці Р. (неадуж./адуж.)			
Т.	<i>двума</i>	<i>дзвюма</i>	<i>трыма</i>	<i>чатырма</i>
М.	<i>(у) двух</i>	<i>(у) дзвюх</i>	<i>(у) трох</i>	<i>(у) чатырох</i>

- в) лічэбнікі ад **пяці** да **дваццаці** і лічэбнік **трыццаць** скланяюцца на ўзор назоўнікаў трэцяга скланення:

Н.	пяць	сем	дваццаць
Р.	пяці	сямі	дваццаці
Д.	пяці	сямі	дваццаці
В.	пяць	сем	дваццаць
Т.	пяццю	сямяю	дваццаццю
М.	(у) пяці	(у) сямі	(у) дваццаці

У творным склоне ў лічэбніках на **-ць** адбываецца падаўжэнне [ц'] перад канчаткам.

- г) лічэбнік **дзевяноста** не скланяецца, а лічэбнікі **сорак** і **сто** ва ўсіх склонах, акрамя назоўнага і вінавальнага, маюць канчатак **-а**: *ста, сарака*;
- д) у складаных колькасных лічэбніках **ад пяцідзiesiąці да васьмідзiesiąці** і **ад двухсот да дзевяцісот** пры скланенні змяняюцца абедзве часткі:

Н.	пяцьдзiesiąт	дзвесце	дзевяцьсот
Р.	пяцідзiesiąці	двухсот	дзевяцісот
Д.	пяцідзiesiąці	двумстам	дзевяцістам
В.	пяцьдзiesiąт	дзвесце	дзевяцьсот
Т.	пяццюдзiesiąццю	двумстамі	дзевяціюстамі
М.	(у) пяцідзiesiąці	(у) двухстах	(у) дзевяцістах

- е) лічэбнік **тысяча** скланяецца так, як назоўнікі першага скланення з асновай на зацвярдзелы зычны; лічэбнікі **мільён**, **мільярд** – як назоўнікі другога скланення з асновай на цвёрды зычны:

Н.	тысяча	мільён	мільярд
Р.	тысячы	мільёна	мільярда
Д.	тысячы	мільёну	мільярду
В.	тысячу	мільён	мільярд
Т.	тысячай (-ччу)	мільёнам	мільярдам
М.	(у) тысячы	(у) мільёне	(у) мільярдзе

- ё) пры скланенні састаўных колькасных лічэбнікаў скланяецца кожнае слова (на ўзор простых або складаных лічэбнікаў):

Н.	пяцьсот шэсцьдзiesiąт тры
Р.	пяцісот шасцідзiesiąці трох
Д.	пяцістам шасцідзiesiąці тром
В.	пяцьсот шэсцьдзiesiąт тры
Т.	пяццюстамі шасцюдзiesiąццю трыма
М.	(у) пяцістах шасцідзiesiąці трох

Зборныя лічэбнікі скланяюцца на ўзор прыметнікаў з адпаведнай асновай у множным ліку:

Н.	двое	тroe	пяцёра	сямёра
Р.	дваіх	траіх	пяцярых	сямярых
Д.	дваім	траім	пяцярым	сямярым
В.	як Н. ці Р.			
Т.	дваімі	траімі	пяцярэмі	сямярэмі
М.	(у) дваіх	(у) траіх	(у) пяцярых	(у) сямярых

Пры скланенні лічэбнікаў **абодва**, **абедзве** змяняецца другая частка на ўзор лічэбнікаў **два**, **дзе**, лічэбнік **абое** мае адметны ўзор скланення:

Н.	абодва	абедзве	абое
Р.	абодвух	абедзвюх	абаіх
Д.	абодвум	абедзвюм	абаім
В.	абодвух / абодва	абедзвюх / абедзве	абаіх
Т.	абодвума	абедзвюма	абаімі
М.	(у) абодвух	(у) абедзвюх	(у) абаіх

У дробавых лічэбніках часткі змяняюцца па-рознаму: лічнік дробу – як колькасны лічэбнік, назоўнік – як парадкавы:

Н.	чатыры цэлыя шэсць дзiesiąтых
Р.	чатырох цэлых шасці дзiesiąтых
Д.	чатыром цэлым шасці дзiesiąтым
В.	чатыры цэлыя шэсць дзiesiąтых
Т.	чатырма цэлымі шасцю дзiesiąтымі
М.	(у) чатырох цэлых шасці дзiesiąтых

Лічэбнікі *паўтара* і *паўтары* ва ўсіх склонах захоўваюць родавыя адrozenнi, але самi па склонах не змяняюцца:

Н.	<i>паўтара (грама, вядра)</i>	<i>паўтары шклянкі</i>
Р.	<i>паўтара (грама, вядра)</i>	<i>паўтары шклянкі</i>
Д.	<i>паўтара (грамам, вёдрам)</i>	<i>паўтары шклянкам</i>
В.	<i>паўтара (грама, вядра)</i>	<i>паўтары шклянкі</i>
Т.	<i>паўтара (грамамі, вёдрамі)</i>	<i>паўтары шклянкамі</i>
М.	<i>(у) паўтара (грамах, вёдрах)</i>	<i>(у) паўтары шклянках</i>

§ 86. Парадкавыя лічэбнікі

Парадкавымі называюцца лічэбнікі, якія ўказваюць на парадкавы нумар прадметаў пры лічэнні, іх месца ў шэрагу аднолькавых прадметаў: *трэцяе акно, шосты дзень*.

Парадкавыя лічэбнікі ўтвараюцца ад колькасных: *тры* – *трэці*, *пяць* – *пяты*. Некаторыя лічэбнікі пры гэтым маюць суплетыўныя асновы: *адзін* – *першы*, *два* – *другі*.

Пры ўтварэнні парадкавых лічэбнікаў ад колькасных састаўных змяняюцца толькі апошнія слова: *сто сорок першы, восемдесят сёмы*.

Парадкавыя лічэбнікі маюць тыя ж граматычныя катэгорыі, што і прыметнікі: род, лік, склон. Яны дапасуюцца да назоўнікаў і ў сказе выконваюць ролю азначэння: *Слава інжынерам і вучоным, што праклалі ў космас першы след*. (Панч.)

Парадкавыя лічэбнікі скланяюцца на ўзор прыметнікаў, прычым у састаўных змяняюцца толькі апошнія слова (як і ў складаных, якія заканчваюцца на *-тысячны*, *-мільёны*, *-мільярды*, скланяюцца толькі апошняя частка):

Н.	<i>восьмы, -ая</i>	<i>шэсцьдзсят пята, -ая</i>	<i>дзвухмільёны, -ая</i>
Р.	<i>восьмага, -ай</i>	<i>шэсцьдзсят пятага, -ай</i>	<i>дзвухмільённага, -ай</i>
Д.	<i>восьмаму, -ай</i>	<i>шэсцьдзсят пятаму, -ай</i>	<i>дзвухмільённаму, -ай</i>
В.	<i>восьмы, -ага, -ую</i>	<i>шэсцьдзсят пята, -ага, -ую</i>	<i>дзвухмільёны, -ага, -ую</i>
Т.	<i>восьмым, -ай</i>	<i>шэсцьдзсят пятым, -ай</i>	<i>дзвухмільённым, -ай</i>
М.	<i>(у) восьмым, -ай</i>	<i>(у) шэсцьдзсят пятым, -ай</i>	<i>(у) дзвухмільённым, -ай</i>

! Канчаткі будуць залежаць ад роду і ліку назоўніка ў колькасна-іменным спалучэнні, а таксама ад таго, адушаўлены ён ці неадушаўлены.

§ 87. Няпэўна-колькасныя словы

Словы *некалькі*, *столькі*, *колькі*, *гэтулькі*, *многа*, *мала*, *шмат* абазначаюць няпэўную колькасць прадметаў.

У спалучэнні з назоўнікамі гэта лічэбнікі, у спалучэнні з дзеясловамі – прыслоўі.

Гэтыя словы могуць спалучацца з назоўнікамі – назвамі прадметаў, якія паддаюцца лічэнню (*шмат вучняў, мала кніг*). Усе яны, за выключэннем слова *некалькі*, таксама спалучаюцца з назоўнікамі, што маюць абстрактнае ці рэчывае значэнне: *нямала намаганняў, многа няску*.

§ 88. Марфалагічны разбор лічэбніка

Парадак разбору

1. Часціна мовы.
2. Пачатковая форма.
3. Лексіка-граматычны разрад.
4. Разрад паводле структуры.
5. Марфалагічныя прыметы:
 - а) для колькасных – род (калі ёсць), лік (калі ёсць), склон;
 - б) для парадкавых – род, лік, склон.
6. Да якога назоўніка дапасуецца (калі ёсць дапасаванне).
7. Сінтаксічная роля.

Узоры

Паабал ракі дзве чыгуначныя будкі. (Луж.)

Дзве (будкі) – лічэбнік, пачатковая форма – *дзве*, колькасны (абазначае цэлы лік), просты, жаночага роду, дапасуецца да назоўніка *будкі* ў назоўным склоне; у сказе ўваходзіць у склад дзейніка *дзве будкі*.

З 986 года ўпамінаецца ў летапісах Заслаўе... (Луж.)

(3) *дзесяцьсот восемдзсят шостага* (года) – лічэбнік, пачатковая форма – *дзесяцьсот восемдзсят шосты*, парадкавы, састаўны, дапасуецца да назоўніка з ... *года* ў мужчынскім родзе, родным склоне; у сказе ўваходзіць у склад акалічнасці часу з *986 года*.

Займеннік

§ 89. Займеннік як часціна мовы. Разрады займеннікаў

Займеннік – часціна мовы, якая ўказвае на прадмет, якасць колькасць, не называючы іх. Яго значэнне канкрэтызуецца толькі ў кантэксце: *Старыя людзі памятаюць яе маленькай, на іхніх вачах яна вырасла ў гонкае дрэва, вышэйшае за дуб.* (А. Ч.) Мы не ведаем, хто такая *яна*, бо не ведаем пачатку тэксту, дзе гаворыцца пра сасну.

Займеннікі *хто, што* не маюць катэгорый роду і ліку; займеннік *сябе* не мае формы назоўнага склону; займеннікі *я, мы, ты, вы* не маюць родавых адрозненняў.

Паводле значэння, марфалагічных прымет і сінтаксічнай ролі частка займеннікаў суадносіцца з назоўнікамі (*мы, яны, хто, што, нішто, нехта, што-небудзь* і інш.), частка – з прыметнікамі (*той, гэты, наш, ваш, які, такі, кожны* і інш), невялікая колькасць – з лічэбнікамі (*столькі, гэтулькі* і інш.).

Займеннік у сказе можа быць дзейнікам: *Мы нашых дзён радкі жывыя кладзём на музыку вясны.* (Хв.), азначэннем – *нашых* у прыведзеным сказе, дапаўненнем: *Навука гарнула Сцёпку і давалася яму лёгка.* (К-с), рэдка – выказнікам: *Гэтая зямля – наша.*

Разрады займеннікаў паводле іх лексічнага значэння прадстаўлены ў табліцы:

Разрад	Займеннікі
асабовыя	я, ты, ён, яна, яно, мы, вы, яны
зваротны	сябе
прыналежныя	мой, твой, свой, наш, ваш, іх (іхні), яго, яе
указальныя	гэты, той, такі, гэтакі, столькі, гэтулькі
азначальныя	сам, самы, увесь (уся, усё), кожны, іншы, усякі,
пытальныя	хто? што? які? каторы? чый? колькі?
адносныя	хто, што, які, каторы, чый, колькі
адмоўныя	ніхто, нішто, ніякі, нічый, ніколькі

Разрад	Займеннікі
неазначальныя (няпэўныя)	нехта, нешта, некаторы, нейкі, нечы (нейчы), некалькі, хтосьці, штосьці, якісьці, чыйсьці, хто-небудзь, што-небудзь, які-небудзь, чый-небудзь, абы-хто, абы-што, абы-чый, абы-які.

§ 90. Лексічнае значэнне займеннікаў

Асабовыя займеннікі не замяняюць якога-небудзь іншага слова.

Займеннік **я** абазначае таго, хто гаворыць: *Я чую, як у мудрай цішыні то ліпа раптам зарыпіць калыскаю, то скрыпкаю яліна зазвініць.* (Бур.)

Займеннік **ты** абазначае таго, да каго звяртаюцца ў размове: *І калі ты ў шчасці будзеш велічны і ўзляціш да Марсаў і да Вег, дык успомні ўсіх, што сёння мелі мазалі, як гонар, а не грэх.* (М. К.)

Займеннікі **ён, яна, яно**, абазначаюць тых (тое), пра каго (пра што) ідзе гутарка: *Не той ён чалавек, каб лёгка ўсё пакінуць...* (Ш.)

! Асабовыя займеннікі **я, ты** не маюць катэгорыі роду. Род выказніка залежыць ад полу асобы, якая імі абазначаецца: *я сказаў, я сказала.* Гэтыя займеннікі не маюць формы множнага ліку.

Займеннік 1-й асобы множнага ліку **мы** звычайна абазначае групу асоб, у якую ўваходзіць і той, хто гаворыць. Ён мае наступныя разнавіднасці значэння: *мы* – я з імі, *мы* – пэўная група асоб, *мы* – я з табою, *мы* – я з ім: *Прыгадваю я, што мы ў лесе, не дома.* (К.) *Мы, дзеці, пацягнуліся след у след за бацькам і маці.* (Сач.) *Мы жылі з ёй у згодзе, былі амаль што сябрамі...* (К.)

Займеннік **вы** ўжываецца пры звароце да групы асоб (дзвюх ці больш) або да аднаго чалавека (так званая форма ветлівасці): *Што ж вы, суседзі, надумалі?* (К. К.) *«Як вы правялі лета?» – спытаў ён [у яе], каб што-небудзь спытаць.* (І. Н.)

! Іншы раз асабовыя займеннікі **я, ты, мы** ўжываюцца з абагульненым значэннем: *Колькі шчасця і радасці вы пабачыце там! І цябе не пакідае думка, што ўсё гэта наша...* (К-с) *Як добра адчуваць, што ты з'яўляешся пэўнай вартасцю для людзей.* (П. П.)

Зваротны займеннік **сябе** паказвае, што дзеянне накіравана на таго, хто дзейнічае (значыць, абазначае адначасова і аб'ект, і суб'ект дзеяння): *Мы лічылі сябе баявой групай, і на гэта былі ўсе*

падставы. (І. Н.) Гэты займеннік не мае формы назоўнага склону, яму не ўласцівы формы роду і ліку. Займеннік *сябе* можа адносіцца да ўсіх трох асоб як у адзіночным, так і ў множным ліку.

Прыналежныя займеннікі ўказваюць на прыналежнасць прадмета асобе ці іншаму прадмету: *Наш дзесяты клас быў гераічны.* (І. Н.) *Свой план мы здзейснілі.* (І. Н.) *Ён [М. Багдановіч] знайшоў у сабе сілы, каб пачуць голас і боль свайго народа, зразумець яго надзеі і мары.* (Сач.)

! Прыналежныя займеннікі *яго, яе, іх* у сказе выконваюць ролю недапасаванага азначэння: *яе кніга, у яе кнізе, з яе кнігай.*

Указальныя займеннікі ўказваюць на прадметы ці іх якасці. Канкрэтнае іх значэнне раскрываецца толькі ў кантэксце: *«Вам трэба думаць не толькі пра гэтыя чарцяжы», – заяўляў ён.* (І. Н.) *Ад мовы той, што ў цемры мне свяціла, не адракаўся і не адракуся.* (Гіл.)

Неабходна размяжоўваць лексічныя значэнні **азначальных** займеннікаў. Займеннік *сам* можа мець значэнні 'самастойна', 'без чыёй-небудзь дапамогі', 'адзін'. Ён ужываецца пры назоўніках і асабовых займенніках (і нават калі яны адсутнічаюць у сказе), падкрэсліваючы, што менавіта пра гэтую асобу ці прадмет ідзе гаворка: *Ён сам адчувае ў сабе крамяную сілу: можа лёгка ўскінуць на плячо і панесці поўны мяшок бульбы...* (І. Н.) Мае форму множнага ліку: *Мы самі ствараем свой лёс.* (А. Зв.)

Займеннік *самы* ужываецца пры іншых займенніках і пры назоўніках і ўказвае на мяжу ў часе або прасторы, на найбольшае праяўленне якасці, на найбольшую колькасць чаго-небудзь: *Ад самага ранку касіў Паўлюк у пана на лузе.* (К-с) Пры дапамозе займенніка *самы* ўтвараецца найвышэйшая ступень параўнання прыметнікаў: *Цёпла, пахне... яблыкамі, разрэзанымі палавінкамі гарбузоў. Самы прыемны час, каб павандраваць па мястэчку...* (І. Н.)

Займеннік *увесь* указвае на сукупнасць з'яў, а таксама на паўнату ахопу прадмета пэўным дзеяннем, станам. Ён мае значэнне 'цэлы', 'цалкам': *Я не бачыў яе ўсю вайну, але ведаў, што яна дома.* (І. Н.)

Займеннікі *усякі, кожны, іншы* выдзяляюць адзінкавыя прадметы з шэрага падобных: *Увесну да змяркання пчолы пад кожнай ліпаю гулі.* (Грач.) *Кожны сабака брэша, але не ўсякі кусаецца.* (Прык.)

Пытальна-адносныя займеннікі выражаюць пытанне або звязваюць часткі складаназалежнага сказа: *Хто, які чалавек ступіць*

першым на бераг далёкай планеты? (І. Н.) *Пачуць водар хлеба ў зярнятах можа толькі той, хто вырас на зямлі.* (Ш.)

Адмоўныя займеннікі *ніхто, нішто, ніякі, нічый, ніколькі* ўказваюць на поўную адсутнасць прадметаў, якасцей, прымет. Утвораны ад пытальна-адносных далучэннем прыстаўкі *ні-*: *На Лізу спачатку ніхто не глядзеў.* (І. Н.) *Ён не карыстаўся ніякім алоўкам і паперай.* (І. Н.)

Няпэўныя займеннікі ўтвораны ад пытальна-адносных пры дапамозе прыставак *не-, абы-* (нехта, нешта, нечы, нейкі, некаторы, абы-хто і інш.) або постфіксаў *-небудзь, -сьці (-сь)*: *хто-небудзь, чый-небудзь* і інш. Указваюць на няпэўных асоб, няпэўныя прадметы, якасці, уласцівасці: *Ён заўсёды вінавата ўсміхаўся і нешта гаварыў сам сабе.* (І. Н.) *Юнак далучыўся да нас на дарозе, на якойсьці маленькай станцыі.* (Шашк.)

§ 91. Скланенне займеннікаў

Характэрнай асаблівасцю скланення асабовых займеннікаў з'яўляецца тое, што формы ўскосных склонаў утвараюцца не ад асновы назоўнага склону:

Н.	я	ты	мы	вы	ён яно	яна	яны
Р.	мяне	цябе	нас	вас	яго	яе	іх
Д.	мне	табе	нам	вам	яму	ёй	ім
В.	мяне	цябе	нас	вас	яго	яе	іх
Т.	мною(-ою)	табой(-ою)	намі	вамі	ім	ёй (ёю)	імі
М.	(пры) мне	(пры) табе	(пры) нас	(пры) вас	(пры) ім	(пры) ёй	(пры) іх

Займеннік *сябе* скланяецца на ўзор займенніка *ты*: Р. – *сябе*, Д. – *сабе*, В. – *сябе*, Т. *сабой(-ою)*, М. – *(пры) сабе*.

Займеннікі *мой, твой, свой* скланяюцца на ўзор прыметнікаў з мяккай асновай, а займеннікі *ваш, наш* – на ўзор прыметнікаў з асновай на цвёрды зычны:

Н.	мой	маё	мая	мае
Р.	майго	маёй	майго	маіх
Д.	майму	маёй	майму	маім
В.	майго, мой	маё	маю	як Н. або Р.
Т.	маім	маёй(-ёю)	маімі	
М.	(пры) маім	(пры) маёй	(пры) маіх	

Н.	наш	наша	наша	нашы
Р.	нашага		нашай	нашых
Д.	нашаму		нашай	нашым
В.	нашага, наш	наша	нашу	як Н. або Р.
Т.	нашым		нашай(-аю)	нашымі
М.	(пры) нашым		(пры) нашай	(пры) нашых

Указальныя і азначальныя займеннікі скланяюцца на ўзор прыметнікаў з адпаведнай асновай:

Н.	той	тое	тая	тыя
Р.	таго		той(-ае)	тых
Д.	таму		той	тым
В.	таго, той	тое	тую	як Н. або Р.
Т.	тым		той(-ою)	тымі
М.	(пры) тым		(пры) той	(пры) тых

Н.	увесь	усё	уся	усе
Р.	усяго		усёй(-яе)	усіх
Д.	усяму		усёй	усім
В.	усяго, увесь	усё	ую	як Н. або Р.
Т.	усім		усёй(-ёю)	усімі
М.	(пры) усім		(пры) усёй	(пры) усіх

Формы ўскосных склонаў займеннікаў *сам*, *самы* адрозніваюцца націскам, а ў сувязі з гэтым – і галосным у канчатку:

Н.	сам	само	сама	самі
Р.	самога		самой(-ою)	саміх
Д.	самому		самой	самім
В.	самога, сам	само	саму	як Н. або Р.
Т.	самім		самой(-ою)	самімі
М.	(у) самім		(у) самой	(у) саміх

Н.	самы	самае	самая	самыя
Р.	самага		самай	самых
Д.	самаму		самай	самым
В.	самага, самы	самае	самую	як Н. або Р.
Т.	самым		самай(-аю)	самымі
М.	(у) самым		(у) самай	(у) самых

Займеннікі *хто*, *што* скланяюцца, як указальны займеннік *той*, толькі формы назоўнага і ўскоснага склонаў у іх маюць суплетыўныя асновы:

Н.	хто	што
Р.	каго	чаго
Д.	каму	чаму
В.	каго	што
Т.	кім	чым
М.	(у) кім	(у) чым

Займеннік *чый* мае склановыя формы, падобныя да склановых формаў займенніка *мой*:

Н.	чый	чыё	чыя	чыё
Р.	чыйго		чыёй	чыйх
Д.	чыйму		чыёй	чыйм
В.	чыйго, чый	чыё	чыю	чыйх, чыё
Т.	чыйм		чыёй(-ёю)	чыймі
М.	(у) чыйм		(у) чыёй	(у) чыйх

Займеннікі *які*, *каторы* скланяюцца на ўзор прыметнікаў з асновай на цвёрды і зацвярдзелы зычны.

Адмоўныя займеннікі скланяюцца на ўзор пыталых. У займенніках *ніхто*, *нішто* пры скланенні націск падае на першы галосны канчатка: *нікога*, *нічога*, *нікому*, *нічому*; у займенніку *ніякі* (*ніякая*, *ніякае*, *ніякія*) ва ўсіх склонах націск застаецца на аснове: *ніякага*, *ніякаму*, *ніякай*, *ніякім* і г.д.

! Калі пры адмоўным займенніку ўжываецца прыназоўнік, ён ставіцца пасля адмоўнай часціцы *ні*: *ні на кога*, *ні да чога*.

Займеннікі *нехта*, *нешта*, *хто-небудзь*, *што-небудзь*, *хтосьці*, *штосьці*, *абы-хто*, *абы-што* скланяюцца на ўзор займеннікаў *хто*, *што*, ад якіх утвораны:

Н.	<i>хтосьці</i>	<i>штосьці</i>	<i>нехта</i>	<i>нешта</i>
Р.	<i>кагосьці</i>	<i>чагосьці</i>	<i>некага</i>	<i>нечага</i>
Д.	<i>камусьці</i>	<i>чамусьці</i>	<i>некаму</i>	<i>нечаму</i>
В.	<i>кагосьці</i>	<i>штосьці</i>	<i>некага</i>	<i>нешта</i>
Т.	<i>кімсьці</i>	<i>чымсьці</i>	<i>некім</i>	<i>нечым</i>
М.	<i>(у) кімсьці</i>	<i>(у) чымсьці</i>	<i>(у) некім</i>	<i>(у) нечым</i>

У словах з часткай *абы*- прыназоўнік ужываецца пасля яе: *абы з кім быць не хочацца*, *абы ў каго бывае*, *абы з кім не гаворыць*.

Займеннікі *нейкі*, *некаторы* скланяюцца, як займеннік *які*, а *нечы* – як займеннік *мой*:

Н	<i>нейкі</i>	<i>нечы</i>	<i>некаторы</i>
Р.	<i>нейкага</i>	<i>нечага</i>	<i>некаторага</i>
Д.	<i>нейкаму</i>	<i>нечаму</i>	<i>некатораму</i>
В.	як Н. або Р.		
Т.	<i>нейкім</i>	<i>нечым</i>	<i>некаторым</i>
М.	<i>(у) нейкім</i>	<i>(у) нечым</i>	<i>(у) некаторым</i>

§ 92. Правапіс займеннікаў

У адно слова заўсёды пішуцца займеннікі з постфіксамі *-сьці* (*-сь*): *хтосьці* (*хтось*), *кагосьці* (*кагось*), *якісьці* (*якісь*), *якомусьці*.

Праз злучок пішуцца няпэўныя займеннікі з постфіксам *-небудзь* і прыстаўкай *абы*–: *хто-небудзь*, *з кім-небудзь*, *абы-хто*. Прыназоўнік пры неабходнасці ўжываецца пасля прыстаўкі *абы*–: *абы з кім*, *абы з чым*.

У адмоўных займенніках, калі яны ўжываюцца без прыназоўніка, *ні*- з'яўляецца прыстаўкай: *нікому*, *нікога*. Калі пры займенніку ўжываецца прыназоўнік, *ні* становіцца часціцай і пішацца асобна: *ні з кім*, *ні ў кога*.

У спалучэннях слоў *не хто іншы*, *як*; *не што іншае*, *як не ў* склад займенніка не ўваходзіць і пішацца асобна. У спалучэннях *ніхто іншы*, *нішто іншае* *ні* з'яўляецца прыстаўкай і пішацца разам з займеннікам.

! Размежаваць гэтыя спалучэнні лёгка: злучэнні *ніхто іншы*, *нішто іншае* ўжываюцца ў сказах, дзе ёсць яшчэ адно адмоўе: *ніхто іншы не мог гэтага зрабіць*.

§ 93. Пераход слоў іншых часцін мовы ў разрад займеннікаў

Пераход іншых часцін мовы ў разрад займеннікаў можа адбыцца ў выпадку, калі яны ў пэўных сінтаксічных умовах страчваюць сваё лексічнае значэнне і набываюць агульнае значэнне ўказання на прадмет, прымету ці колькасць, што ўласціва займеннікам.

Найбольш часта ў ролі займенніка выступае лічэбнік *адзін* са значэннем 'нейкі': *У адным з мінскіх паркаў узвышаецца бронзавы хлопец з вялікай гранатай ва ўзнятай рукэ*. (Б.) *Жыла-была адна свіння, паслушная сваёй прыродзе...* (К. К.)

Прыметнік *цэлы* можа ўжывацца са значэннем 'увесь': *Цэлы дзень ішоў снег*.

Лічэбнік *другі* часта ўжываецца ў ролі азначальнага займенніка іншы: *Мінуліся ліхія дні, другія зоры прад вачыма...* (Куп.)

§ 94. Ужыванне займеннікаў у ролі іншых часцін мовы

Займеннікі выступаюць у ролі іншых часцін мовы, калі страчваюць сваё значэнне агульнасці і набываюць значэнне іншай часціны мовы, што ўплывае на іх ролю ў сказе: *Нашы перамаглі. За сталом сядзелі толькі свае*.

Займеннікі лёгка субстантывуюцца (становяцца назоўнікамі), а таксама могуць пераходзіць у разрад часціц.

Пераходзяць у назоўнікі наступныя займеннікі:

- ♦ азначальныя (*усё, усе, усякі, кожны, іншы, сам*), ужытыя без назоўніка: *Адзін за ўсіх, усе – за аднаго*. (Прым.) *Кожны адказвае сам за сябе*;
- ♦ прыналежныя займеннікі *мой, твой, свой, наш, ваш*: *Яна пазнала сваіх і шчыра ўзрадавалася*. (Шам.) Займеннікі *мой, мая* могуць мець значэнне 'муж', 'жонка': *Зараз павінен мой вярнуцца...* (К. К.);
- ♦ указальныя займеннікі *той, гэты*, калі не паясняюць назоўнікаў: *І гэта больш за ўсё непакоіла Міхася*. (Луж.)

У ролі часціц ужываюцца:

- ♦ зваротны займеннік *сябе* ў форме *сабе* як узмацняльная часціца: *Мужчына смяецца, а Паўлюк сабе толькі маўчыць...* (Б.);
- ♦ указальны займеннік *гэта*: *А мы толькі гэта разгаварыліся.* (С.);
- ♦ займеннік *усё*: *Снег усё ішоў і ішоў;*
- ♦ займеннікі *штосьці* (*штось*): *Мне штось не спалася.*

§ 95. Марфалагічны разбор займенніка

Парадак разбору

1. Часціна мовы.
2. Пачатковая форма.
3. Разрад паводле значэння.
4. Марфалагічныя прыметы: асоба (для асабовых), род (калі ёсць), лік (калі ёсць), склон.
5. Да якога назоўніка дапасуецца (калі ёсць дапасаванне).
6. Сінтаксічная роля.

Узор

Перад табою праходзіць даўнейшыны. (Скр.)

(Перад) *табою* – займеннік, пачатковая форма – *ты*, асабовы, 2-й асобы адзіночнага ліку, ужыты ў форме тв. склону; у сказе – дапаўненне.

Дзеяслоў

§ 96. Дзеяслоў як часціна мовы

Дзеяслоў – адна з асноўных знамянальных часцін мовы, якая абазначае дзеянне, працэс або стан, што адбываюцца ў пэўным часе, і выражае іх праз формы асобы, ліку, часу, ладу, а таксама роду, трывання і стану: *Чайкі з крыкам кружыліся над берагам, імкліва падалі ў ваду, састрыгалі крыламі загусцелую плынь, узляталі ў пабляклае неба, губляючы з пер'я буйныя кроплі вады.* (Грач.)

Дзеясловы могуць абазначаць:

- фізічнае дзеянне: *жаць, касіць, пячы;*
- рух: *ісці, бегчы, ляцець, плыць;*
- маўленне і думку: *гаварыць, думаць, марыць;*
- стан: *стаяць, ляжаць, сядзець;*
- пераход з аднаго стану ў другі: *замярзаць, закіпаць, раставаць;*
- стаўленне асобы да каго-небудзь (чаго-небудзь): *любіць, ненавідзець, кпіць.*

Дзеяслоў характарызуецца катэгорыямі стану, ладу, часу, асобы, ліку, а ў некаторых формах – і роду. Дзеясловы бываюць пераходныя і непераходныя, зваротныя і незваротныя, закончанага ці незакончанага трывання.

*Граматычныя катэгорыі разглядаюцца далей у асобных параграфах.

Дзеяслову ўласціва складаная сістэма формаў. На аснове функцый дзеясловаў і іх граматычных катэгорый разглядаюцца наступныя формы: інфінітыў (неазначальная форма), асабовыя формы, дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе. З іх інфінітыў і дзеепрыслоўе з'яўляюцца нязменнымі, асабовыя формы – спрагальнымі, а дзеепрыметнік – неспрагальная форма.

Усе дзеясловы могуць кіраваць скланяльнымі часцінамі мовы: *убачыць брата, сказаць брату, сустрэцца з братам.*

Да ўсіх дзеяслоўных формаў можа прымыкаць прыслоўе: *добра зрабіць, добра зраблю, добра зроблены, добра зрабіўшы.*

Роля ў сказе залежыць ад формы дзеяслова.

Спрагальныя формы заўсёды выконваюць ролю выказніка: *Людзей краінае кожны раз да слез і радуе іх позірк чалавечы бязвольная чысціна нябес сваей ад сонца выцвілай сінечай.* (Аўр.)

Інфінітыў можа быць любым членам сказа. (Гл. § 97.)

Дзеепрыметнік можа выконваць ролю выказніка: *Усюды развешаны нейлонавыя, капронавыя курткі, жакеткі, светэры, шалі, хусткі.* (І. Н.) або азначэння: *Яна ў тым жа паліто, што прыезджала на святы, з-пад вязанага шалю выглядае ўзбуджаны твар.* (І. Н.) Дзеепрыслоўе выступае ў ролі розных акалічнасцей: *Тады мы, прыгнуўшыся, набеглі да мастка.* (І. Н.)

§ 97. Інфінітыў

Інфінітыў (неазначальная форма дзеяслова) умоўна разглядаецца як пачатковая форма дзеяслова, называе дзеянне ці стан, ніяк не звязаны з асобай і часам: *Але дзе там жартавалі? Ёй было не да гэтага.* (К. Ч.) *Як жа яе спілаваць? А ляснік звон пачуе.* (К. Ч.)

Інфінітыў не мае граматычных катэгорый асобы, ліку, часу (што вынікае з яго нязменнасці) і адказвае на пытанні *што рабіць?*

Інфінітыву ўласцівы катэгорыі трывання: *чытаць* – *прачытаць*, *перачытваць* – *перачытаць*; пераходнасці і непераходнасці: *выканаць заданне*; *спаць*; зваротнасці і незваротнасці: *рабіць* – *рабіцца*, *ратаваць* – *ратавацца*.

! У пэўных сінтаксічных умовах інфінітыў можа выражаць формы часу і ладу. У сказах тыпу *А ён – уцякаць* – значэнне «пачаў уцякаць». У сказах тыпу *Не страляць!* – значэнне загаднага ладу; *Паспаць бы!* – значэнне ўмоўнага ладу.

Паказчыкам формы інфінітыва з'яўляецца канцавы суфікс: *-ць*, *-ці*, *-чы*. Суфікс *-ць* маюць дзеясловы з асновай на галосны: *спаць*, *піць*, *гуляць*; *-ці* – з асновай на зычны: *несці*, *ісці*, *есці*, *лезці*; суфікс *-чы* маюць дзеясловы з асновай на *з*, *к*: *бегчы*, *стрыгчы*, *секчы* і дзеясловы тыпу *таўчы*, *пячы*, *валачы*.

Інфінітыў можа быць любым членам сказа: дзейнікам і выказнікам: *Хату зрабіць* – *це* скрынку *збіць*. (Прык.); дапаўненнем: *Юста ціхенька сядзіць каля печы, голасу яе не чуваць, ба маці не дазваляе ёй ні песні заспяваць, ні гromка гаварыць.* (К-с); азначэннем: *Алёша падаў знак падрыхтавацца.* (К-с); акалічнасцю: *Пасля абеду Галынскі лёг адпачываць і прачнуўся толькі ноччу.* (Гал.)

! Інфінітыў можа быць і часткай выказніка: *змож прыйсці.*

§ 98. Асновы дзеяслова

Кожная дзеяслоўная форма мае сваю аснову:

– у інфінітыва і дзеепрыслоўя чыстая аснова: *чытаць*, *ісці*, *чытаючы*, *ідуць*;

– у асабовых формах і ў дзеепрыметніку, як і ва ўсіх зменных словах, асновай з'яўляецца частка слова без канчатка: *напіш-у*, *напісан-ы*.

Але вылучаюць яшчэ дзве асновы дзеяслова – тыя, што з'яўляюцца ўтваральнымі для дзеяслоўных формаў: 1) аснову інфінітыва і 2) аснову цяперашняга часу (для дзеясловаў незакончанага трывання) або будучага часу (для дзеясловаў закончанага трывання).

Аснова інфінітыва – гэта частка інфінітыва без канцавога суфікса: *чыта-ць*, *іс-ці*, *бег-чы*, *вучы-ц-ца*, *нес-ці-ся*.

Ад гэтай асновы ўтвараюцца формы прошлага часу абвеснага ладу: *прачыта-ць* – *прачытаў*, *прачытала*; формы ўмоўнага ладу: *прачытаў бы*, *прачытала б*; дзеепрыметнікі прошлага часу: *прачытаны*; дзеепрыслоўі закончанага трывання: *прачытаўшы*.

Аснова цяперашняга (будучага) часу – гэта частка дзеяслова без канчатка. Гэтая аснова вызначаецца адмыслом асабовага канчатка ад формы 3-й асобы множнага ліку:

чытаюць – *чытай-уць*;

ідуць – *ід-уць*;

просяць – *прос'-аць*;

змагаюцца – *змагай-уц-ца*.

Ад асновы цяперашняга (будучага) часу ўтвараюцца ўсе асабовыя формы абвеснага ладу: *чытаем*, *чытаеце*; формы загаднага ладу: *чытай*, *чытайце*; дзеепрыметнікі цяперашняга часу з суфіксамі *-уч-*, *-ац-*: *квітнеючы*; дзеепрыслоўі незакончанага трывання: *чытай-учы*, *леж-ачы*, *ід-учы*.

§ 99. Пераходныя і непераходныя дзеясловы

Паняцце пераходнасці / непераходнасці звязана з адносінамі дзеяння да аб'екта. *Параўнаем*: *будаваць хату* – *жыць у хаце*. У першым словазлучэнні дзеянне пераходзіць на аб'ект, у другім жа дзеянне проста адбываецца ў аб'екце.

Пераходныя дзеясловы абазначаюць дзеянне, накіраванае непасрэдна на аб'ект (у сказе гэта прамое дапаўненне). Такі аб'ект называецца прамым. У сказе ён абазначаецца формай вінавальнага склона без прыназоўніка: *чытаць кнігу*, *перабіраць насенне*, *ба-*

чыць сябра. Прамым будзе і аб'ект у форме роднага склону пры ўмове, што ён абазначае частку прадмета (*нарубаць дроў, напіць соку*) або калі пры пераходным дзеяслове ёсць адмоўе (*не выканаў задання, не спаткаў сястры*).

Непераходныя дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое не накіравана на нейкі аб'ект, а адносіцца толькі да ўтваральніка дзеяння: *бялець, старэць, хварэць, ісці, маўчаць*.

У залежнасці ад кантэксту адны і тыя ж дзеясловы могуць ужывацца ў значэнні то пераходных, то непераходных: *Ён любіць чытаць кнігі. Ён любіць чытаць*.

§ 100. Зваротныя дзеясловы

Зваротныя дзеясловы абазначаюць дзеянне, якое накіравана на суб'ект, «звяртаецца» да самога суб'екта: *мыцца, жаніцца, апранацца*.

Зваротныя дзеясловы ўтвараюцца шляхам далучэння да інфінітыва або да пэўнай дзеяслоўнай формы постфікса **-ся**: *стрыгчы – стрыгчыся, стрыгу – стрыгуся, стрыжы – стрыжыся, стрыгучы – стрыгучыся*.

! Постфікс **-ся** набывае форму **-ца** пры далучэнні да інфінітыва на **-ць** або да формы 3-й асобы множнага ліку з канчаткамі **-уць (-юць), -аць (-яць)**: *мыць – мыцца, мыюць – мыюцца*.

Зваротныя дзеясловы могуць мець:

– уласна-зваротнае значэнне (абазначаюць дзеянне, накіраванае на суб'ект): *націрацца, абувацца, бараніцца*;

– узаемна-зваротнае значэнне (дзеянне адбываецца паміж двюма ці некалькімі асобамі): *абняцца, перапісвацца, вітацца*;

– агульна-зваротнае значэнне (абазначаюць замкнутасць дзеяння ў самім вытворцу): *адважыцца, баяцца, ганарыцца*.

§ 101. Стан дзеяслова

Стан дзеяслова абазначае адносіны паміж дзеяннем і суб'ектам (утваральнікам дзеяння). Гэтыя адносіны могуць быць дваякія. Так, у сказе *Чалавек вывучае космас* граматычны суб'ект *чалавек* з'яўляецца ўтваральнікам дзеяння, абазначанага дзеясловам *вывучае*, а граматычны аб'ект *космас* абазначае прадмет, на які гэтае дзеянне накіравана. У сказе *Космас вывучаецца чалавекам* граматычны суб'ект *космас* не з'яўляецца ўтваральнікам дзеяння, па сутнасці гэта аб'ект. Як бачым, гэтыя адносіны выражаюцца ў парадку слоў і ў форме дзеяслова.

З улікам адносін паміж дзеяннем і яго ўтваральнікам (граматычным і лагічным) вызначаюць два станы дзеясловаў – незалежны і залежны.

Да **незалежнага стану** адносяцца ўсе пераходныя дзеясловы: яны абазначаюць дзеянне, непасрэдна накіраванае на аб'ект: *лавіць рыбу, любіць дзяцей, вывучаць гісторыю*.

Акрамя пераходных, да дзеясловаў незалежнага стану адносяцца:

– непераходныя незваротныя дзеясловы: *хадзіць, сядзець, ездзіць, жыве, гаварыць* і інш.;

– незваротныя безасабовыя дзеясловы тыпу *світае, вечарэе, падмарожвае*;

– зваротныя дзеясловы: а) утвораныя ад пераходных: *мыцца, апранацца, стрыгчыся*; б) утвораныя ад непераходных: *бялецца, дыміцца, стукацца*; в) безасабовыя зваротныя дзеясловы тыпу *змяркацца, нездаровіцца*; г) зваротныя дзеясловы, якія не могуць ужывацца без постфікса: *баяцца, смяяцца, усміхацца*.

Да **залежнага стану** адносяцца дзеясловы, якія абазначаюць дзеянне, накіраванае на граматычны суб'ект (у сказе – дзейнік): *Сады асалошваюцца нястомным ціньканнем сініц*. (І. Н.)

Канструкцыі з дзеясловамі залежнага стану (іх называюць пасіўнымі) бываюць двух відаў: 1) у якіх суб'ект з'яўляецца дапаўненнем у форме творнага склону: *План работы складаўся ўсім калектывам*; 2) у якіх лагічны суб'ект не называецца: *План работы складаўся на цэлы год*.

§ 102. Трыванні дзеяслова

Трыванне – гэта граматычная катэгорыя, якая ўказвае на адносіны дзеяння, абазначанага дзеясловам, да мяжы гэтага дзеяння, яго закончанасці. Дзеянне можа быць незакончаным (*пісаць, рабіць, ісці*) і закончаным (*напісаць, зрабіць, прыйсці*). На падставе такога размежавання ў беларускай мове вызначаюць два трыванні дзеяслова: незакончанае і закончанае.

Дзеясловы **незакончанага трывання** абазначаюць дзеянне як працяглы ці незавершаны працэс, як спробу дасягнуць выніку. Яны адказваюць на пытанне *што рабіць?*: *Цікаюць (што робяць?) на сцяне ходзікі, вые (што робіць?) у каміне вецер...* (І. Н.)

Дзеясловы **закончанага трывання** абазначаюць дзеянне з указаннем яго мяжы, выніку, а ў будучым часе – такое дзеянне, што абавязкова адбудзецца. Дзеясловы закончанага трывання адказ-

ваюць на пытанне *што зрабіць?*: *Рыпнулі (што зрабілі?) вароты хлёўчыка. Гаспадар хаты, пажылы селянін, выйшаў (што зрабіў?) адтуль, падаў (што зрабіў?) старому кавалачак хлеба.* (Лыньк.)

Дзеясловы закончанага трывання могуць абазначаць пачатак дзеяння (*заспяваць, загаварыць*), заканчэнне дзеяння (*купіць, даць*), імгненнасць дзеяння: *Святло ўспыхнула на адно толькі імгненне...* (І. Н.)

Суадносныя пары ўтвараюць многія дзеясловы, пры гэтым іх лексічнае значэнне не змяняецца: *пісаць – напісаць, будаваць – збудаваць, прыносіць – прынесці.*

Існуюць дзеясловы толькі закончанага трывання (*адшумець, расплакацца, грывнуць* і інш.) або толькі незакончанага трывання (*спаць, удзельнічаць, нездаровіцца* і інш.). Такія дзеясловы называюцца **аднатрывальнымі**.

! Не ўтвараюць суадносных пар дзеясловы незакончанага трывання, якія адыгрываюць ролю звязкі ў выказніку: *быць, з'яўляцца, лічыцца.*

Ёсць і такія дзеясловы, якія ў адной і той жа словаформе аб'ядноўваюць значэнні абодвух трыванняў (канкрэтнае значэнне ў такім выпадку высвятляецца з кантэксту: *Карціну рэстаўрыравалі (што рабілі?) два гады. Карціну рэстаўрыравалі (што зрабілі?) за два гады.*). Такія дзеясловы называюць **двухтывальнымі**.

Дзеясловы незакончанага трывання ўтвараюцца ад дзеясловаў закончанага трывання пры дапамозе суфіксаў:

– **-ва-**: *перачытаць – перачытваць, размарозіць – размарожваць;*

– **-іва- (-ыва-)**: *падтрымаць – падтрымліваць, адыграць – адыгрываць;*

– **-оўва- (-ёўва-)**: *выпрацаваць – выпрацоўваць, дамаляваць – дамалёўваць;*

– **-а- (-я-)**: *адзначыць – адзначаць, дазволіць – дазваляць.*

! Дзеясловы незакончанага трывання з суфіксам **-ну-** маюць значэнне пасіўнага змянення стану: *сохнуць, мокнуць.*

Дзеясловы незакончанага трывання могуць утварацца ад дзеясловаў закончанага трывання шляхам змены націску: *рассыпаць – рассыпáць, выклікаць – выкліkáць*, чаргаваннем нуля гука з гукамі [і] ([ы]): *назваць – называць, паслаць – пасылаць*, а таксама суплетымым шляхам: *легчы – класціся, узяць – браць.*

Дзеясловы закончанага трывання ўтвараюцца ад дзеясловаў незакончанага трывання пры дапамозе прыставак: *рабіць – зрабіць, саліць – пасаліць, везці – прывезці.*

! Наяўнасць прыстаўкі не з'яўляецца паказчыкам закончанага трывання. **Параўнайце**: *перачытаць (што зрабіць?) – перачытваць (што рабіць?).*

Дзеясловы закончанага трывання ўтвараюцца і з дапамогай суфіксаў **-і- (-ы-)**: *замяняць – замяніць, рашаць – рашыць*, а таксама суфікса **-ну-** са значэннем імгненнасці: *стукаць – стукнуць, крычаць – крыкнуць.*

! У дзеясловах незакончанага трывання суфікс **-ну-** ў формах прошлага часу знікае (*мок, сох*), а ў дзеясловах закончанага трывання ён застаецца (*стукнуў, крыкнуў*).

§ 103. Лады дзеяслова

Катэгорыя ладу выражае адносіны дзеяння, абазначанага дзеясловам, да рэчаіснасці. Гэтыя адносіны ўстанаўліваюцца тым, хто гаворыць. Дзеянне можа быць рэальным (якое сапраўды існуе або не існуе ў пэўным часе) і нерэальным (магчымым або пажаданым): *зрабіў, зрабіў бы, зрабі.*

Дзеясловы могуць ужывацца ў формах абвеснага, загаднага і ўмоўнага ладу.

Дзеясловы абвеснага ладу абазначаюць дзеянне як рэальны факт, сцвярджаючы ці адмаўляючы яго наяўнасць у цяперашнім, прошлым ці будучым часе. Дзеясловы абвеснага ладу, за выключэннем безасабовых, маюць формы асобы і ліку, а ў прошлым часе і роду: *Мерна цікаюць на сцяне ходзікі, але з печы не ўбачыш, колькі часу.* (І. Н.) *Калі поруч аратых раць, не ўпаду я, дайду да сонца, што схавалася ў баразенцы...* (П. М.)

Формы загаднага ладу паказваюць, што дзеянне павінна ажыццявіцца ў выніку пабуджэння, патрабавання ці просьбы, прычым гэтае пабуджэнне (патрабаванне, просьба) можа быць накіравана і да неадушаўлёных прадметаў, што ўспрымаюцца як адушаўлёныя: *Прыйдзі пад вечар ты на поле і палюбайся ім, саколе!* (К-с) *Ляці, імчыся, думка, вышай, далей...* (Куп.)

Загадны лад мае пяць формаў: 2-й і 3-й асобы адзіночнага ліку, 1-й, 2-й і 3-й асобы множнага ліку. Найбольш ужывальнымі з'яўляюцца формы 2-й асобы.

Формы 2-й асобы адзіночнага ліку ўтвараюцца ад асновы цяперашняга (будучага) часу далучэннем да яе канчаткаў **-і, -ы** (*нясі, падмяці, бяры, скажы*) або без далучэння канчаткаў (*сып, стань, слухай*).

Асобную групу складаюць дзеясловы *біць, піць, ліць, віць*, якія ў загадным ладзе маюць форму *бі, пі, лі, ві*.

Існуе група дзеясловаў, якія ўтвараюць форму 2-й асобы не ад асновы цяперашняга часу: а) дзеясловы з асновай цяперашняга часу на *-ай*: *прадаваць – прайдай-уць – прайдай*; б) дзеяслоў *даць*: *дад-уць – дай*; в) дзеяслоў *есці*: *яд-уць – еш* і пад.

Форма 2-й асобы множнага ліку ўтвараецца ад формы 2-й асобы адзіночнага ліку пры дапамозе постфікса *-це*: *нясіце, сыце, станьце, слухайце, біце, дайце, ешце. Шануйце хлеб: у ім – цяпло душы, зямлі і сонца*. (Гіл.)

Формы 1-й асобы множнага ліку маюць канчаткі *-ем, (-эм, -ам), -ім(-ым)*: *Сябры, успомнім пра сяброў, пра тых, што не прыйшлі*. (Бр.) Некаторыя з формаў 1-й асобы супадаюць з формай будучага простага часу: *скажам, возьмем, зробім*; другія маюць спецыфічныя формы: *бярэм, ідзем, нясем*. Адметнасцю беларускай мовы з'яўляецца форма на *-ма*: *гляньма, кіньма, рэжма*.

Для выражэння загаду ў дачыненні да 1-й асобы множнага ліку ўжываюцца апісальныя формы з часціцай *давай (давайце)* і дзеясловам у форме інфінітыва (*давай пісаць*) або будучага простага часу (*давай напішам*).

Формы 3-й асобы ўтвараюцца далучэннем часціцы *няхай (хай)* да формы 3-й асобы: *няхай зробіць, хай прачытаюць. У вашым калгасе шырокае поле, няхай жа для шчасця цвіце ваша доля*. (Р.)

Дзеясловы ўмоўнага ладу абазначаюць дзеянне магчымае, пажаданае, якое можа ці магло б адбыцца пры пэўных умовах: *На свеце, мусіць, добра ўсе было б, каб людзі болей думалі пра жыта!*

Формы ўмоўнага ладу ўтвараюцца спалучэннем формаў дзеяслова прошлага часу з часціцай *бы (б)*: *купіў бы, купіла б*.

! Дзеясловы ва ўмоўным ладзе змяняюцца па родах і ліках, але не маюць формаў асобы і часу.

Часціца *бы (б)* можа знаходзіцца як пры самім дзеяслове, так і пры іншых членах сказа: *Я быў бы шчаслівы бязмерна, калі б удалося мне здзейсніць надзеі маіх незабыўных настаўнікаў і сяброў*. (М.Т.)

Умоўны лад можа ўжывацца ў значэнні абвеснага: *Я нараіў бы табе не спяшацца (значэнне 'я раю')*, а таксама загаднага: *Схадзіў бы ты да суседа, пагаварыў з ім*.

Загадны лад можа ўжывацца ў значэнні ўмоўнага: *Дакраніся да дрэва, зрабі толькі знак – шчодро рыне густы, узбунтаваны сок*. (Гл.)

§ 104. Часы дзеяслова

У катэгорыі часу выражаюцца адносіны дзеяння або стану да моманту гутаркі. Форму часу (цяперашняга, прошлага або будучага) маюць толькі дзеясловы абвеснага ладу: *чытаю, чытаў, буду чытаць*.

Формы цяперашняга часу абазначаюць дзеянне, якое адбываецца ў момант гутаркі: *Люблю фантазію і таямнічасць*. (І. Н.) *Дымок танюцькі, белаваты ўжо павіваецца над хатай*. (К-с)

У цяперашнім часе могуць ужывацца толькі дзеясловы незакончанага трывання.

Формы прошлага часу абазначаюць дзеянне, якое адбывалася ці адбылося да моманту гутаркі: *Упала кропля і другая, за імі цэлым вадаспадам буйныя капкі, як бы градам, па лісцях дуба сёканулі ды далей сетку пацягнулі*. (К-с)

Формы прошлага часу ў большасці дзеясловаў утвараюцца ад асновы інфінітыва шляхам далучэння суфікса *-л- (-ў)* і канчаткаў: нулявога для мужчынскага роду (*узяў, пайшоў*), *-а* для жаночага роду (*узяла, пайшла*), *-а, -о* для ніякага роду (*дзіця несла, дзіця жыло*), *-і* для множнага ліку (*узялі, пайшлі, неслі, жылі*).

! Калі аснова інфінітыва заканчваецца на зычны, то ў форме прошлага часу мужчынскага роду суфікс *-ў* не ўжываецца: *несці – нёс, расці – рос, зберагчы – збярэг*.

Калі дзеяслоў заканчваецца на *-сці*, то карэнны с у прошлым часе выпадае: *класці – клаў, клала, клалі*.

Калі інфінітыў мае канцавы суфікс *-чы*, то ў формах прошлага часу аднаўляецца этымалагічны к: *пячы – пёк, пякла, пяклі*.

У прошлым часе могуць ужывацца дзеясловы незакончанага і закончанага трывання (*даваў, даў*). Яны змяняюцца па ліках, а ў адзіночным ліку – па родах.

Дзеясловы будучага часу абазначаюць дзеянне, якое будзе адбывацца ці адбудзецца пасля моманту гутаркі:

Ветры буйныя песню вясны

Разнясуць па зяленай даліне.

Будзе гай на гары гаманіць,

Будзе плакаць у лузе каліна. (Тр.)

Будучы час мае дзве формы: простую і складаную.

Простую форму будучага часу маюць дзеясловы закончанага трывання. Яны ўжываюцца з тымі ж канчаткамі, што і дзеясловы незакончанага трывання ў цяперашнім часе: *чытаю – пра-чытаю, чытаеце – пра-чытаеце*.

Складаная форма будучага часу ўласціва дзеясловам неза-
кончанага трывання: асабовыя формы дапаможнага дзеяслова *быць*
спалучаюцца з інфінітывам асноўнага дзеяслова: *буду спаць, бу-
дзеш спаць, будзе спаць*

Формы часу, акрамя асноўных значэнняў, могуць ужывацца і ў
іншых:

1. Цяперашні час – у значэнні прошлага: *І вось жахнула
бліскавіца, як вогнямгненная крыніца, і гром-пярун сталевым
бічам, бы нейкі звер страшэнным лычам арэ, трасе, калоціць
хмары...* (К-с)
2. Цяперашні час – у значэнні будучага: *Ты ідзеш з намі ў паход
заўтра?*
3. Прошлы час – у значэнні будучага (у сказах тыпу *Ну, я
пайшоў*).
4. Будучы час – у значэнні цяперашняга (у сказах тыпу *Папрашу
мне не перашкаджаць*).

§ 105. Спражэнне дзеясловаў. Безасабовыя дзеясловы. Рознаспрагальныя дзеясловы

Спражэнне – гэта змяненне дзеясловаў па асобах і ліках у
цяперашнім або будучым (простым) часе абвеснага ладу.

Асоба паказвае, хто з'яўляецца вытворцам дзеяння. Дзеяслоў
мае формы трох асоб адзіночнага і множнага ліку. Формы асобы
звязаны з ладам і лікам, а ў абвесным ладзе – і часам (цяперашнім
ці будучым простым).

! Дзеясловы прошлага часу і ўмоўнага ладу формы асобы не
маюць.

Формы 1-й асобы абазначаюць дзеянне таго, хто гаворыць. З
імі суадносяцца займеннікі *я, мы*: *чытаю, зраблю, чытаем, зробім*.

Формы 2-й асобы абазначаюць дзеянне таго, да каго звяр-
таюцца. З гэтымі формамі суадносяцца займеннікі *ты, вы*: *чы-
таеш, зробіш, чытаеце, зробіце*.

Формы 3-й асобы абазначаюць дзеянне таго, пра каго або пра
што ідзе размова. З імі суадносяцца займеннікі *ён (яна, яно)* і *яны*:
чытае, зробіць, чытаюць, зробяць.

Існуе два тыпы спражэння – першае і другое. Зручней за ўсё
адрозніваць дзеясловы першага спражэння ад дзеясловаў другога

спражэння па канчатках 3-й асобы множнага ліку абвеснага ладу:
дзеясловы першага спражэння маюць канчаткі *-уць(-юць)*:
нясуць, полюць; дзеясловы другога спражэння – канчаткі *-аць*
(*-яць*): *бачаць, сядзяць*.

Да другога спражэння адносяцца дзеясловы, якія ў інфінітыве
заканчваюцца на *-іць, -ыць* (*насіць, вучыць*), за выключэннем
аднаскладовых тыпу *біць, шыць, крыць*, а таксама дзеясловы *гнаць,
цярпець, вярцець, ненавідзець*.

Прыклады спражэння дзеясловаў першага спражэння глядзіце
ў табліцы на старонцы 176.

Асабовыя канчаткі дзеясловаў другога спражэння прадстаў-
лены ў табліцы:

Лік	Асоба	Тып асновы			
		на мяккі зычны		на зацвярдзелы	
		націск на аснове	націск на канчатку	націск на аснове	націск на канчатку
адз.	1	<i>хваляю</i>	<i>стаю</i>	<i>бачу</i>	<i>маўчу</i>
	2	<i>хваліш</i>	<i>стаіш</i>	<i>бачыш</i>	<i>маўчыш</i>
	3	<i>хваліць</i>	<i>стаіць</i>	<i>бачыць</i>	<i>маўчыць</i>
мн.	1	<i>хвалім</i>	<i>стаім</i>	<i>бачым</i>	<i>маўчым</i>
	2	<i>хваліце</i>	<i>стаіце(-е)</i>	<i>бачыце</i>	<i>маўчыце(-ё)</i>
	3	<i>хваляць</i>	<i>стаяць</i>	<i>бачаць</i>	<i>маўчаць</i>

Безасабовымі дзеясловамі называюцца дзеясловы са значэн-
нем дзеяння, якое адбываецца само па сабе, без удзелу ўтва-
ральніка: *Яму не спалася ўсю ноч. (А. А.) З алешніку яшчэ дыхае
роснай сырасцю...* (В. Б.)

Безасабовыя дзеясловы не маюць катэгорыі асобы, яны ўжы-
ваюцца ва ўсіх формах часу абвеснага ладу.

Безасабовыя дзеясловы могуць абазначаць:

- з'явы прыроды: *вечарэе, развіднела, падмарожвае*;
- фізічны і псіхічны стан: *нездоровіцца, дыхаецца, думаецца*;
- магчымасць ці неабходнасць дзеяння: *прыйшлося, удаецца*;
- дзеянне невядомай ці стыхійнай сілы: *мяце, замяло, нанесла,*

цягне.

! У сказах з безасабовымі дзеясловамі не можа быць дзейніка

Асавовыя канчаткі дзеясловаў першага спражэння

Тып асновы (цяпер. або буд. прот. часу)												
Лік	Асба	на мяккі зычны			на цвёрды зычны (акрамя г, к)			на г, к (з // ж, к // ч)		на зашвардзелы		
		на аснове		на канчатку	на аснове		на канчатку	на аснове		на канчатку	на аснове	
		чытаю	чытаеш	лью	устаю	устанеш	грабу	лягу	стрыгу	кажу	бярэ	бярэш
АДЗ.	1	чытаю	чытаеш	лью	устаю	устанеш	грабу	лягу	стрыгу	кажу	бярэ	бярэш
	2	чытаеш	чытае	льеш	устаеш	устае	грабеш	ляжеш	стрыжэш	кажеш	бярэж	бярэш
	3	чытае	чытаеце	лье	устае	устаеце	грабе	ляжа	стрыжэ	кажа	бярэ	бярэце
МН.	1	чытаем	чытаеце	льём	устаем	устаеце	грабём	ляжам	стрыжэм	кажам	бярэм	бярэце
	2	чытаеце	чытаеце	льяце(-е)	устаеце	устаеце	грабяце(-е)	ляжаце	стрыжаце(-е)	кажаце	бярэце	бярэце(-е)
	3	чытаюць	чытаеце	льюць	устаюць	устаеце	грабюць	лягуць	стрыгуць	кажуць	бярэць	бярэце

Рознаспрагальнымі лічацца дзеясловы, якія маюць канчаткі розных тыпаў спражэння. У беларускай мове гэта дзеясловы *бегчы, есці, даць*. Яны спрагаюцца наступным чынам:

Адз. лік	1	бягу	ем	дам
	2	бяж ^{ыш}	яс ^і	дас ^і
	3	бяжыць	есць	дасць
Мн. лік	1	бяжым	ядзім / ямо	дадзім / дамо
	2	бежыце(-ё)	ясце(-ё)	дасце(-ё)
	3	бяг ^{уць}	яд ^{уць}	дад ^{уць}

§ 106. Утварэнне дзеясловаў

Дзеясловы ўтвараюцца ад усіх самастойных часцін мовы (у тым ліку і ад іншых дзеясловаў), а таксама ад выклічнікаў і гукапераймальных слоў шляхам марфалагічных (афіксальных) спосабаў словаўтварэння.

Прадуктыўнымі для ўтварэння дзеясловаў з'яўляюцца наступныя суфіксы:

- 1) ад назойнікаў: **-ава-** (**-ява-**): *зіма* – *зімаваць*, *дзень* – *дняваць*; **-ізава-** (**-ызава-**): *дэталі* – *дэталізаваць*, *догма* – *дагматызаваць*; **-і-** (**-ы-**): *крухмал* – *крухмаліць*, *гаспадар* – *гаспадарыць*; **-е-**: *хмель* – *хмялець*; **-ніча-**: *гультай* – *гультайнічаць*.
- 2) ад прыметнікаў: **-і-** (**-ы-**): *белы* – *бяліць*, *хітры* – *хітрыць*; **-е-** (**-э-**): *чорны* – *чарнець*, *прыгожы* – *прыгажэць*; **-ава-**: *люты* – *лютаваць*, *хітры* – *хітраваць*.
- 3) ад лічэбнікаў: **-і-** (**-ы-**): *тры* – *траіць*, *чатыры* – *чацвярыць*.
- 4) ад займеннікаў: **-а-**: *тыкаць*, *выкаць*; ад выклічнікаў і гукапераймальных слоў – суфікс **-ка-**: *вохкаць*, *мяўкаць*.

Найбольш прадуктыўныя прыстаўкі: *аб-* (*аба-*), *а-*, *ад-* (*ада-*), *вы-*, *да-*, *з-* (*с-*, *са-*), *за-*, *на-*, *неда-*, *па-*, *пад-* (*пада-*), *пера-*, *пра-*, *пры-*, *раз-* (*рас-*, *раза-*), *у-* (*ува-*), *уз-* (*уза-*, *ус-*): *абысці*, *адысці*, *выйсці*, *дайсці*, *сысці*, *зайсці*, *недайсці*, *пайсці*, *падысці*, *перайсці*, *прайсці*, *прыйсці*, *увайсці*, *узысці*.

! Прыстаўкі могуць выконваць дзве функцыі: словаўтваральную, калі ўзнікае слова з новым лексічным значэннем (*ісці* – *пэрайсці*), і формаўтваральную (*ісці* – *прыйсці*).

Пры ўтварэнні прыставачна-суфіксальным спосабам выкарыстоўваюцца адначасова тыя самыя прыстаўкі і суфіксы, што і пры прыставачным і суфіксальным спосабах: *накалыхваць, узмахваць, спрасціць, упрыгожыць, удвоіць, перайначыць*.

Постфіксальным спосабам утвараюцца зваротныя дзеясловы ад незваротных: *класці – класціся, цягнуць – цягнуцца, вітаць – вітацца*.

Суфіксальна-постфіксальным спосабам утвараюцца дзеясловы ад назоўнікаў і прыметнікаў: адначасова далучаецца суфікс *-і- (-ы-)* і постфікс *-ся*: *гняздо – гняздіцца, скупы – скупіцца*.

Агульная схема прыставачна-суфіксальна-постфіксальнага спосабу мае наступны выгляд:

Прыстаўкі	Дзеясловы	Суфіксы	Постфіксы
<i>а-, вы-, пры-, раз- (рас-), у-, пера-</i>		<i>-ава-, -і- (-ы-)</i>	<i>-ся (-ца, -цца)</i>

Гэтым спосабам дзеясловы ўтвараюцца ад назоўнікаў і дзеясловаў: *банкрут – абанкруціцца, шаптаць – перашэптывацца*.

Дзеясловаў, якія ўтвараюцца шляхам складання, вельмі мала. Гэта словы тыпу *відазмяняць, злоўжываць, узаемадзейнічаць*.

§ 107. Правапіс суфіксаў дзеясловаў

Неабходна адрозніваць суфіксы дзеясловаў *-ава- (-ява-), -ва-, -іва- (-ыва-)*.

У неазначальнай форме і ў прошлым часе пішацца суфікс *-ава- (-ява-)*, калі ў 1-й асобе адзіночнага ліку дзеясловы заканчваюцца на *-ую*: *даследую – даследаваць, пакутую – пакутаваць, здзекую – здзекавацца*.

Калі перад суфіксам утвараецца збег зычных, апошнімі ў якім з'яўляюцца *л, н, р*, то ў неазначальнай форме, у прошлым і цяперашнім часе пішацца суфікс *-іва- (-ыва-)*: *падкрэсліваць, падкрэсліваю, падкрэсліваў; праветрываць, праветрываю, праветрываў*.

Суфікс *-ва-* пішацца пасля адзіночных зычных або іх спалучэнняў, якія заканчваюцца не на *л, н, р*: *расказваць, наведваць*. У 1-й асобе адзіночнага ліку яны заканчваюцца на *-ваю*: *расказваю, наведваю*.

! Калі ў інфінітыве дзеяслоў закончанага трывання на *-іць* ма папярэдні галосны, то ў незакончаным трыванні замест пішацца *й*: *супакоіць – супакойваць, прыклеіць – прыклеіваць*.

§ 108. Дзеепрыметнік

Дзеепрыметнік – гэта неспрагальная дзеяслоўная форма, якая абазначае прымету або ўласцівасць прадмета ці асобы паводле дзеяння: *Груша расцвіла ноччу. Яшчэ ўчора стаяла яна голая, счарнелая, з вузлаватымі сукамі, з вымерзлымі там-сям галінкамі... Некаторыя галінкі былі пазламаны, нібы пасечаны... (Лыньк.)*.

Дзеепрыметнік спалучае ў сабе граматычныя прыметы дзеяслова і прыметніка.

Як і дзеяслоў, дзеепрыметнік бывае цяперашняга і прошлага часу (*квітнеючы сад, расквітнелая яблыня*), незалежнага і залежнага стану (*завялая кветка, прачытаная кніга*), незакончанага і закончанага трывання (*дзеючы, вышыты*).

Дзеепрыметнікі, як і дзеясловы, кіруюць назоўнікамі: *напісаць алоўкам – напісаны алоўкам*. Да дзеепрыметнікаў могуць прымыкаць прыслоўі: *уважліва прачытаць – уважліва прачытаны*.

Як і прыметнікі, дзеепрыметнікі прымаюць форму роду, ліку і склону назоўніка, дапасоўваючыся да яго: *прачытаная кніга, прачытаны раман, прачытаныя кнігі, у прачытанай кнізе, у прачытаным рамане, з прачытанымі кнігамі*.

Дзеепрыметнікі могуць мець кароткую форму (праўда, у літаратурнай мове яна малаўжывальная): *лугі скошаны, кнігі прачытаны*.

Поўныя дзеепрыметнікі могуць выконваць ролю азначэння: *Пахла малочаным збожжам і нядаўна падмеценым токам*. (Скр.), а таксама выказніка (ці яго часткі): *Неба было чыстае-чыстае, выпаласканае і падсіненае рукою маладой гаспадыні-вясны*. (Саб.)

Кароткія дзеепрыметнікі заўсёды з'яўляюцца выказнікамі: *У якія роўныя шнурочки цяпер пакладзены снапochкі!* (К-с)

! Дзеепрыметнік разам з паясняльнымі словамі ўтварае непадзельнае словазлучэнне, якое з'яўляецца адным членам сказа і адасабляецца, калі стаіць пасля паяснёнага слова. **Параўнайце:** *Пахла цёплай зямлёй і абуджаным на ёй жыццём*. (В. К.) і *Пахла цёплай зямлёй і жыццём, абуджаным на ёй*.

Дзеепрыметнікі ўтвараюцца ад дзеясловаў пры дапамозе розных суфіксаў.

Неабходна разглядаць асобна ўтварэнне дзеепрыметнікаў незалежнага і залежнага стану ў цяперашнім і прошлым часе.

Утварэнне дзеепрыметнікаў у беларускай мове прадстаўлена наступнай табліцы:

Дзеепрыметнікі незалежнага стану			
цяперашні час		прошлы час	
аснова дзея- словаў цяпе- рашняга часу	суфіксы + -уч-(-юч-) -ац-(-яч-)	аснова інфіні- тыва непера- ходнага дзея- слова	суфікс + -л-
<i>квітнеючы</i>		<i>пасталелы, утравелы</i>	
! Не ўласцівы беларускай мо- ве, ужываюцца ва ўстойлівых словазлучэннях: <i>рухаючыя сілы гісторыі, адыходзячыя падзеі.</i>		! Сустракаюцца дзеепрыметнікі з суфіксамі -ш-, -ўш- (<i>засохшы, навесялеўшыя</i>), але яны непа- жаданыя і іх ужыванне абме- жавана.	

Дзеепрыметнікі залежнага стану			
цяперашні час		прошлы час	
аснова цяпе- рашняга часу	суфіксы + -ам-(-ем-), -ім-(-ым-)	аснова інфініты- ва пераходных дзеясловаў закон- чанага трывання	суфіксы + -н-, -ан-, -ен-, -т-
<i>зроблены, сшыты</i>			
! Не ўласцівы беларускай мо- ве, ужываюцца ў навуковым стылі ў спалучэннях тэрміна- лагічнага характару: <i>рэкамен- дуемая літаратура, атэстув- емая асобы.</i>		! Самае шырокае выкарыстанне ў беларускай мове. Схемы ўжывання суфіксаў: 1) аснова на -а-, -я- + -н- <i>задума-ць – задума-н-ы;</i> 2) аснова на зыхны або на + -ён-, -ан- <i>-і-, -ы-, -е-</i> <i>прывесці – прывесены, вывучыць – вывучаны.</i> ! У беларускай мове дзеепры- метнікі пішуцца з адным н.	

3) аснова на -а-, -я-,
-ы-, -і- прыставачных
дзеясловаў з аднаскла-
довай беспрыставачнай
часткай: *абвіць – абвіты;*
аснова на -о-, -у-, -ну-
*абуць – абуты,
абгарнуць – абгорнуты.*

! Зваротныя дзеепрыметнікі ў беларускай мове не ўжываюцца.

Часта ўзнікаюць цяжкасці пры перакладзе сказаў з дзеепрыметнікамі з рускай мовы на беларускую. Каб пазбегнуць непажаданых формаў дзеепрыметнікаў, можна выкарыстаць наступныя сродкі перакладу:

- 1) даданыя сказы: *принадлежащий ему – які належыць яму;*
- 2) дзеепрыслоўі і дзеясловы: *Человек, купивший газету, отошёл от киоска. – Купіўшы газету, чалавек адышоў ад кіёска. Чалавек купіў газету і адышоў ад кіёска;*
- 3) прыметнікі і спалучэнні іх з назоўнікамі: *определяющие факторы – вызначальныя фактары, обслуживающий персонал – абслуговы персанал;*
- 4) адпаведныя назоўнікі: *рассказывающий – апавядальнік, папуший крестьянин – араты;*
- 5) азначэнні-прыдаткі: *вещества, стимулирующие рост – рэчывы-стымулятары.*

Калі дзеепрыметнікі не нясуць неабходнай сэнсавай нагрукі, яны пры перакладзе могуць апускацца: *Собравшиеся люди обсуждали план работы. – Людзі абмяркоўвалі план работы.*

Калі дзеепрыметнікі страчваюць дзеяслоўныя адзнакі (трывання, часу, стану) і набываюць яснае значэнне (сталую прымету), яны пераходзяць у прыметнікі: *даданы сказ, дапасаванае азначэнне.*

Да ліку такіх адносяцца дзеепрыметнікі цяперашняга часу з суфіксамі -уч- (-юч-), -ац- (-яч-), -ем-, -ім-: *дрымучы лес, калючы дрот, стаячая вада, любімая кніга;* дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу, утвораныя ад дзеясловаў незакончанага трывання тыпу лічання дні, чаканая сустрэча, жаданая вясна; некаторыя дзеепрыметнікі з суфіксамі -л-, -н-, -ен-, -ан-, -т-: *друкаваны тэкст, спелая садавіна, рослы хлопец.*

§ 109. Дзеепрыслоўе

Дзеепрыслоўе – нязменная форма дзеяслова, якая абазначае дадатковае дзеянне і паясняе асноўнае дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам: *Мы ідзём назад па вуліцы, плёхаючыся ў густых восеньскіх лужах і прабіраючыся паўз платы.* (Скр.)

Дзеепрыслоўе мае прыметы дзеяслова і прыслоўя.

Як і дзеясловы, дзеепрыслоўі бываюць незакончанага і закончанага трывання, могуць быць пераходнымі і непераходнымі: *ляжаць – лежачы, сказаць – сказаўшы*; могуць мець зваротную форму: *сабрацца – сабраўшыся, умыцца – умывшыся*; могуць кіраваць назоўнікамі: *пасаdziць дрэва – пасаdziўшы дрэва*; да іх могуць прымыкаць прыслоўі: *добра пад'есці – добра пад'еўшы*.

Як і прыслоўі, дзеясловы з'яўляюцца нязменнымі і прымыкаюць да дзеяслова.

Формаў часу дзеепрыслоўі не ўтвараюць. Гэтыя формы ў дзеепрыслоўях выражаюцца праз трыванне: дзеепрыслоўі незакончанага трывання абазначаюць дзеянне, якое адбываецца ці адбывалася адначасова з дзеяннем, выражаным дзеясловам-выказнікам: *Навокал стаіць густое, каласістае жыта, спакойна дыхаючы смачным, гаркаватым пахам.* (Б.) *Яна змоўкла, да нечага прыслухоўваючыся.* (Сав.); дзеепрыслоўі закончанага трывання абазначаюць закончанае дадатковае дзеянне, якое адбылося раней за галоўнае: *Выйшаўшы з буфета, сябры развітваюцца.* (І. Н.)

! Дзеепрыслоўе заўсёды абазначае дзеянне той самай асобы аб'екта прадмета, што і дзеяслоў-выказнік, да якога адносіцца дзеепрыслоўе.

У сказе дзеепрыслоўі выконваюць ролю акалічнасцей. Найчасцей ужываюцца з паясняльнымі словамі, утвараючы з імі дзеепрыслоўнае словазлучэнне, якое з'яўляецца адным членам сказа і заўсёды адасабляецца: *Яна змоўкла, да нечага прыслухоўваючыся.* (Сав.)

Дзеепрыслоўі незакончанага трывання ўтвараюцца ад асновы цяперашняга часу дзеясловаў І спражэння пры дапамозе суфікса *-учы (-ючы)* і дзеясловаў II спражэння пры дапамозе суфіксаў *-ачы (-ячы)*:

I – *чытаць – чытаючы, казаць – кажучы*;

II – *ходзіць – ходзячы, бачыць – бачачы*.

Выключэнні: *баючыся, сплючы* (у дзеясловах II спражэння суфікс *-ючы*).

Дзеепрыслоўі закончанага трывання ўтвараюцца ад асновы інфінітыва далучэннем суфіксаў *-ўшы* (пасля галосных) і *-шы* (пасля зычных): *узяць – узяўшы, прынесці – прынёшы*.

Ад формы прошлага часу ўтвараюцца дзеепрыслоўі, калі ў інфінітыве перад *-ці* ёсць гук [с'], які ў асабовых формах чаргуецца з [д], [т]: *прывесці – прывяду – прывёўшы*.

§ 110. Марфалагічны разбор дзеяслова, дзеепрыметніка, дзеепрыслоўя

Марфалагічны разбор дзеяслова

Парадак разбору

1. Часціна мовы.
2. Пачатковая форма (інфінітыў).
3. Асновы дзеяслова.
4. Марфалагічныя прыметы:
 - пераходны ці непераходны;
 - зваротны ці незваротны;
 - трыванне;
 - стан;
 - спражэнне;
 - лад;
 - час;
 - асоба і лік (у цяпер. і буд. часе);
 - род і лік (у прошлым часе).
5. Сінтаксічная роля.

! Пры разборы інфінітыва не называюцца зменныя катэгорыі – лад, час, асоба, лік, род.

Узоры

Возера сёння маўчыць. (Б.)

Маўчыць – дзеяслоў, пачатковая форма – *маўчаць*; асновы: *маўча-, маўч-*; непераходны, незваротны, незакончанага трывання, незалежнага стану, II спражэння; ужыты ў форме абвеснага ладу, цяперашняга часу, 3-й асобы, адзіночнага ліку; у сказе – выказнік.

Заўсёды славіўся Слуцк сваімі садамі. (В. В.)

Славіўся – дзеяслоў, пачатковая форма – *славіцца*; асновы: *славіцца*, *слав-ца*; пераходны, зваротны, незакончанага трывання, незалежнага стану, II спражэння; ужыты ў форме абвеснага ладу, прошлага часу, мужчынскага роду, адзіночнага ліку; у сказе – выказнік.

Марфалагічны разбор дзеепрыметніка

Парадак разбору

1. Часціна мовы.
2. Пачатковая форма.
3. Марфалагічныя прыметы: стан, трыванне, час, лік, род (у адз. ліку), склон.
4. Указаць, ад якой асновы ўтвораны.
5. Указаць, поўны ці кароткі.
6. Да якога назоўніка дапасуецца.
7. Сінтаксічная роля.

Узор

Вызваленая з-пад снегу зямля радасна выглядала на свет жаўтавата-шэрымі плямкамі. (К-с)

Вызваленая (зямля) – форма дзеяслова (дзеепрыметнік); пачатковая форма – *вызвалены*; залежнага стану, закончанага трывання, прошлага часу, утворана ад асновы інфінітыва дзеяслова *вызваліць*; дапасуецца да назоўніка *зямля* ў адзіночным ліку, жаночым родзе, назоўным склоне; ужыты ў поўнай форме; у сказе – азначэнне (разам з залежным словам *з-пад снегу*).

Марфалагічны разбор дзеепрыслоўя

Парадак разбору

1. Часціна мовы.
2. Зыходная форма, ад якой утворана дзеепрыслоўе.
3. Марфалагічныя прыметы:
– трыванне;

- зваротнае ці незваротнае;
- пераходнае ці непераходнае.

4. Сінтаксічная функцыя.

Узоры

Пятрусь Усцінавіч ішоў спорным крокам, памахваючы сырым ядлоўчавым кійком. (Грах.)

Памахваючы – форма дзеяслова (дзеепрыслоўе); утворана ад асновы цяперашняга часу дзеяслова *памахваць* – *памахвай*–; незакончанага трывання, незваротнае, непераходнае; у сказе ўваходзіць у склад адасобленай акалічнасці.

Вясна, пачаўшыся раптоўна, несупынна збірала сілу і ў некалькі дзен змяніла палескі краявід. (К-с)

Пачаўшыся – форма дзеяслова (дзеепрыслоўе); утворана ад асновы інфінітыва *пачацца* – *пача-ца*; закончанага трывання, зваротнае, непераходнае; у сказе ўваходзіць у склад адасобленай акалічнасці.

Прыслоўе

§ 111. Прыслоўе як часціна мовы

Прыслоўе – гэта самастойная часціна мовы, якая абазначае прымету дзеяння, стану, іншай прыметы ці прадмета. Прыслоўі могуць адносіцца да дзеясловаў (*уважліва чытаць*), да прыметнікаў (*вельмі малы*), да прыслоўяў (*надта холадна*), да назоўнікаў (размова *па-англійску*).

Прыслоўі – нязменныя словы: яны не спрагаюцца, не скланяюцца, не маюць формаў роду, ліку і склону. Ім уласцівы спецыфічныя суфіксы: *-а, -е, -ому(-аму), -яму, -у, -ы*: *мала, наўсё, па-веснавому, па-добраму, па-летняму, збоку, угары*.

Якасныя прыслоўі маюць ступені параўнання: *глыбока* – *глыбей, больш глыбока* і інш.; некаторыя прыслоўі маюць формы ацэнкі і меры якасці: *рана* – *раненька, ранютка, ранюсенька*.

У сказе прыслоўі звычайна з'яўляюцца акалічнасцямі: *Алеся спяшаўся правесці сваім вокам, што рабілася наўкола*. (Бр.) *Далёка ўперадзе між высокіх пышна-зялёных ліп бялелі шыферныя і гонтавыя дахі хат, што раскінуліся шырока – аж не ахопліваў позірк – налева і направа паабал доўгай, вярсты са дзве, вуліцы*. (Дал.) *І сонца не заходзіла, і не зойдзе, будзе нізка плысці над сопкамі і морам усю ноч, да самай раніцы, а раніцай пачне падымацца ўгору*. (Хомч.)

Прыслоўе можа выступаць у ролі іменнага выказніка або яго часткі: *Апоўдні таго дня на Ростані было непрытульна*. *Мая сястра замужам*. *Ён ужо дома*.

Калі прыслоўе адносіцца да назоўніка, яно выступае ў ролі недапасаванага азначэння: *Мы ўбачылі абеліск з зоркай наўсё*.

§ 112. Разрады прыслоўяў паводле значэння

Усе прыслоўі паводле значэння падзяляюцца на два сямантичныя разрады: азначальныя і акалічныя.

Да азначальных адносяцца якасныя і колькасныя прыслоўі, а таксама прыслоўі спосабу дзеяння.

Якасныя прыслоўі адказваюць на пытанне *як?* і характарызуюць якасць дзеяння: *весела, важна, далікатна, інакш* і інш.

Колькасныя прыслоўі абазначаюць меру дзеяння (прыметы), ступень інтэнсіўнасці і адказваюць на пытанні *ў якой меры? у якой ступені? як многа? колькі?*: *вельмі, выключна, душка, залішне, надта, удвая, больш-менш, крыху, прыблізна, многа, мала* і інш.

Прыслоўі спосабу дзеяння паказваюць, як адбываецца дзеянне, і адказваюць на пытанні *як? якім чынам? якім спосабам?*: *бягом, наўздагон, па-свойму, упустую, насцёж*.

Да акалічных адносяцца прыслоўі са значэннем месца (*дома, далёка, наводшыбе*), часу (*аднойчы, летась, штогод*), прычыны (*згараха, нізавошта, чамусьці*), мэты (*назло, знарок, ненаўмысна*).

§ 113. Ступені параўнання прыслоўяў

Ступені параўнання могуць утвараць якасныя прыслоўі, утвораныя ад якасных прыметнікаў. Прыслоўі ў форме *вышэйшай* і *найвышэйшай* ступені параўнання паказваюць на розную ступень праяўлення дзеяння, стану ці якасці: *глыбока* – *глыбей, больш глыбока, найглыбей, найбольш глыбока*.

! Як і ў прыметнікаў, формы ступеняў параўнання могуць быць простыя і складаныя.

Простая форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца ад прыслоўяў пры дапамозе суфіксаў *-ей (-эй, -ай)*: *далёка* – *далей, высока* – *вышэй* (пры гэтым можа адбывацца чаргаванне зычных). Сустрэкаюцца і суплетыўныя формы: *добра* – *лепш, дрэнна* – *горш, многа* – *больш (болей), мала* – *менш (меней)*.

Складаная форма вышэйшай ступені ўтвараецца шляхам спалучэння прыслоўяў са словамі *больш, менш*: *больш важна, менш зладжана*.

Простая форма найвышэйшай ступені ўтвараецца далучэннем прыстаўкі *най-* да формы вышэйшай ступені: *менш* – *найменш, далёка* – *найдалей*.

Складаная форма найвышэйшай ступені ўтвараецца спалучэннем прыслоўяў са словамі *найбольш, найменш* (*найбольш упэўнена, найменш складана*), а таксама спалучэннем формаў вышэйшай ступені са словамі *за ўсё, за ўсіх*: *менш за ўсё, лепш за ўсіх*.

§ 114. Формы ацэнкі прыслоўяў

Якасныя прыслоўі, як і якасныя прыметнікі, могуць мець формы са значэннем высокай ці нізкай якасці без параўнання: *лёгенька, халаднавата*. У гэтых формах яшчэ праяўляюцца экспрэсіўныя адценні.

Формы прыслоўяў са значэннем ацэнкі і меры якасці ўтвараюцца пры дапамозе тых самых суфіксаў, што і формы прыметнікаў са значэннем ацэнкі і меры якасці: **-еньк-** (**-аньк-**): *ціхенька, роўненька* (адценне ласкальнасці); **-енечк-** (**-анечк-**) (значэнне больш высокай меры якасці і ўзмоцненае адценне ласкальнасці): *памаленечку, лёгечка; -утк-* (**-ютк-**), **-усеньк-** (**-юсеньк-**), **-усенечк-** (**-юсенечк-**): *ціхутка, блізютка, бліжусенька, ціхусенька, ціхусенечка; -ават- (**-яват-**) са значэннем непаўнаты якасці ці перавышэння меры: *ранавата, пазнавата; -енн-* (**-энн-**), **-эзн-**, **-эразн-** са значэннем празмерна вялікай меры якасці: *страшэнна, высачэзна*.*

§ 115. Утварэнне прыслоўяў

Прыслоўі ўтвараюцца рознымі марфалагічнымі спосабамі, марфалагічна-сінтаксічным спосабам, а таксама складаннем.

Сярод марфалагічных спосабаў вылучаюцца:

- прыставачны: *нялёгка, паабалал, залетась;*
- суфіксальны: *лёгка, добра, тройчы;*
- прыставачна-суфіксальны: *па-твойму, зрэдку, спаўна*.

Марфалагічна-сінтаксічным спосабам прыслоўі ўтвараюцца ў працэсе адвербіялізацыі – пераходу розных формаў зменных часцін мовы ў прыслоўі. У працэсе адвербіялізацыі часціны мовы страчваюць сваё лексічнае і граматычнае значэнне, становяцца нязменнымі і змяняюць сінтаксічную функцыю: *без канца – бясконца, за тым – затым, у тую восень – увосень*.

Складаныя прыслоўі ўтвараюцца трыма шляхамі:

- шляхам зліцця займенніка з назоўнікам: *штодзень, штоноч, штораз;*
- шляхам паўтарэння аднолькавых, блізкіх ці, наадварот, антанімічных слоў: *высока-высока, даўным-даўно, калі-нікалі;*
- шляхам зліцця са словам *сама: таксама, гэтаксама*.

§ 116. Правапіс прыслоўяў

У беларускай мове адрозніваюцца напісанні прыслоўяў разам і праз злучок.

Разам пішуцца прыслоўі:

- 1) утвораныя ад іншых прыслоўяў пры дапамозе прыставак: *нядоўга, замнога, ніколі;*
- 2) утвораныя пры дапамозе постфікса **-сьці**: *кудысьці, калісьці, дзесьці;*
- 3) утвораныя ад лічэбнікаў: *удвух, удвая, заадно* (але: *па двое, па трое*);
- 4) утвораныя ад прыметнікаў: *злева, збольшага, уручную* (але: *у адкрытую*);
- 5) утвораныя спалучэннем прыназоўнікаў з займеннікамі: *нашто, навошта, нізашто;*
- 6) з часткамі **што** і **сама**: *штораніцы, таксама;*
- 7) утвораныя спалучэннем прыназоўнікаў з рознымі склонавымі формамі назоўнікаў: *дадому, увечары, зранку, спачатку, напаказ, спадылба* (але: *з нізу да верху, з ранку да вечара, пад вечар*).

! Ад такіх прыслоўяў трэба адрозніваць назоўнікі з прыназоўнікамі: *падышоў да хаты, у бок лесу, з пачатку зімы*.

Праз злучок пішуцца:

- 1) прыслоўі з прыстаўкай **па-**, утвораныя ад давальнага склону поўных прыметнікаў і прыналежных займеннікаў з суфіксами **-аму, -яму, -ому, -му**: *па-зімоваму, па-мойму*; прыслоўі на **-ску, -іку** ад адносных прыметнікаў: *па-таварыску, па-брацку*; прыслоўі з суфіксам **-ы** ад прыметнікаў: *па-дзіцячы, па-мядзведжы;*
- 2) прыслоўі, утвораныя паўтарэннем таго самага слова (можа далучацца прыстаўка): *светла-светла, крыж-накрыж;*
- 3) прыслоўі з прыстаўкай **абы-** і постфіксам **-небудзь**: *абыдзе, дзе-небудзь;*
- 4) прафесійны жарганізм **на-гара**.

Некаторыя прыслоўі з прыстаўкамі падобны на спалучэнні назоўнікаў, займеннікаў і лічэбнікаў з прыназоўнікамі: *зварнуў убок – зварнуў у бок лесу, зрабілі ўтрох – у трох кнігах*.

Для размежавання такіх напісанняў неабходна ведаць наступныя **правілы**:

1) назоўнікі з прыназоўнікамі абазначаюць прадмет і маюць пры сабе паясняльныя словы: *упаў зверху* (чаго?) *дрэва*;

2) лічэбнікі і займеннікі дапасуюцца да назоўнікаў: *прыехалі ў дзвюх машынах*; прыслоўі прымыкаюць да дзеясловаў: *прыйшлі ўдзвюх*;

3) заўсёды пішуцца асобна: а) спалучэнні назоўнікаў з прыназоўнікамі *без* (*без толку, без разбору*), *да* (*да зарэзу, да ўпаду, да адвалу*), *на* (*на лату, на бягу, на хаду, на скаку, на жалі, на памяць, на грэх, на смак*), *з* (*з разбегу, з ходу, з размаху*), *з-за* (*з-за мяжы, з-за лесу*), *за* (*за пазухай, за мяжой*), *у* (*у меру, у абмен, у абрэз, у адказ*); б) спалучэнні адмоўяў *не* і *ні* з прыназоўнікавымі формамі назоўнікаў: *не ў меру, не ў лад, не пад сілу, ні за грош*; в) выразы *ўсё роўна, усё адно, як след, як бачыш, без дай рады, без дай прычыны*.

§ 117. Ужыванне фразеалагізмаў і службовых часцін мовы ў ролі прыслоўяў

У ролі прыслоўяў могуць выступаць фразеалагізмы, суадносныя з прыслоўямі: *дзень у дзень* (штодзень), *слова ў слова* (дакладна), *у адзін міг* (вельмі хутка), *як кот наплакаў* (мала).

У ролі прыслоўяў могуць ужывацца:

а) часціцы (са значэннем акалічнасцей): *ён плёўся абы-абы* – 'ледзь-ледзь', *не варушыўся ні-ні* – 'зусім';

б) прыназоўнік *за*, набываючы лексічнае значэнне 'на карысць чаго-небудзь', у сказах тыпу *Я заўсёды за*.

§ 118. Ужыванне прыслоўяў у ролі іншых часцін мовы

Прыслоўі могуць ужывацца ў ролі прыназоўнікаў, злучнікаў, часціц.

У ролі прыназоўнікаў найчасцей ужываюцца прыслоўі *вакол, насустрэч, побач, пасля, уздоўж, паблізу, абанал*.

Параўнайце сказы:

Прыслоўі	Прыназоўнікі
1. <i>Вакол</i> ляжала лісце.	1. <i>Вакол дрэва</i> ляжала лісце.
2. Ён убачыў мяне і пайшоў <i>насустрэч</i> .	2. Ён пайшоў <i>насустрэч мне</i> .
3. <i>Побач</i> расла ліпа.	3. <i>Побач з будынкам</i> расла ліпа.
4. Ён дайшоў да берага і пайшоў <i>уздоўж</i> .	4. Ён пайшоў <i>уздоўж берага</i> .
5. <i>Пасля</i> пайшоў дождж.	5. <i>Пасля дожджу</i> добра растуць грыбы.
6. <i>Паблізу</i> тоўпіліся людзі.	6. <i>Паблізу магазіна</i> тоўпіліся людзі.
7. Зрабілі дарогу і <i>абанал</i> высадзілі дрэвы.	7. <i>Абанал дарогі</i> высадзілі дрэвы.

У ролі часціц ужываюцца прыслоўі *ўжо, проста, роўна, чыста, тут, там, яшчэ* і інш.

Параўнайце сказы:

Прыслоўі	Часціцы
1. <i>Ужо</i> зайшло сонца.	1. <i>Ужо ў дзвях</i> ён азірнуўся.
2. Яна гаварыла <i>проста</i> , даходліва.	2. <i>Проста</i> ён не ведаў адказу на гэта пытанне.
3. Калона ішла <i>роўна</i> , зладжана.	3. <i>Роўна ў</i> поўнач адбіў гадзіннік.
4. У хаце <i>чыста</i> прыбрана.	4. На <i>ўсёй чыста</i> вуліцы былі людзі.
5. Ён сядзеў <i>тут</i> , у кабінеце.	5. Ну, <i>тут</i> ён і пабег.
6. <i>Там</i> яны і сустрэліся.	6. Што <i>там</i> ні кажы, а вясны ўсе чакаюць.
7. Яму хацелася сустрэцца з бацькам <i>яшчэ</i> .	7. Не толькі прыйдзеш, а <i>яшчэ</i> і прыбяжыш.

У ролі злучнікаў могуць ужывацца прыслоўі *як, ледзь, калі*.

Параўнайце сказы:

Прыслоўі	Злучнікі
1. <i>Як</i> гэта зрабіць, ён не ведаў.	1. <i>Як</i> зробіш шпакоўню, чакай гасцей з выраю.
2. Стары <i>ледзь</i> ішоў.	2. <i>Ледзь</i> выглянула сонца, усё заварушылася.
3. <i>Калі</i> ты прыйдзеш?	3. Мы сустрэліся, <i>калі</i> былі ўжо сталымі людзьмі.

§ 119. Прэдыкатыўныя прыслоўі

Прэдыкатыўныя прыслоўі, у адрозненне ад прыслоўяў, абазначаюць не прымету дзеяння ці якасці, а стан прыроды або чалавека. Яны з'яўляюцца выказнікамі ў безасабовых сказах: *А ўсюды ціха, нема, глуха і толькі заедзь каля вуха гудзе агідна, надаедна...* (К-с) У гэтым сказе прыслоўі *агідна* і *надаедна* з'яўляюцца акалічнасцямі, а прэдыкатыўныя прыслоўі *ціха, нема, глуха* – выказнікамі. (Гл. § 121.)

§ 120. Марфалагічны разбор прыслоўя

Парадак разбору

1. Часціна мовы.
2. Разрад паводле значэння.
3. Ступень параўнання (калі ёсць).
4. Спосаб утварэння.
5. Да якога слова прымыкае.
6. Сінтаксічная роля.

Узоры

Гэта мне стала ясна пазней. (Б.)

Пазней – прыслоўе, акалічнаснае (часу), у вышэйшай ступені параўнання; форма ўтворана ад прыслоўя *позна* суфіксальным спосабам; прымыкае да спалучэння *стала ясна*; у сказе – акалічнасць.

* * *

Я нецярыліва пазіраю ў акно, чакаючы, калі пройдзе дождж. (Грач.)

Нецярыліва – прыслоўе, азначальнае (спосабу дзеяння), утворана ад прыслоўя *цярыліва* прыставачным спосабам; прымыкае да дзеяслова *пазіраю*; у сказе – акалічнасць.

Безасабова-прэдыкатыўныя
словы

§ 121. Безасабова-прэдыкатыўныя словы

! У даведачнай літаратуры для абазначэння гэтых слоў выкарыстоўваюць розныя тэрміны: безасабова-прэдыкатыўныя словы, словы катэгорыі стану, прэдыкатывы.

Безасабова-прэдыкатыўныя словы абазначаюць:

– псіхічны і фізічны стан чалавека або жывой істоты: *добра, прыемна, радасна*;

– стан прыроды: *ціха, гарача, месячна*;

– ацэнку стану або становішча: *блізка, шкода, рана*;

– меру: *многа, досыць, дастаткова*;

– мадальную ацэнку: *можна, трэба, нельга*;

– ацэнку з маральна-этычнага боку: *грэх, сорам, страх*;

– неадкладнасць дзеяння: *пара, час*;

– зрокавыя і слыхавыя ўспрыняцці: *відаць, чуваць*.

Да безасабова-прэдыкатыўных слоў адносяцца прэдыкатыўныя прыслоўі, мадальныя словы (гл. § 143), назоўнікі са значэннем маральна-этычнай ацэнкі тыпу *сорам, ганьба*, словы *відаць* і *чуваць*.

Асаблівасці безасабова-прэдыкатыўных слоў наступныя:

- 1) у сказе яны заўсёды з'яўляюцца выказнікамі;
- 2) могуць спалучацца з дзеясловам-звязкай і інфінітывам: *стала цёмна, жыць складана*;
- 3) могуць утвараць формы ступеняў параўнання: *цяплей, стала веселей*;
- 4) могуць утвараць формы са значэннем ацэнкі і меры: *халаднавата стала, цёпленька ў хаце*.

Прыназоўнік

§ 122. Прыназоўнік як часціна мовы

Прыназоўнік – службовая часціна мовы, якая ўдакладняе і дыферэнцыруе значэнні ўскосных склонаў. Асноўная функцыя прыназоўнікаў – выражаць сінтаксічныя адносіны паміж словамі ў сказе і словазлучэнні: *іду ад Віктара, іду да Віктара, іду з Віктарам*.

Галоўная асаблівасць прыназоўнікаў – іх нязменнасць. Яны не маюць лексічнага значэння і набываюць яго толькі пры ўмове ўжывання з самастойнымі словамі.

Прыназоўнікі могуць выражаць:

- прасторавыя адносіны: *ад, да, на, пад, з-за* і інш.;
- часавыя адносіны: *да, з, у, праз, перад* і інш.;
- прычынныя адносіны: *ад, з-за, па, праз, дзякуючы, у выніку* і інш.;
- адносіны мэты: *за, на, па, для, дзеля, з мэтай* і інш.;
- адносіны спосабу дзеяння: *ад, па, скрозь, праз* і інш.;
- аб'ектныя адносіны: *на, з*;
- азначальныя адносіны: *за, на* і інш.;
- адносіны прыблізнасці: *каля, пад, з*.

§ 123. Класіфікацыя прыназоўнікаў

Паводле паходжання прыназоўнікі падзяляюцца на невытворныя і вытворныя.

Да **невытворных** адносяцца прыназоўнікі, якія не суадносяцца з іншымі часцінамі мовы. Яны ўзніклі вельмі даўно і найчасцей з'яўляюцца аднаскладовымі: *а, аб, ад, з, за, без, да, для, на, над* і інш. Двухскладовыя *сярод* невытворных – прыназоўнікі *перад, цераз, паміж, дзеля*.

Вытворныя прыназоўнікі ўзніклі на базе іншых часцін мовы. У залежнасці ад часціны мовы, якая паслужыла ўтваральнай базай, вытворныя прыназоўнікі падзяляюцца на адпрыслоўныя (*абанал, блізка, вакол, насустрач, наперад, пасля, побач, паблізу, суп-*

раць, услед і інш.); адыменныя (утвораныя ад назоўнікаў ва ўскосных склонах з невытворнымі прыназоўнікамі або без іх: *шляхам, за кошт, з мэтай, на чале, у выніку* і інш.); аддзеяслоўныя (суадносяцца з дзеепрыслоўямі: *дзякуючы, нягледзячы на, пачынаючы ад, пачынаючы з* і інш.).

Паводле марфалагічнага складу прыназоўнікі бываюць простыя (складаюцца з аднаго слова: *на, з, сярод, цераз*), складаныя (утвораныя спалучэннем двух простых: *з-за, з-пад, па-над*) і састаўныя (складаюцца з двух ці некалькіх слоў: *у адрозненне ад, на працягу, на чале з*).

§ 124. Ужыванне прыназоўнікаў са склонамі. Асаблівасці ўжывання прыназоўнікаў у беларускай мове

Прыназоўнікі могуць ужывацца толькі з адным склонам або з двума ці нават з трыма.

З адным склонам ужываюцца прыназоўнікі:

- *ад, да, без, для, дзеля, з-за, з-пад, каля, сярод, акрамя, апроча, замест, супраць, наводле* – з родным;
- *к (ка), насуперак, дзякуючы, услед, насустрач* – з давальным;
- *пра, праз, цераз, паўз, скрозь* – з вінавальным;
- *над (нада), перад (прад, перада), па-за, па-над* – з творным;
- *пры* – з месным.

З двума склонамі ўжываюцца прыназоўнікі:

- *за, пад (пада)* – з вінавальным (*за стол, пад кнігу*) і творным (*за сталом, пад кнігай*);
- *аб (аба), на* – з вінавальным (*аб дрэва, на дрэва*) і месным (*аб дрэве, на дрэве*);
- *паміж (між)* – з родным (*між дрэў*) і творным (*паміж братам і сястрой*).

З трыма склонамі ўжываюцца прыназоўнікі:

- *з (са)* – з родным (*з хаты*), вінавальным (*з тыдзень*) і з творным (*з сястрой*);
- *у* – з родным (*у брата*), з вінавальным (*у хату*) і месным (*у хаце*);
- *па* – з месным (*па лесе*), вінавальным (*па ваду*) і давальным (*па найму*).

Характэрнымі рысамі беларускай мовы ва ўжыванні прыназоўнікаў з'яўляюцца наступныя:

- 1) для выражэння прадмета думкі ці маўлення (пасля адпаведных дзеясловаў і назоўнікаў) ужываецца прыназоўнік **пра**: *марыць пра падарожжа, маю пра падарожжа*;
- 2) пры дзеясловах, якія абазначаюць эмоцыі, перажыванні (смяяцца, здэкавацца, кліць, жартавалі, дзіўляцца, цешыцца) ужываецца прыназоўнік з з родным склонам: *жартавалі з брата, цешыцца з дзіцяці*;
- 3) для абазначэння мэты ўжываецца прыназоўнік **на**: *пайсці на вяду, схапіць на бацьку*; у спалучэнні з назвамі ягад і грыбоў ужываецца прыназоўнік **у**: *пайсці ў грыбы, у маліны*;
- 4) прыназоўнік **на** ўжываецца для выражэння прасторавых, часовых, аб'ектных і іншых адносін: *ісці на лесе, хадзіць на зямлі, сумаваць на радзіме*;
- 5) прыназоўнік **між** (**паміж**) для абазначэння прасторавых адносін ужываецца з родным склонам: *паміж лясоў і балот*;
- 6) прыназоўнік **аб** ужываецца ў афіцыйна-дзелавым стылі з месным склонам: *закон аб мове*;
- 7) пры форме вышэйшай ступені параўнання прыметніка і прыслоўя ўжываецца прыназоўнік **за** (радзей – **ад**): *старэйшы за сястру, зрабіў лепш за брата*.

! Гл. § 149.

§ 125. Правапіс прыназоўнікаў

Неабходна ведаць варыянты некаторых прыназоўнікаў і ўмовы іх ужывання:

- а) прыназоўнік **у** ўжываецца ў варыянце **ва** перад словамі з пачатковым **у**: *ва ўсім, ва ўніверсітэце, ва ўласнасці*;
- б) прыназоўнік з ужываецца ў варыянце **са** перад словамі са збегам зычных, першы з якіх – **з, с, ж, ш, м**: *са зборнікам, са сходу, са жніва, са шпакоўні, са мною*.

Усе складаныя прыназоўнікі пішуцца праз злучок: *з-за, з-над, па-за, па-над*.

Састаўныя прыназоўнікі, утвораныя ад назоўнікаў з прыназоўнікамі або дзеепрыслоўяў з прыназоўнікамі, пішуцца, як два або некалькі слоў: *на чале з, на працягу, у адрозненне ад, нягледзячы на*.

§ 126. Марфалагічны разбор прыназоўніка

Парадак разбору

1. Часціна мовы.
2. Разрад паводле паходжання.
3. Разрад паводле структуры.
4. Якія адносіны выражае.
5. З якім склонам ужыты.

Узоры

*У непагадзь і ў ясную пагоду
Да болю адчуваю кожны раз:
Мы ўсе з таго няскоранага роду,
Што чыстым хлебам шчодра корміць нас.*

(С. Грахоўскі)

У (непагадзь) – прыназоўнік, невытворны, просты, выражае часовыя адносіны, ужыты з вінавальным склонам назоўніка.

Да (болю) – прыназоўнік, невытворны, просты, выражае адносіны меры, ужыты з родным склонам назоўніка.

Маці выбегла насустрач сыну. (Хадк.)

Насустрач (сыну) – прыназоўнік, вытворны ад прыслоўя *насустрэч*, просты, выражае мэтавыя адносіны, ужыты з давальным склонам назоўніка.

Злучнік

§ 127. Злучнік як часціна мовы

Злучнік – службовая часціна мовы, якая служыць для сувязі сінтаксічных адзінак (членаў сказа, частак складанага сказа, самастойных сказаў, абзацаў тэксту). Напрыклад, у сказе *Павучкі плялі белае павуцінне, яно лётала ў паветры і чаплялася за траву і галлё*. (К. Ч.) злучнікі *і* злучаюць аднародныя выказнікі *лётала і чаплялася* і аднародныя дапаўненні *за траву і галлё*, а ў сказе *Прайшло некалькі тыдняў, і зусім другім стаў краявід возера*. (Бр.) злучнік *і* злучае часткі складаназлучанага сказа.

Злучнікі – гэта нязменныя словы, якія не маюць намінацыйнай функцыі і не з’яўляюцца членамі сказа. Іх галоўная функцыя – афармляць пэўныя сэнсавыя адносіны (адначасовасці, умовы, мэты і г.д.).

§ 128. Разрады злучнікаў

Злучнікі падзяляюцца на разрады паводле паходжання, структурнага складу, ужывання і функцыянальнага прызначэння.

Паводле паходжання злучнікі падзяляюцца на невытворныя і вытворныя. Невытворныя злучнікі не суадносяцца з іншымі часцінамі мовы і ўспрымаюцца як першапачатковыя: *а, і, ды, але, бо, каб* і інш. Вытворныя злучнікі паходзяць з іншых часцін мовы: займеннікаў (*што, таму*), прыслоўяў (*як, калі*), назоўнікаў (*раз*), часціц (*ці, бы, толькі*) або спалучэння розных часцін мовы (для *таго каб, пасля таго як* і інш.).

Паводле структурнага складу (саставу) злучнікі бываюць простыя і састаўныя. Простыя злучнікі ўсе аднаслоўныя: *а, і, але, каб, што*; састаўныя злучнікі складаюцца з некалькіх слоў, якія выконваюць ролю аднаго слова: для *таго каб, тым часам як*.

Паводле ўжывання злучнікі падзяляюцца на адзіночныя, паўторныя і парныя. Адзіночныя злучнікі не паўтараюцца пры членах сказа ці частках складанага сказа. Паўторныя злучнікі паўтараюцца пры кожным аднародным члене сказа (або толькі пры некаторых) ці кожнай частцы складанага сказа. Так, у сказе *А сам*

той бор глядзіць з усмехам і ўторыць чуткім сваім рэхам і спеву-посвіту драздоў, і громкім трубам пастухоў, і ціхай дудцы за гарою. (К-с) першы злучнік *і* – адзіночны пры аднародных выказніках *глядзіць і ўторыць*, а пры аднародных дапаўненнях *і спеву-посвіту, і трубам, і дудцы* – ён паўторны.

Толькі паўторнымі бываюць злучнікі *то – то, ці то – ці то, ні – ні, не то – не то*.

Злучнікі *і, ды, або, ці* і ўсе падпарадкавальныя злучнікі могуць выступаць і як адзіночныя, і як паўторныя.

Парныя злучнікі складаюцца з дзвюх частак, адна з якіх адносіцца да аднаго члена сказа (ці часткі складанага сказа), а другая – да іншага: *На сход прыйшлі не толькі дарослыя, але і ўсе дзеці з вёскі*.

Парнымі з’яўляюцца злучнікі *не толькі – але і, не толькі – а і, калі – то, калі – дык, як – так і, толькі – як, не тое што – а, не тое што – але, а раз – то* і інш.

Паводле функцыянальнага прызначэння злучнікі падзяляюцца на злучальныя (гл. § 129) і падпарадкавальныя (гл. § 130).

§ 129. Злучальныя злучнікі

Злучальныя злучнікі служаць для сувязі сінтаксічна раўнапраўных адзінак – аднародных членаў сказа і частак складаназлучанага сказа: *Дзень быў хмарны, і таму вечаровыя змрокі насунуліся хутка і неўпрыкмет...* (Сав.) (першы злучнік *і* звязвае часткі складаназлучанага сказа, а другі – аднародныя акалічнасці).

У залежнасці ад таго, якія сэнсавыя адносіны выражаюць злучнікі, яны падзяляюцца на спалучальныя, супастаўляльныя і размеркавальныя.

Спалучальныя злучнікі паказваюць на адносіны пералічэння, адначасовасці. Да спалучальных адносяцца злучнікі *і, ды* (у значэнні *і*), *як ... так і, ні ... ні, не толькі ... але і*: *У той сумны і цяжкі час нельга ўжо было пачуць ні тапалінага шлоаху, ні птушынага спеву ў тапалінай кроне*. (Бял.)

Супастаўляльныя злучнікі выражаюць адносіны неадпаведнасці і супрацьпастаўлення: *а, але, ды* (у значэнні *але*), *аднак, затое* і інш. *Людзей слухай, а свой розум май*. (Прым.) *Днём церусіў дождж, але на змярканні супыніўся...* (І. Н.)

Размеркавальныя злучнікі паказваюць на чаргаванне з’яў, фактаў, іх несумяшчальнасць. Гэта злучнікі *або, ці, або ... або, ці ...*

*ці, не то ... не то, ці то ... ці то. Калі грыбы прыносілі бацька або маці, я любіў вынімаць іх з лубяной каробкі... (І. Н.) Дзверы ў скверыку стаялі наўкруг, пасярэдзіне меркавалася зрабіць фантан, але яго так ніколі і не зрабілі: **ці то** не хапала сродкаў, **ці проста** хто-небудзь палічыў гэта залішняй раскошай для звычайнай чыгуначнай станцыі. (І. Н.)*

§ 130. Падпарадкавальныя злучнікі

Падпарадкавальныя злучнікі служаць для сувязі сінтаксічна нераўнапраўных адзінак – частак складаназалежнага сказа. Яны паказваюць на залежнасць даданай часткі ад галоўнай: *Натхненне, гарэнне, усю сваю сілу Радзіме аддам дарагой, **каб** шчасце народа майго ўскаласіла, зраднілася з доляй людской.* (Вял.)

Падпарадкавальныя злучнікі выражаюць розныя адносіны паміж даданай часткай і галоўнай. З улікам гэтых адносін падпарадкавальныя злучнікі падзяляюцца на: 1) тлумачальныя (*што, як, чым і інш.*); 2) прычинныя (*бо, таму што, з-за таго што і інш.*); 3) часавыя (*калі, як, пакуль, ледзь, чуць, толькі, з таго часу як і інш.*); 4) умоўныя (*калі, калі б, каб, як, як бы, раз, калі ... то, як ... то і інш.*); 5) мэтавыя (*каб, для, дзеля таго каб, з тым каб і інш.*); 6) уступальныя (*хоць, хоць бы, хай, няхай, нягледзячы на тое што і інш.*); 7) параўнальныя (*як, чым, што, як бы, нібы, быццам, чым ... тым і інш.*); 8) выніковыя (*так што, то, дык*).

Прамежкавае становішча паміж злучальнымі і падпарадкавальнымі злучнікамі займаюць паясняльныя, што служаць для сувязі такіх сінтаксічных адзінак, з якіх наступная паясняе першую: *або, ці, гэта значыць, а менавіта.*

§ 131. Размежаванне злучнікаў і злучальных слоў

Злучальныя словы – гэта адносныя займеннікі і прыслоўі *што, чым, як, калі і інш.*, якія звязваюць даданую частку з галоўнай у складаназалежным сказе.

Злучальныя словы не трацяць свайго лексічнага значэння. Яны з'яўляюцца членамі сказа ў даданай частцы.

Параўнайце:

Я ведаю, што ты скажаш.

*Я ведаю, што ты скажаш
няпраўду.*

У першым сказе слова *што* з'яўляецца дапаўненнем, у другім – злучнікам.

Найчасцей ролю злучнікаў і злучальных слоў выконваюць словы *што, як, чым, калі, пакуль*.

Для размежавання неабходна ведаць некалькі правіл:

- 1) звычайна на злучальнае слова падае лагічны націск: *Я ведаю, **як** гэта зрабіць. Я ведаю, **калі** ты прыйдзеш. Я ведаю, **чым** гэта можа закончыцца;*
- 2) у большасці выпадкаў, калі лагічны націск прыпадае на іншае слова, замест злучальнага слова ў даданай частцы можна падставіць слова з галоўнай часткі. Так, у сказе *І песню родную люблю я, што дзеўкі ў полі запяюць...* (К. Б.) замест злучальнага слова *што* ў даданай частцы можна падставіць слова *песню* з галоўнай часткі.

§ 132. Правапіс злучнікаў

У адно слова пішуцца злучнікі *або, ажно, ды, таксама, нібы, нібыта.*

У два словы пішуцца злучнікі *а то, ды і, затым што, пры гэтым.*

Неабходна адрозніваць злучнікі *затое, паколькі, прытым, прычым* ад спалучэнняў прыназоўнікаў з займеннікамі *за тое, паколькі, пры тым, пры чым*. Для гэтага размежавання неабходна памятаць, што займеннікі адказваюць на пытанні членаў сказа і пасля іх заўсёды ёсць назоўнік, на які гэты займеннік указвае.

Параўнайце:

1. Праваднікі адказваюць *за тое*, каб бабры-перасяленцы закончылі сваё падарожжа паспяхова. (В. В.)

2. Ён схаваўся *за тое* дрэва, што расло побач.

1. Не бяды, што дожджык і гразка, *затое* прырода ажывае. (С.)

2. Ён схаваўся за дрэва, *затое* ўсё бачыў.

§ 133. Марфалагічны разбор злучніка

Парадак разбору

1. Часціна мовы.
2. Разрад паводле паходжання.
3. Разрад паводле структуры.
4. Разрад паводле спосабу ўжывання.
5. Разрад паводле функцыянальнага прызначэння.
6. Якія сінтаксічныя адзінкі звязвае паміж сабой.

Узор

Аляшкевіч зрабіў знак, каб я маўчаў і не варушыўся (В. В.):

каб — злучнік, невытворны, просты, адзіночны, падпарадкавальны (тлумачальны), звязвае часткі складаназалежнага сказа;

і — злучнік, невытворны, просты, адзіночны, злучальны (спалучальны), звязвае аднародныя члены сказа.

Часціцы

§ 134. Часціцы як часціна мовы

Часціцы — службовая часціна мовы, якая надае дадатковыя сэнсавыя, мадальныя і эмацыянальныя адценні словам, словазлучэнням і сказам: *вось, вунь, але, не, ні, як, аж, нават, толькі*.

Часціцы з'яўляюцца нязменнымі словамі. Яны не маюць намінаўнай функцыі. Іх значэннем лічыцца тое дадатковае адценне, якое яны надаюць моўнай адзінцы. Часціцы не ўжываюцца самастойна і не з'яўляюцца членамі сказа.

! У дыялогу некаторыя часціцы (*але, не, так, няўжо, ага*) выступаюць у ролі слоў-сказаў:

— *А вы, я бачу, таксама не ваенны.*

— *Не.* (І. Н.)

Пры дапамозе часціц можна:

- 1) узмацніць сэнс выказвання: *Нават* чорныя папалішчы ... паспелі ўкрыцца бледным зяленівам маладой крапівы і не так ужо кідаліся ў вочы. (Лыньк.);
- 2) выказаць пэўнае пачуццё: *Зірні, прыслухайся наўкола: як ціха-мірна, як вясела.* (К-с);
- 3) выказаць сцвярджэнне: «*Ага, — гаворыць ён, — я ж тады і не сказаў пра саборніцтва...*» (Скр.) або адмаўленне: *Мне страшна хацелася з'есці лішні кавалачак, але я адмаўлялася: «Не, не, я не хачу, я ўжо наелася».* (Ш.);
- 4) выказаць пажаданне ці пабуджэнне: *Няхай жа для шчасця цвіце ваша доля.* (Р.);
- 5) выразіць пытанне: «*Пека? — здзівіўся я. — Хіба ёсць такое імя?*» (І. Н.)

§ 135. Разрады часціц

Часціцы паводле значэння і ролі ў сказе падзяляюцца на чатыры разрады:

- 1) сэнсавыя;
- 2) мадальныя;
- 3) эмацыянальныя;
- 4) формаўтваральныя.

Да сэнсавых адносяцца часціцы, якія надаюць словам дадатковыя сэнсавыя адценні. Сюды ўваходзяць тры тыпы часціц: указальныя: *вось (ось, от, во), вунь (унь), гэта*; выдзяляльна-абмежавальныя: *толькі, абы толькі, ледзь, хоць, хоць бы, выключна, хіба, толькі*; удакладняльныя: *амаль, іменна, проста, роўна, якраз*.

Да мадальных адносяцца часціцы, якія надаюць выказванню розныя мадальныя адценні. У залежнасці ад гэтых адценняў мадальныя часціцы падзяляюцца на сцвярджальныя: *так, ага, але*; адмоўныя: *не, ні*; пытальныя: *ці, хіба, няўжо, а, так*; пабуджальныя: *бы (б), няхай (хай), дай (давай), давай(-це), ну, бадай, на*.

Эмацыянальныя часціцы выражаюць розныя эмацыянальныя адценні (радасць, здзіўленне, захапленне) або ўзмацняюць выразнасць выказвання. Сярод іх вылучаюць клічныя часціцы (*што* за, *як, вось дык, няхай*) і ўзмацняльныя (*і, ні, ну, нават, дык, вось ... дык, аж, жэ (жа), такі*).

Формаўтваральныя часціцы служаць для ўтварэння граматычных формаў слова: *бы (б)* – для ўтварэння ўмоўнага ладу; *няхай (хай), давай (давайце)* – для ўтварэння загаднага ладу.

§ 136. Правапіс часціц

Пры напісанні часціц трэба кіравацца наступнымі **правіламі**:

1) часціцы *бы (б), жа (жэ)* пішуцца асобна ад слоў, прычым *бы* і *жа* пішуцца пасля слоў, якія заканчваюцца на зычны (*сказаў бы, сказаў жа*), а *б* і *жэ* – пасля слоў, якія заканчваюцца на галосны (*сказала б, сказала жэ*);

2) часціца *-такі* пішацца праз злучок, калі стаіць пасля слоў, да якіх адносіцца: *сказаў-такі, даволі-такі, усё-такі, так-такі, зноў-такі*; у пазіцыі перад словамі *такі* пішацца асобна: *такі сказаў праду*;

3) у няпэўных займенніках і прыслоўях часціца *абы* становіцца прыстаўкай і пішацца праз злучок: *абы-хто, абы-дзе*. Калі паміж часціцай і займеннікам ужыты прыназоўнік, спалучэнне пішацца ў тры словы: *абы з кім, абы да каго*;

4) часціца *што* пішацца асобна ў спалучэннях *толькі што, ледзь што, амаль што, сама што, хіба што, пакуль што*;

5) калі паміж постфіксам *-небудзь* і займеннікам ці прыслоўем ужыта часціца *жэ*, спалучэнне пішацца ў тры словы: *хто жэ небудзь скажа, калі жэ небудзь*.

§ 137. Ужыванне часціц НЕ і НІ

Як часціца *не*, так і часціца *ні* могуць выражаць і адмоўнае, і сцвярджальнае значэнне – гэта залежыць ад пэўных выпадкаў ужывання.

Часціца *не* адносіцца да адмоўных. Яе асноўнае значэнне – адмаўленне таго, што выражана словам, з якім яна ўжыта: *Дубы не маўчалі, шумелі лісцем, асабліва калі блізка была навальніца, ліў дождж. (Сач.) Як цяпер падумаю: не кожны пісьменнік можа быць кансультантам, як і не кожны чалавек – настаўнікам. (Грама.)*

Сцвярджальнай часціца *не* становіцца ў наступных выпадках:

- 1) калі яна ўжыта двойчы – пры кожнай частцы састаўнога выказніка: *не мог не пайсці, не мог не выканаць*;
- 2) у спалучэннях *хто не, дзе не, дзе толькі не, куды не* і інш., калі яны ўжываюцца ў незалежных пытальна-клічных сказах: *Чаго ён толькі не перадумаў за гэтую ноч! (В. Б.);*
- 3) калі стаіць перад назоўнікам з прыназоўнікам *без*: *зірнуў не без цікавасці, зрабіў не без карысці*;
- 4) калі стаіць пасля часціц *ледзь, чуць, амаль* або пасля злучніка *пакуль*: *ледзь не спазніліся, пакуль не позна*;
- 5) у спалучэнні са словамі *нельга, немагчыма*: *нельга не на верыць, немагчыма не прыйсці*.

Часціца *ні* – ўзмацняльная. Яе роля – ўзмацняць або адмаўленне, або сцвярджэнне.

Часціца *ні* ўзмацняе адмаўленне, ужо выражанае ў сказе іншымі сродкамі:

- 1) у адмоўных сказах, дзе адмаўленне выражана часціцай *не* або словамі *нельга, няма, немагчыма*: *Няма ні душы на вуліцы*.
- 2) у няпоўных сказах, у якіх выказнік з адмоўем падразумяваецца: *Ні гуку ў адказ*.
- 3) у ролі злучніка і ў адмоўных сказах пры пералічэнні аднародных членаў сказа: *Нельга даць у крыўду нічога жывога: ні чалавека, ні лаптаўкі, ні вішнёвага дрэва. (Луж.);*
- 4) у пабуджальных сказах загаднага характару: *Ні з месца!*

Часціца *ні* ўзмацняе сцвярджэнне ў дадзеных сказах, дзе выкарыстоўваецца ў спалучэнні з займеннікамі і прыслоўямі: *дзе ні, хто ні, што ні, куды ні, адкуль ні* і інш. У такіх спалучэнні можа ўваходзіць часціца *б*: *дзе б ні, хто б ні* і г.д. *Куды ні глянеш – без канца і краю зарэчныя, прырэчныя лугі. (Грама.)*

Часціца *ні* ўжываецца ў фразеалагізмах са значэннем няпэўнасці: *ні тое ні сёе, ні рыба ні мяса* і інш.

! Неабходна адрозніваць спалучэнні *не раз* (многа разоў) і *ні разу* (ні аднаго разу); *не адзін* (некалькі) і *ні адзін* (ніхто).

§ 138. Правапіс часціц НЕ і НІ (АНІ)

Часціца **не** (**ня**) з'яўляецца прыстаўкай і пішацца разам:

- 1) са словамі, якія без яе не ўжываюцца: *нельга, непакісны, нягоды, нясцёртна*;
- 2) з назоўнікамі, прыметнікамі і прыслоўямі, калі іх можна замяніць сінонімамі без часціцы-прыстаўкі *не-* (*ня-*): *невысокі – нізкі, нямала – многа*;
- 3) з поўнымі дзеепрыметнікамі, пры якіх няма паясняльных слоў ці супрацьпастаўлення: *неўзаранае поле, няжэсаты ячмень*;
- 4) у няпэўных займенніках і прыслоўях (на *не* падае націск): *нешта, некаму, некуды*, але: *некаторы*;
- 5) у дзеясловах і назоўніках з прыстаўкай *неда-*, якая абазначае неадпаведнасць патрэбнай норме: *недачуць, недасыпаць, недасол, недабор*;

Калі дзеяслоў з прыстаўкай *да-* ў спалучэнні з часціцай *не* абазначае не даведзенае да канца дзеянне, часціца пішацца асобна: *не дачытаць кнігі*.

- 6) з прыметнікамі, дзеепрыметнікамі, прыслоўямі, ужытымі з паясняльнымі словамі са значэннем ступені якасці тыпу *вельмі, выключна, у вышэйшай ступені, надзвычай, надта, зусім, амаль, часткова, цалкам, поўнасю*: *надта няўмела, зусім неабдуманы план*.

Часціца **не** пішацца асобна, калі ўжываецца:

- 1) з дзеясловамі і дзеепрыслоўямі: *не чытаў, не прачытаўшы, не чытаючы*;
- 2) з поўнымі дзеепрыметнікамі, пры якіх ёсць паясняльныя словы ці супрацьпастаўленне: *не жэсаты да гэтага часу ячмень; не жэсаты, а кошаны ячмень*;
- 3) з кароткімі дзеепрыметнікамі: *трава не скошана, падарункі не куплены*;
- 4) з назоўнікамі, прыметнікамі і прыслоўямі, калі пры іх выражана ці падразумяецца супрацьпастаўленне: *Было не цёмна, як мінулымі ночамі, а шаравата*. (І. М.)

- 5) з формамі вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў і прыслоўяў: *не пазней чым заўтра, не горш за іншых*;
- 6) у складзе узмацняльных адмоўяў: *далёка не, зусім не, ніколькі не, нічуць не* (*далёка не поўны, нічуць не горшы*);
- 7) з безасабова-прэдыкатыўнымі словамі: *не трэба, не шкада, не варта* (але: *няможна*).

Часціца **ні** пішацца разам:

- 1) са словамі, якія без яе не ўжываюцца: *нішчымны, нікчэмны, ніводны*;
- 2) з адмоўнымі займеннікамі і прыслоўямі (націск на *ні* не прыпадае): *ніхто, нішто, нікуды, ніяк*.

Правапіс часціцы **ані** такі ж, як і правапіс часціцы *ні*:

- 1) пішацца разам з адмоўнымі займеннікамі і прыслоўямі: *аніхто, анішто, анікуды, аніяк*;
- 2) калі паміж займеннікам і часціцай ужыты прыназоўнік, спалучэнне пішацца ў тры словы: *ані з кім, ані ў кога*.

§ 139. Марфалагічны разбор часціц

Парадак разбору

1. Часціна мовы.
2. Разрад паводле значэння.
3. Роля часціцы ў сказе.

Узоры

Дзівіўся дзядзька тут нямала, ідучы тунелем да вакзала. Як хітра, мудра збудавана! Як чыста, хораша прыбраная! (К-с)

Як – часціца, эмацыянальная (клічная), выражае пачуццё захаплення.

Марыя не дабыла да канца свайго адпачынку. (Кул.)

Не – часціца, мадальная (адмоўная), выражае адмаўленне.

Хай жа хмары мінаюць твае далягяды, хай ніколі не ціхнуць і песні ў гаях. (Бур.)

Хай (мінаюць) – часціца, формаўтваральная, служыць для ўтварэння формы загаднага ладу.

Выклічнікі і гукапераймальныя словы

§ 140. Выклічнік

Выклічнікі – гэта словы, якія выражаюць пэўныя эмоцыі, пачуцці, пабуджэнні, заклікі, не называючы іх: *ого, ах, эй*.

Выклічнікі не маюць лексічнага значэння, а толькі з’яўляюцца сігналамі, знакамі эмоцый, пачуццяў, пабуджэнняў. Іх значэнне канкрэтызуецца зместам сказа і інтанацыяй. Так, у сказе *Эх, час касьбы, вясёлы час!* (К-с) выклічнік *эх* выражае пачуццё захаплення, а ў сказе *Эх, сыноч, што ж ты зрабіў?* – гэты самы выклічнік выражае папрок.

Выклічнік не адносіцца ні да самастойных, ні да службовых часцін мовы. Ён займае асобнае месца.

Паводле паходжання выклічнікі бываюць невытворныя і вытворныя. Невытворныя выклічнікі складаюцца з аднаго гукі (о, э, а), са спалучэнняў аднолькавых гукаў або іх спалучэнняў з іншымі гукі (о-о-о, о-го-го) і не суадносяцца з ніякімі часцінамі мовы. Вытворныя выклічнікі ўтварыліся ад слоў іншых часцін мовы: ад назоўнікаў (*жах, божа*); ад дзеясловаў (*дзякуй, годзе, выбачай, падумаеш*); ад прыслоўяў (*прэч, далю*); ад займеннікаў (*то-та, о-то-то*).

! Выклічнікамі з’яўляюцца спалучэнні розных часцін мовы ва ўстойлівых зваротах *слава богу, вунь яно што, што за ліха, добры дзень, калі ласка*.

Ёсць у беларускай мове выклічнікі, запазычаныя з іншых моў: *алё, брава, біс, ура* і інш.

Выклічнікі, якія складаюцца з аднаго слова, называюцца простымі; тыя, што складаюцца з паўтарэння гукі – складанымі. Састаўныя вытворныя выклічнікі складаюцца з некалькіх слоў.

Паводле значэння выклічнікі падзяляюцца на тры разрады:

1) эмацыянальныя (перадаюць згоду, адабрэнне, радасць, а таксама нязгоду, жаль, смутак, недавер і інш.): *эх, ах, ого, о-го-го*;

2) волевыяўленчыя (выражаюць імкненні і пабуджэнні): *гайда, ану, прэч, ша, цсс, кыш*;

3) выклічнікі этыкету (выражаюць прывітанне, развітанне, ветлівы зварот, падзяку, прабачэнне, просьбу і інш.): *добры вечар, дабранач, прывітанне, усяго добрага, да пабачэння, калі ласка, выбачайце* і інш.

На пісьме выклічнікі аддзяляюцца коскай або клічнікам (у залежнасці ад інтанацыі): *Ну, бывайце, шчаслівай вам дарогі.* (П. П.) *Гэ-гэй! Іду-у-у...* (Пт.)

Калі выклічнік стаіць у сярэдзіне сказа, то выдзяляецца коскамі з абодвух бакоў: *Зазнаўся, ох, мороз, зазнаўся.* (К-с)

Калі пры выклічніку ўжыты асабовы займеннік *ты* або *вы*, то знак прыпынку пасля выклічніка не ставіцца: *Эх ты, лета гарачае, бурнае.* (Куп.) У гутарковым стылі займеннік *ты* можа ўжывацца ў якасці зваротка. Пры гэтай умове ён аддзяляецца коскамі: *Гэй, ты, настой, – настойліва паклікаў Отто Штрайх сівога чалавека.* (Лыньк.)

! Калі выклічнік выступае ў ролі іншай часціны мовы, ён становіцца членам сказа, звычайна бярэцца ў двукоссе і коскамі не выдзяляецца: *Адкульсьці пачулася дружнае «ўра».*

§ 141. Марфалагічны разбор выклічнікаў

Парадак разбору

1. Часціна мовы.
2. Разрад паводле паходжання.
3. Разрад паводле значэння.
4. Якія пачуцці ці пабуджэнні выражае.

Узоры

«Заходзьце, калі ласка», – *запрасіў той жа мяккі голас.* (Грач.)

Калі ласка – выклічнік, вытворны, састаўны, адносіцца да выклічнікаў этыкету, абазначае ветлівы зварот.

Ого, якая нечаканасць!.. (Хадк.)

Ого – выклічнік, невытворны, просты, эмацыянальны, выражае пачуццё радасці.

§ 142. Гукапераймальныя словы

Пад гукаперайманнем разумеюцца асобныя гукі ці гукавыя комплексы, якія служаць для перадачы характэрных выгукаў, шумаў, што ўтвараюцца прадметамі ці жывымі істотамі. Так, гукі крокаў перадаюцца як *туп-туп-туп*, крык гусей – *га-га-га*, ход гадзінніка – *цік-так*.

Гукапераймальныя словы могуць выступаць як словы-сказы: *Бух! бух! бух!* – адна за другой бухнулі тры гарматы... (К-с), як выказнікі: *А гадзіннік усё дзын-дзын-дзын...* Пры ўмове субстантывацыі могуць ужывацца ў ролі любога члена сказа і афармляцца з двукоссем ці без яго: *Адзін з удодаў узляцеў з глухім і адрывістым: «уп-уп-уп».* (В. В) *Пастух на вёсцы затрубіў сваё тругу.* (Бр.)

Мадальныя словы

§ 143. Мадальныя словы ў беларускай мове

Мадальнымі называюцца словы, якія выражаюць адносіны асобы да з'яў рэчаіснасці або да ўласнага выказвання. Гэта словы *напэўна, відавочна, бяспрэчна, відаць, здаецца, мабыць, магчыма, безумоўна* і інш.

Галоўная асаблівасць мадальных слоў – іх нязменнасць. Яны не маюць намінаўнай функцыі, бо не называюць прадметаў, прымет, дзеянняў, а толькі паказваюць адносіны да рэчаіснасці таго, хто гаворыць. Так, у сказе *Дрэвы, вядома, растуць павольна, марудна...* (В. В.) слова *вядома* абазначае ўпэўненасць.

Мадальныя словы не з'яўляюцца членамі сказа і не служаць для сувязі слоў у сказе. Яны ўжываюцца ў ролі пабочных слоў і выдзяляюцца інтанацыйна: *Як паселішча дрыгавічоў Тураў існаваў, мабыць, задоўга да князя Тура. Магчыма, ён меў тады якую-небудзь іншую назву. Потым, відаць, пры Туру, была насыпана штучная гара і пабудаваны вялікі для таго часу і добра ўмацаваны абарончыя прыстасаванні замак.* (В. В.)

У дыялогу мадальныя словы могуць выконваць ролю слоў-сказаў:

– Гэта што – разам, значыць, пойдзем?

– Безумоўна. Не будзеш пярэчыць? (В. Б.)

Мадальныя словы могуць выражаць ўпэўненасць, перакананне (*безумоўна, бяспрэчна, відавочна, зразумела* і інш.) або няўпэўненасць, сумненне (*відаць, можа, мабыць, напэўна* і інш.).

Мадальныя словы суадносяцца:

- 1) з назоўнікамі: *сапраўды, праўда, факт*;
- 2) з прыметнікамі, дзеепрыметнікамі і прыслоўямі: *вядома, пэўна, магчыма*;
- 3) з дзеясловамі: *відаць, здавалася, мусіць*.

У ролі мадальных могуць ужывацца словазлучэнні тыпу *на праўдзе сказаць, можна сказаць, можа быць, трэба думаць, на самай справе*.

СІНТАКСІС І ПУНКТУАЦЫЯ

§ 144. Прадмет і задачы сінтаксісу

Сінтаксіс вывучае адзінкі маўлення. Гэта раздзел граматыкі, у якім вывучаюцца заканамернасці спалучэння слоў у словазлучэнні і сказы, будова сказаў, а таксама іх тыпы.

Сінтаксіс непасрэдна звязаны з марфалогіяй. Гэтая сувязь пра-яўляецца ў тым, што словы – часціны мовы – з'яўляюцца членамі сказа або служачь для іх сувязі.

Словазлучэнне

§ 145. Паняцце словазлучэння

Словазлучэнне – гэта сэнсава-граматычнае адзінства двух або некалькіх самастойных слоў, звязаных падпарадкавальнай сувяззю. Гэта можа быць спалучэнне назоўніка з прыметнікам або займеннікам (*новы капялюш, мае туплі*), дзеяслова з назоўнікам (*пачытаў з сябрам*) або прыслоўем (*старанна зрабіць*) і інш.

Словазлучэнні можна выдзеліць, вызначаючы сэнсавыя і граматычныя сувязі паміж словамі. У сказе *3 поля прыбралі багаты ўраджай, сеялі жыта* (К. Ч.) можна выдзеліць наступныя словазлучэнні: *прыбралі з поля, прыбралі ўраджай, сеялі жыта, багаты ўраджай*.

Словазлучэннямі не з'яўляюцца:

- 1) спалучэнне дзейніка і выказніка;
- 2) складаныя формы часцін мовы: будучага часу дзеяслова (*буду чытаць*), загаднага і ўмоўнага ладу дзеяслова (*давайце пойдзем, схадзіў бы*), найвышэйшай ступені параўнання прыметніка (*самы вялікі*) і вышэйшай ступені параўнання прыслоўя (*менш падрабязна*);
- 3) састаўныя лічэбнікі: *сорак два, сорак другі*.

Словазлучэнні будуюцца на залежнай, падпарадкавальнай сувязі, таму адно са слоў з'яўляецца галоўным, а другое – залежным. Так, у словазлучэнні *цікавая кніга* галоўным з'яўляецца слова *кніга*:

$$\begin{array}{c} \text{якая?} \\ \swarrow \searrow \\ \text{цікавая кніга.} \end{array}$$

У словазлучэнні *чытаць кнігу* галоўным з'яўляецца слова *чытаць*, а залежным – слова *кнігу*:

$$\begin{array}{c} \text{што?} \\ \swarrow \searrow \\ \text{чытаць кнігу.} \end{array}$$

Ад галоўнага слова да залежнага ставіцца пытанне.

Словы ў словазлучэннях звязаны граматычна і сэнсава.

Граматычная сувязь выяўляецца ў тым, што залежнае слова прымае тую форму, якой патрабуе галоўнае.

Сэнсавая сувязь выяўляецца ў тым, што словазлучэнне ўтвараецца толькі са слоў з пэўным лексічным значэннем: мы можам сказаць – *высокае дрэва*, але не скажам *кіслае дрэва*.

У адрозненне ад слоў словазлучэнні не толькі называюць паняцці, але і дэталізуюць іх.

Параўнайце:

дарога – роўная дарога
шырокая дарога
палявая дарога
дарога праз лес
дарога ў Мінск.

Словазлучэнні адрозніваюцца і ад сказаў. Яны не выражаюць закончанай думкі, не маюць інтанацыі – гэта першае адрозненне. Другое адрозненне ў тым, што сказ можа складацца з аднаго слова: *Зіма. Мароз. Снег*. Словазлучэнне ж уключае ў сябе не менш за два словы.

Не ўсе спалучэнні слоў у сказе могуць уваходзіць у словазлучэнні.

Не ўтвараюцца словазлучэнні з радоў аднародных членаў сказа, са спалучэнняў з адасобленымі і ўдакладняльнымі членамі сказа, з пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі, з даданымі часткамі ў складаназалежным сказе.

! Неабходна адрозніваць свабодныя і фразеалагічныя словазлучэнні. Фразеалагічныя словазлучэнні з'яўляюцца адным членам сказа, таму ўваходзяць у склад сінтаксічнай адзінкі ў якасці галоўнага ці залежнага слова:

$\begin{array}{c} \times \quad \times \\ \text{нос павесіў з гора} \\ \downarrow \quad \uparrow \\ \text{востры на язык чалавек.} \end{array}$

§ 146. Будова і граматычнае значэнне словазлучэнняў

Пад будовай словазлучэння разумеецца ўвесь набор часцін мовы, якія ўваходзяць у словазлучэнне.

Марфалагічная будова словазлучэння ў *восеньскім паветры* – прыназоўнік + прыметнік + назоўнік у м. с.; марфалагічная будова словазлучэння *не выканаў сваіх абавязкаў* – часціца + дзеяслоў у форме пр. часу + займеннік + назоўнік у р. с.

Паміж словамі ў словазлучэнні выражаюцца розныя сэнсавыя граматычныя адносіны, прычым гэтыя адносіны аднолькавыя для словазлучэнняў адной будовы. Напрыклад, у словазлучэннях *цікавая кніга* і *каменны дом* словы *кніга* і *дом* абазначаюць прадметы, а словы *цікавая* і *каменны* – прыметы гэтых прадметаў. Мы можам сказаць, што гэтыя словазлучэнні маюць аднолькавае граматычнае значэнне: абазначаюць прадмет і яго прымету. Такім чынам, **граматычнае значэнне** – катэгорыя, агульная для словазлучэнняў аднолькавай будовы. Паколькі будова словазлучэнняў не пастаянная, то і граматычныя значэнні іх могуць быць самыя рознастайныя: *пісаць ліст* – дзеянне і прадмет, на які яно накіравана; *пісаць прыгожа* – дзеянне і яго прымета; *пісаць на дошцы* – дзеянне і месца, дзе яно адбываецца; *пісаць алоўкам* – дзеянне і інструмент яго выканання.

§ 147. Віды сувязі слоў у словазлучэннях

Словы ў словазлучэннях звязваюцца адным з трох відаў падпарадкавальнай сувязі – дапасаваннем, кіраваннем або прымыканнем.

Дапасаванне – гэта такі від сувязі, пры якім залежнае слова прымае тую граматычную форму, што і галоўнае. Пры змене формы галоўнага слова абавязкова змяняецца і форма залежнага. Прыметнікі, дзеепрыметнікі, парадкавыя лічэбнікі і займеннікі пэўных разрадаў у адзіночным ліку дапасуюцца да назоўнікаў у родзе і склоне, а ў множным ліку – толькі ў склоне. Напрыклад, у словазлучэнні з *высокага дома* прыметнік *высокага* дапасуецца да назоўніка (з) *дома* ў форме адзіночнага ліку, мужчынскага роду, роднага склону.

Кіраванне – такі від сувязі паміж словамі, калі залежнае слова становіцца ў форму таго ўскоснага склону, якога патрабуе галоўнае. Форма склону залежыць ад лексіка-граматычнага значэння галоўнага слова і сэнсу залежнага. Кіраваць здольны ўсе самастойныя часціны мовы, а «паддаюцца» кіраванню словы з прадметным значэннем: *чытаць кнігу*, *чытаць у кнізе*, *чытаць сябру*, *чытаць з сябрам*. Паколькі многія формы склону ўжываюцца з прыназоўнікамі, адрозніваюць *прыназоўнікавае* і *беспрыназоўнікавае* кіраванне.

Сутнасць **прымыкання** ў тым, што залежнае слова звязваецца з галоўным толькі паводле сэнсу, бо з'яўляецца нязменным. Прымыкаць да галоўных слоў могуць прыслоўі (*выразна прачытаць*, *выразна прачытаны*), дзеепрыслоўі (*чытаць лежачы*, *працаваць стоячы*), інфінітывы (*жаданне вучыцца*).

§ 148. Класіфікацыя словазлучэнняў

Класіфікацыя словазлучэнняў праводзіцца паводле іх структуры, паводле прыналежнасці галоўнага слова да пэўнай часціны мовы і паводле сэнсавых адносін паміж словамі ў словазлучэнні.

Паводле структуры (будовы) словазлучэнні падзяляюцца на простыя і складаныя.

Простыя словазлучэнні складаюцца з двух самастойных слоў: *чытаць кнігу, чытаць з цікавасцю*. Да простых адносяцца і словазлучэнні, якія складаюцца з большай колькасці слоў, калі ў іх склад уваходзяць складаныя граматычныя формы (*буду чытаць кнігу*), формы ступеняў параўнання (*самы высокі дом*), складаныя колькасныя лічэбнікі (*сорак пяць кіламетраў*), а таксама фразеалагізмы (*бачыцца гадзі ў рады*).

Складаныя словазлучэнні ўключаюць тры (і больш) самастойныя словы: *дзяўчынка з блакітнымі вачыма*.

Паводле прыналежнасці галоўнага слова да пэўнай часціны мовы словазлучэнні падзяляюцца на іменныя, дзеяслоўныя і прыслоўныя.

Іменныя словазлучэнні бываюць назоўнікавыя (*мяккі снег*), прыметнікавыя (*мокры ад расы*), лічэбнікавыя (*другі ад дарогі*), займеннікавыя (*хтосьці з вясцоўцаў*).

У **дзеяслоўных** словазлучэннях галоўнае слова можа быць прадстаўлена дзеясловам (*іду вуліцай*), дзеепрыслоўем (*з'еўшы супу*), дзеепрыметнікам (*намаляваны алоўкамі*).

У **прыслоўных** словазлучэннях галоўнае слова з'яўляецца прыслоўем: *вельмі хутка, далёка ад горада*.

Сэнсавыя адносіны залежаць ад таго, што абазначае залежнае слова – прымету, аб'ект дзеяння або акалічнасць. У залежнасці ад гэтага словазлучэнні падзяляюцца на **азначальныя** (*густы лес, леснікова сядзіба, першы ўрок*), **аб'ектныя** (*думаць пра надзею, будаваць дом*), **акалічнасныя** (часавыя, прасторавыя, мэтавыя, прычынныя і інш.: *прыехаць летам, прыехаць у горад, прыехаць у госці*).

§ 149. Асаблівасці дапасавання і кіравання ў беларускай мове

У беларускай мове лічэбнікі *два* (дзе), *абодва* (абедзве), *тры*, *чатыры* дапасуюцца да назоўнікаў, якія маюць форму множнага ліку: *два сталы, абодва браты, тры яблыкі* (гл. § 84).

Асаблівасці кіравання ў беларускай мове (у параўнанні з рускай) выяўляюцца ў наступным:

- 1) дзеясловы *дзякаваць* (*падзякаваць, аддзякаваць, аддзячыць*), *выбачаць, прабачыць, дараваць*, кіруючы назоўнікамі (займеннікамі), патрабуюць давальнага склону: *дзякаваць бацьку (сястры, бабулі, дзядулю), выбачаць сябру (мне, яму, ёй)*;
- 2) пры дзеясловах *жартаваць, насміхацца, смяяцца, рагатаць, дзівіцца, кніць, здэкавацца* ўжываюцца назоўнікі роднага склону з прыназоўнікам *з*: *насміхацца з малога, здэкавацца з чалавека*;
- 3) дзеясловы руху *ісці, бегчы, ехаць, ляцець* і інш. пры абазначэнні мэты дзеяння ўтвараюць словазлучэнні з вінавальным склонам назоўніка ці займенніка з прыназоўнікам *на*: *схадзіць на хлеб, ісці на яе*; калі пасля такіх дзеясловаў ўжываюцца словы *ягады, грыбы* (або іх канкрэтныя назвы), *рыба, шчаўе, дровы, буракі, кмен* і інш., то назоўнікі ўжываюцца ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам *у*: *пайшлі ў маліны, паехалі ў дровы, выбраліся ў млын*;
- 4) пры дзеясловах *хварэць, захварэць, перахварэць* і прыметніку *хворы* назоўнікі ўжываюцца ў вінавальным склоне з прыназоўнікам *на*: *хворы на ангіну, перахварэць на грып*;
- 5) дзеясловы *ажаніць, ажаніцца* патрабуюць творнага склону з прыназоўнікам *з*: *ажаніцца з Тацянай, ажанілі з нялюбай*;
- 6) у дзеяслоўных і назоўнікавых словазлучэннях з прыназоўнікам *на* ўжываюцца назоўнікі і займеннікі ў месным склоне: *ездзілі на гарадах і вёсках, сумавалі на блізкіх, на старадаўнім звычаі, вучыўся на кнігах, размаўляў на тэлефоне*;
- 7) у параўнальных словазлучэннях залежнае слова ўжываецца ў вінавальным склоне з прыназоўнікам *за*: *старэйшы за брата, зрабіў лепш за суседа*;
- 8) прыназоўнік *праз* ўжываецца для выражэння прычынных адносін: *спазніўся праз дождж, спазненне праз дождж*, а таксама аб'ектных адносін пасля дзеясловаў са значэннем 'пранікаць, прабівацца': *прамень праз шчыліну, прабіцца праз гушчар*; у спалучэннях *праз зубы, праз слёзы, праз сон*;
- 9) у спецыфічных словазлучэннях: *дом на тры паверхі, падобны да брата, загадчык бібліятэкі, пазычыла нажа, дасылаць на адрас, больш за тры кіламетры, за тры крокі ад мяне, яма на сілас, бачыў на свае вочы, прыйшоў а пятай гадзіне*.

§ 150. Разбор словазлучэнняў

Унізе цвырчала вада ў рачулцы, на дрэвах ужо шмат дзе пракідалася жоўтае лісце. (К. Ч.)

унізе цвырчала

Парадак разбору:	Узор разбору:
1. Простае ці складанае.	1. Простае.
2. Свабоднае ці фразеалагічнае.	2. Свабоднае.
3. Будова, галоўнае і залежнае слова.	3. Прыслоўе + дзеяслоў (прошлы час)
4. Тып словазлучэння паводле граматычнага выражэння галоўнага слова.	4. Дзеяслоўнае.
5. Тып сінтаксічнай сувязі паміж словамі.	5. Прымыканне.
6. Тып словазлучэння паводле сэнсавых адносін.	6. Акалічнаснае (месца).
7. Граматычнае значэнне.	7. Дзеянне і месца дзеяння.

Разбор можа быць прадстаўлены ў схеме:

дзе?
↓ прымык | ×
унізе цвырчала

Словазлучэнне простае, свабоднае, дзеяслоўнае, акалічнаснае.

Будова: прыслоўе + дзеяслоў (пр. час).

Граматычнае значэнне: дзеянне і месца дзеяння.

якое?
↓ дапасав. | ×
жоўтае лісце

Словазлучэнне простае, свабоднае, іменнае (назоўнікавае), азначальнае.

Будова: прыметнік + назоўнік (н. с.).

Граматычнае значэнне: прадмет і яго прымета.

дзе?
× | прымык ↓
пракідалася шмат дзе

Словазлучэнне складанае, свабоднае, дзеяслоўнае, акалічнаснае.

Будова: дзеяслоў (пр. час) + прыслоўе + прыслоўе.

Граматычнае значэнне: дзеянне і месца, дзе яно адбываецца.

якая?
× | кірав. ↓
вада ў рачулцы

Словазлучэнне простае, свабоднае, іменнае (назоўнікавае), азначальнае.

Будова: назоўнік (н. с.) + прыназоўнік + назоўнік (м. с.); кіраванне прыназоўнікавае.

Граматычнае значэнне: прадмет і яго прымета.

дзе?
× | кіраванне ↓
пракідалася на дрэвах

Словазлучэнне простае, свабоднае, дзеяслоўнае, акалічнаснае.

Будова: дзеяслоў (пр. час) + прыназоўнік + назоўнік (м. с.); кіраванне прыназоўнікавае.

Граматычнае значэнне: дзеянне і месца, дзе яно адбываецца.

Сказ. Тыпы сказаў

§ 151. Сказ як асноўная сінтаксічная адзінка

Сказ – гэта граматычна і інтанацыйна аформленая адзінка моўных зносін, у якой сфарміравана і выражана пэўная думка: *Сымон Будны – наступнік Скарыны ў справе друкавання кніг і пашырэння асветы сярод народных мас.* (В. В.) *Шануйце зямлю нашу ўвесну, што ўся аддалася сяўбе.* (Сін.)

Асноўная прымета сказа – прэдыкатыўнасць, якая ўказвае на суадноснасць зместу выказвання з рэчаіснасцю. У словазлучэння прэдыкатыўнасці няма. Напрыклад, у словазлучэнні *прыгожа адбівалася названа дзеянне і яго прымета, але няма пэўнага паведання.* У сказе ж – *Дубовае лісце з усімі яго прожылкамі прыгожа адбівалася на ніжняй скарынцы бохана...* (Сач.) – выражана закончаная думка. Прэдыкатыўнасць выражаецца праз мадальнасць, якая абазначае дзеянне як рэальнае або толькі як магчымае, пажаданае: *Мы будзем дом. Мы будзем будаваць дом. Мы будавалі б дом.* Граматычныя паказчыкі мадальнасці – час і лад дзеяслова.

Другая прымета сказа – інтанацыйная аформленасць: *Вясна. Сяўба. Працуйце, людзі!*

§ 152. Тыпы сказаў паводле мэты выказвання

Паводле мэты выказвання сказы бываюць апавядальныя, пыталыя і пабуджальныя.

Апавядальнымі называюцца сказы, у якіх паведамляецца пра факты рэчаіснасці, канстатуецца наяўнасць або адсутнасць чаго-небудзь: *Ноч. Зіма. У хаце ўсе спяць.* (І. Н.) *Неба не пасвятлела, а дождж паменшаў, ішоў драбнейшы, радзейшы, але не пацяплела.* (Янк.) Асаблівасць апавядальных сказаў – спакойная, роўная інтанацыя, з паніжэннем на канцы сказа і павышэннем (лагічным націскам) на словы ці групе слоў. У канцы апавядальнага сказа ставіцца кропка.

Пыталыя сказ – гэта сказ, у якім выражана пытанне: *У цябе час ёсць?* (І. Н.) *Ты куды гэта ўцёк?* (Скр.) *Ты што, сын, надумаў?*

(Дубр.) Пыталыя сказы вызначаюцца своеасаблівай інтанацыяй – павышэннем тону на тым словы, на якое падае лагічны націск. Пры афармленні пыталынага сказа, акрамя інтанацыі, выкарыстоўваюцца пыталыя часціцы, займеннікі, прыслоўі – *ці, няўжо, хіба, колькі, які, чаму, дзе, калі* і інш. У канцы пыталынага сказа на пісьме ставіцца пыталынік.

У залежнасці ад характару пытання пыталыя сказы падзяляюцца на ўласна-пытальныя, пыталына-рытарычныя і пыталына-пабуджальныя.

Уласна-пытальныя сказы прадугледжваюць абавязковы адказ на пытанне:

– *На базар павезяце яблыкі?* – *спытаў Пятро.*

– *На базар.*

– *Хату будзеце ставіць?*

– *Хату.* (І. Н.)

Пыталына-рытарычныя сказы не патрабуюць адказу – у іх саміх штосьці сцвярджаецца або адмаўляецца: *Хіба свет не без добрых людзей?* (К-с) На пісьме ў канцы такіх сказаў ставіцца пыталынік або клічнік, а пры моцнай экспрэсіі – абодва знакі: *І дзе не свеце ёсць такая, як Нёман, рэчанька другая?!* (К-с)

Пыталына-пабуджальныя сказы ў форме пытання выражаюць просьбу, пажаданне, пабуджэнне да дзеяння: *Можжа б, ты заўтра зайшоў?* (І. Н.) *Дык мо пад'едзеце са мною ў канец поля?* (Дал.)

Пабуджальнымі называюцца сказы, у якіх выражаюцца загад, просьба, парада, перасцярога, запрашэнне, заклік. Адметная рыса – пабуджальная інтанацыя: *«Глядзі пад ногі сабе! – крычыць Коля. – Не гойсай па лесе! Тапчыся і тапчыся!»* (І. Н.)

У пабуджальных сказах выказнік можа ўжывацца ў форме:

– загаднага ладу 2-й асобы: *«Стоі! Ні з месца!»* (І. Н.)

– будучага часу: *Заўтра ж паедзем у млын!*

– прошлага часу з часціцай *каб*: *Каб ніхто заўтра не спазніўся!*

– інфінітыва: *«Джым, ляжаць!» – строга скамандаваў Валашын.* (В. Б.)

– 3-й асобы цяперашняга часу з часціцай *няхай* (*хай*): *Хай гучыць беларускае слова!*

У **клічных** сказах выказванне набывае ўрачыстае або эмацыянальнае гучанне. Клічнымі могуць быць апавядальныя, пыталыя і пабуджальныя сказы пры наяўнасці клічнай інтанацыі, якая перадае разнастайныя адценні пачуццяў – захапленне, здзіўленне, радасць, гнеў, засмучэнне і інш. Для ўзмацнення клічнай інтанацыі часта ўжываюцца часціцы, выклічнікі. У канцы клічнага

сказа ставіцца клічнік: *У Васі вунь трыццаць баравікоў!* (І. Н.) *Таварыш сяржант! А ну вярніцеся!* (В. Б.) *Ох, як даўно я думаў аб гэтай сустрэчы!* (Б.)

§ 153. Тыпы сказаў паводле адносінаў зместу выказвання да рэчаіснасці

Паводле адносінаў зместу выказвання да рэчаіснасці сказы падзяляюцца на сцвярджалыя і адмоўныя.

Сцвярджалымі называюцца сказы, у змесце якіх сцвярджаецца наяўнасць чаго-небудзь у рэчаіснасці: *Дождж перастаў, праглянула сонца. Паветра было свежае і чыстае. Жоўты пясок ярка вылучаўся сярод зялёнага фону травы і хмызняку.* (В. В.)

У **адмоўных** сказах адмаўляецца наяўнасць таго, пра што гаворыцца ў сказе. У такіх сказах абавязкова прысутнічае часціца *не* або ні ці слова *няма*: *Па грыбы мяне яшчэ ні разу не бралі.* (І. Н.) *Там нікога няма.* (В. Б.)

Сказы, у якіх адмоўная часціца стаіць не перад выказнікам, называюцца **часткова адмоўнымі**: *Не хто-небудзь іншы, а ён, Данікаў друг Мікола Кужалевіч, наказваў панам вялікі, складзены ўдвая ліст паперы.* (Б.)

Не заўсёды наяўнасць часціцы *не* сведчыць пра тое, што сказ адмоўны, бо часціца *не* можа быць сцвярджалай (гл. раздзел «Часціцы»): *Ён не мог не прыйсці. Хто не любаваўся на жураўліны клін!*

Пытальна-рытарычныя сказы без адмоўных слоў могуць быць адмоўнымі: *Хіба ж ёсць на свеце шчасце лепшае, як пад небам. Бацькаўшчыны жыць?* (Віт.)

§ 154. Тыпы сказаў паводле структуры

Паводле структуры сказы падзяляюцца на простыя і складаныя.

Простыя сказы – гэта сказы з адной граматычнай (прэдыкацыйнай) асновай, што складаецца з дзейніка і выказніка або аднаго з іх: *З палёў шырокіх вецяроў прыносіць крышталёны звон даспялага калосся.* (Панч.)

Складанымі называюцца сказы, у якіх ўваходзяць дзве і больш граматычных асноў, што аб'яднаны сэнсам і інтанацыяй: *Верасы пад лісцем спалі, бор зялёны гнуўся, недзе пелі ў цёмнай далі журавы ды гусі.* (Куп.)

Простыя сказы могуць быць двухсастаўнымі і аднасастаўнымі, развітымі і неразвітымі, поўнымі і няпоўнымі, ускладненымі і няўскладненымі.

У **двухсастаўных** сказах ёсць састаў дзейніка і выказніка (прычым дзейнік і выказнік могуць мець пры сабе паясняльныя словы): *Сонца па-ранейшаму паліць нясцерпна.* (І. Н.)

У **аднасастаўных** сказах ёсць або састаў дзейніка, або састаў выказніка: *Летні дзень. Вечарэе. Ціха на дварэ.*

Неразвітыя сказы складаюцца толькі з галоўных членаў сказа: *Узрэла сонца.* (К-с) *Жніво.* (Гар.) *Лета скончана.* (Луж.)

У **развітых** сказах, апроча галоўных, ёсць даданыя члены сказа: *Гарачы дзень. На полі душына.* (К-с) *Дажджавое памяло жоўтых лісцяў памяло.* (Панч.)

У **поўных** сказах прысутнічаюць усе неабходныя члены гэтай структуры, што робіць зразумелым сэнс выказвання: *Добра было ясным днём на высокім беразе.* (К. Ч.)

Няпоўнымі з'яўляюцца сказы, у якіх апушчаны адзін ці некалькі членаў сказа, неабходных для разумення зместу (іх можна вызначыць толькі з кантэксту). Найчасцей няпоўныя сказы сустракаюцца ў дыялогах:

– *Дзе вы ваду бралі?* – *спытаў хлопец.*

– *У калодзежы, – адказаў Трахімчук...* (І. Н.)

Ускладненымі з'яўляюцца сказы, у складзе якіх ёсць ці аднародныя члены сказа, ці адасобленыя члены сказа, ці зваротак, ці пабочныя словы і сказы, ці ўстаўныя канструкцыі: *Зімовае сонца хілілася на захад, нізка спусцілася над самым лесам.* (Лыньк.) *Першы гром, дрымотны і далёкі, як з нябыту рык старога тура.* (Вял.) *Матчына нявыцвілае слова, даўжнікі мы вечныя твае.* (Бур.) *Мабыць, самы прыгожы з усіх беларускіх шляхоў – лясны шлях з Мінска на Полацк.* (В. Б.) *Высока цанілі дружбу з Цішкам Гартным паэты Якуб Колас і Янка Купала, а таксама Змітрок Бядуля (Ясакар) і Міхась Чарот.* (Лыньк.)

Просты сказ

§ 155. Галоўныя і даданыя члены сказа

Члены сказа – гэта словы і словазлучэнні, якія ўваходзяць у сказ і выконваюць у ім пэўную сэнсавую і сінтаксічную ролю.

Галоўнымі членамі сказа называюцца дзейнік і выказнік. Яны ўтвараюць граматычную аснову.

У двухсастаўным сказе прысутнічаюць і дзейнік, і выказнік, прычым іх можа быць некалькі: *Дадому я адразу не пайшоў*. (І. Н.) *Я прышоў у клас і сеў за парту*. (І. Н.) *Гракі, вароны чарадою за свежай ходзяць баразною*. (К-с)

Даданымі называюцца члены сказа, якія не ўваходзяць у граматычную аснову, знаходзяцца ў падпарадкавальнай сувязі з галоўнымі членамі сказа або паміж сабою, г.зн. дапаўняюць, паясняюць, удакладняюць нейкі член сказа. Даданымі членамі сказа з'яўляюцца азначэнні: *А вечар чуткі, гутарлівы разнасіць гоман, смех шчаслівы*... (К-с); дапаўненні: *А яблыня старая поўнай жменей дажджу мне сыпанула за каўнер*. (Бур.); акалічнасці: *Дзе-нідзе купамі і ў адзіночку растуць дубы*. (В. В.)

§ 156. Дзейнік

Дзейнік – галоўны член сказа, які выражае прадмет думкі і паясняецца выказнікам. Дзейнік можа абазначаць суб'ект дзеяння: *Мы будзем ставіць новую хату!* (Б.); аб'ект дзеяння: *Будаваўся новая хата*; дзеянне як назву: *Будаваць – гэта сапраўды цікава*

Дзейнік можа быць выражаны:

- 1) назоўнікам у назоўным склоне: *За белым поплавам дарога вывела да шляху*. (І. М.);
- 2) займеннікам у назоўным склоне: *Яна неяк адразу супакоіла маці*... (Ш.);
- 3) субстантываванымі часцінамі мовы: *Малы засмяяўся. Свае зайседы памогучь. Паранены застагнаў. Абое стаміліся*;
- 4) колькаснымі лічэбнікамі: *Восем дзеляцца на два*;

5) інфінітывам: *Вучыцца – вялікая асалода*;

6) прыслоўем, службовымі часцінамі мовы і літарамі ў сказах тыпу *Заўсёды – акалічнаснае прыслоўе часу. Толькі – сэнсавая (абмежавальная) часціца. А – першая літара алфавіта*;

7) спалучэннем слоў: *Два ды два – чатыры. Некалькі тыдняў за працай прайшлі* (Б.) *Падышло чалавек з восем*. (Хадк.) *Адзін з іх не прыйшоў*;

8) сказам: *Што будзе далей? – вечнае пытанне*.

Паводле структуры дзейнікі бываюць простыя, складаныя і састаўныя.

Простыя дзейнікі выражаюцца адной словаформай: *Позна вечарам прыйшоў бацька*. (І. Н.) *Самае цікавае адбылося вечарам*. У ролі простага дзейніка могуць выступаць любыя часціны мовы, ужытыя ў значэнні назоўніка, а таксама фразеалагічныя спалучэнні слоў.

Складаныя дзейнікі выражаюцца спалучэннем слоў: *Прайшло столькі гадоў*... (Бл.) *У дол каля печкі ўдарыў пук святла ад ліхтарыка*. (В. Б.)

Састаўны дзейнік выражаецца спалучэннем дзеяслоўнай звязкі ў форме інфінітыва і іменнай часціны мовы: *Стаць настаўнікам – яго мара. Быць першым – мара кожнага спартсмена*.

Ускладненымі называюцца простыя дзейнікі, выражаныя спалучэннем (або паўторам) аднолькавых ці сінанімічных слоў: *Усе-ўсе тады згадзіліся*. (Сач.) *І зямліца-зямелька нас карміла заўсёды*. (Хв.) *Пад нагамі раля, ралля, ралля*...

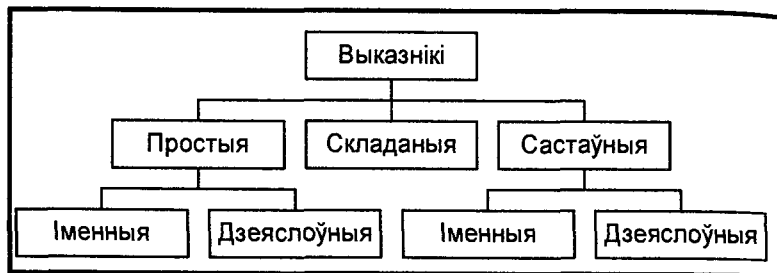
§ 157. Выказнік

Выказнік – граматычна залежны ад дзейніка член сказа, які абазначае дзеянне, стан ці прымету прадмета, названага дзейнікам.

Выказнік можа адказваць на наступныя пытанні:

- што робіць прадмет? *Арол кружыць у паднябессі*. (Сач.);
- што робіцца з прадметам? *У Мінску ўзводзіцца новы будынак Нацыянальнай бібліятэкі*;
- які прадмет? *Яна вельмі мілая з твару*. (Сач.);
- хто такі прадмет? што такое прадмет? *Максім Танк – народны пісьменнік Беларусі. Мова – найважнейшы сродак зносін паміж людзьмі*.

Тыпы выказнікаў прадстаўлены ў табліцы:

Простымі называюцца выказнікі, якія складаюцца з адной словаформы, у якой заключана іх лексічнае і граматычнае значэнне: *Заўсёды славіўся Слуцк сваімі плодовымі садамі.* (В. В.) *Марына старэйшая за брата.*

Простыя дзеяслоўныя выказнікі могуць выражацца:

- 1) дзеясловамі абвеснага, умоўнага і загаднага ладу: *Ластаўка весела шчабеча на саламянай страсе хаты.* (Сач.) *Буду з нецярплівасцю чакаць вас.* (Сач.) *Я зробіў бы гэта і без тваёй дапамогі.* *Хай* месяц між зор *пахаджвае* з літарыкам, быццам пастух. (Астр.);
- 2) інфінітывам: *Кветкам красавання, гарэць агнём чырвоным.* (Бр.);
- 3) усечанай формай дзеяслова – так званым дзеяслоўным выклічнікам: *Маланка блісь з-за хмары.* (К-с);
- 4) фразеалагічным словазлучэннем, калі яно сваім значэннем адпавядае слову (дзеяслову): *Ад калыскі да магілы выціскалі сокі, кроў пілі, цягнулі жылы каты-кывасмокі.* (К. К.) Усе фразеалагізмы можна замяніць дзеясловамі: *прыгняталі, мучылі, здакаваліся.*

Просты дзеяслоўны выказнік можа быць ускладненым – калі ён выражаны двума аднолькавымі ці сінанімічнымі дзеясловамі: *Гадзіннік няўмольна лічыць і лічыць хвіліны...* (Сач.) або спалучэннем дзеясловаў з формай прошлага часу дзеясловаў *быць, узяць*: *Зайздросны мароз узйў ды пазакрываў лёдам і снегам шыбы на вокнах.* (К-с)

Простыя іменныя выказнікі могуць выражацца:

- 1) іменнымі часцінамі мовы: прыметнікамі (*Вада ў возеры надзіва чыстая і светлая.* (В. В.)); назоўнікамі (*Гэта мая мара. Магазін сёння на замку.*); лічэбнікамі (*У адзіноце гэтай ты, аднак, не адзі.* (Б.)); займеннікамі (*Гэтая справа не для нас.* (А. Ч.));

- 2) дзеепрыметнікамі: *Жыта звезена даўно.* (К-с);
- 3) прыслоўямі: *Мая сястра ўжо замужам;*
- 4) безасабова-прэдыкатыўнымі словамі: *У хаце пуста і няўтульна.* (А. А.);
- 5) выклічнікамі: *Ты ў нас ого-го!* (А. Ч.);
- 6) гукапераймальнымі словамі: *А мой пранік лясь ды лясь па гліняным таку...* (Куп.)

Састаўныя выказнікі складаюцца з двух структурных кампанентаў: дзеяслова-звязкі і выказальнага слова. Дзеяслоў-звязка выражае граматычнае значэнне (паказвае на час, асобу, лік, род) і каардынуе тым самым сувязь выказальнага слова з дзейнікам. Выказальнае слова выражае лексічнае значэнне выказніка: *Наогул, ён, мой Міхась, любіў і умеў сыходзіцца з цікавымі людзьмі, умеў іх знаходзіць.* (Б.) Без буслоў бяздоннае сінёе неба *становіцца пустым і нецікавым.* (В. Б.)

У ролі звязак ужываюцца асабовыя формы дзеясловаў *быць, стаць, перастаць, закончыць, пачаць, хацець, магчы, жадаць, з'яўляцца* і інш., прыметнікі *рад, гатоў, дзеепрыметнікі вымушаны, абавязаны, мадальныя словы трэба, варта, нельга, немагчыма.*

Састаўныя дзеяслоўныя выказнікі складаюцца з дзеяслова-звязкі і інфінітыва: *Ля кустоў пачынаў ужо завязвацца туман.* (Сіп.) *Многа радасці можна зазнаць у зімовым лесе.* (Кр.)

Састаўныя іменныя выказнікі складаюцца з выказальнага слова, якое выражана іменнай часцінай мовы, і дзеяслова-звязкі.

Выказальнае слова можа выражацца:

- 1) назоўнікамі: *Дык ты неўзабаве гаспадаром будзеш!* (К. Ч.);
- 2) прыметнікамі: *Дзень быў ясны, блакітны.* (І. М.);
- 3) лічэбнікамі: *Аксіння зноў засталася адна.* (Кул.);
- 4) займеннікамі: *Рэчка зімою была не такая, як улетку;*
- 5) дзеепрыметнікамі: *Сталы і столікі былі засланы чыстымі настольнікамі і настольнічкамі.* (К-с);
- 6) прыслоўямі: *Яна даўно ўжо была замужам;*
- 7) безасабова-прэдыкатыўнымі словамі: *Ад гэтага спакойнага святла яшчэ цішэй здавалася на зямлі.* (К. Ч.);
- 8) сінтаксічна непадзельнымі словазлучэннямі: *Сам я па прафесіі настаўнік, знаю слоў дакладную вагу.* (Панч.);
- 9) фразеалагічнымі словазлучэннямі: *У тую ноч разведка была пад самым бокам фашыскага гарнізона.* (Б.)

! Роль звязкі ў састаўным іменным выказніку могуць выконваць дзеясловы, якія абазначаюць рух або становішча: *ісці, сядзець,*

ляжаць, стаяць і інш.: *Млын маўчаў, лопасці стаялі сухія і нерухомыя...* (Хомч.) *Юля прыйшла вясёлая.*

Складанымі называюцца выказнікі, якія маюць у сваёй структуры больш за два кампаненты – і дзеяслоўныя, і іменныя: *Нялёгка было дабірацца сюды праз балоты.* (Бяд.) *Дзень меўся быць найлепшы.* (Скр.)

* * *

✓ **Запомніце:**

1. Калі пры выказніку ўжыты словы *чалавек, мужчына, жанчына, людзі, хлопец, рэч, дрэва* і інш. у значэнні родавых паняццяў, гэтыя словы не змяняюць тыпу выказніка: *Бацькі мае людзі добрыя* (выказнік просты іменны). *Бацька мой быў працавіты чалавек* (выказнік састаўны іменны).

2. У склад выказніка можа ўваходзіць параўнальны злучнік: *Звычайна пад раніцу завая быццам улягалася, слабела.* (Сач.)

§ 158. Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам

Пры адсутнасці дзеяслова-звязкі паміж дзейнікам і выказнікам працяжнік можа ставіцца або не ставіцца. Гэта залежыць ад спосабу выражэння галоўных членаў сказа, а ў некаторых выпадках і ад суседніх слоў.

Працяжнік ставіцца:

- 1) калі абодва галоўныя члены выражаны назоўнікамі ў назоўным склоне: *Лес – жывая вопратка зямлі, яе музыка.* (І. Н.);
- 2) калі абодва галоўныя члены сказа выражаны колькаснымі лічэбнікамі: *Пяць і пяць – дзесяць*; калі дзейнік выражаны назоўнікам назоўнага склону, а выказнік – лічэбнікам: *Плошча Белавежскай пушчы – 79171 га*;
- 3) калі абодва галоўныя члены сказа або адзін з іх выражаны інфінітывам: *Хату зрабіць – не скрынку збіць.* (Прым.) *Занятак госця – бясконца есці.* (Ш.);
- 4) калі перад выказнікам ёсць словы *вось, гэта, значыць, гэта значыць*: *Час – гэта нешта нечувана шпарка-імклівае.* (К. К.);
- 5) калі дзейнік выражаны назоўнікам, а выказнік – фразеалагізмам з адначынным значэннем: *Ноч – хоць вока выкалі*;
- 6) калі выказнік выражаны ўсечанай формай дзеяслова тыпу *блісь, круць, гоп, скок, шусь*: *Уладзік зараз – шмыг у дзверы!* (К-с)

- 7) калі дзейнік выражаны назоўнікам ці займеннікам, а выказнік – выклічнікам (у сказах тыпу *Ён яшчэ – ого!*).

Працяжнік не ставіцца:

- 1) калі дзейнік або выказнік выражаны займеннікам: *Я сын працоўнага народа.* (Лыньк.) *Хлеб у нас свой.* (Ш.);
- 2) калі перад выказнікам, выражаным назоўнікам у назоўным склоне, ёсць адмоўе *не*: *Пешы коннаму не таварыш.* (Прык.);

Калі выказнік выражаны інфінітывам, працяжнік ставіцца: *Век жыць – не мех шыць.* (Прык.)

- 3) калі перад выказнікам стаіць не дапасаваны да яго член сказа або пабочнае слова, злучнік ці часціца: *Юрка ўжо амаль афіцэр.* (І. С.) *Косцік, відаць, добры хлопец.* (Пасл.);
- 4) калі пры выказніку ёсць параўнальныя злучнікі *як, як быццам, нібы, што*: *Сашыны вочкі як вугалькі, з лёгкім карым адценнем.* (П. П.);
- 5) калі выказнік, выражаны назоўнікам, стаіць перад дзейнікам-назоўнікам: *Асаблівы чалавек дзядзька Тамаш.* (К. Ч.).

Ва ўсіх адзначаных выпадках можа быць пастаўлены працяжнік з мэтай лагічнага выдзялення дзейніка ці выказніка: *Я – матчын спеў, я – матчыны трывогі...* (К.) *Ласкавае сонца – што дзень ясны.* (К-с) *Нядобрае пачуццё – зайздрасць.* (Ш.)

§ 159. Дапасаванне выказніка да дзейніка

Пры дзейніку, які выражаны іменна-колькасным спалучэннем, выказнік можа ўжывацца як у адзіночным, так і ў множным ліку.

У адзіночным ліку выказнік ужываецца ў наступных выпадках:

- 1) калі ў склад дзейніка ўваходзяць няпэўна-колькасныя словы *многа, шмат, мала, няшмат, некалькі*, а таксама словы тыпу *частка, большасць, сотня*: *Большасць людзей маўчала...* (І. М.) *Там стаяла некалькі хат.* (К. Ч.);
- 2) калі спалучэнне лічэбніка з назоўнікам абазначае прыблізную колькасць: *Чалавек з дзесяць прыехала музыкантаў.* (Лыньк.);
- 3) калі выказнік стаіць перад дзейнікам: *Тут было некалькі дзсяткаў сялян з сем'ямі, з маёмасцю, з коньмі, з каровамі.* (Лыньк.);
- 4) калі колькасна-іменнае спалучэнне абазначае адрэзак часу: *Прайшло дзе гадзіны*;

5) калі ў склад дзейніка ўваходзяць зборныя лічэбнікі або словы *тысяча, мільен, мільярд*: *Рантам з зарасніку выйшла яшчэ трое незнаемых.* (К. Ч.).

У множным ліку выказнік ужываецца ў наступных выпадках:

- 1) калі дзейнік выражаны спалучэннем назоўніка назоўнага склону з назоўнікам у форме творнага склону: *Тата з Толем едуць ззаду, на другім возе.* (Б.);
- 2) калі дзейнік выражаны спалучэннем колькаснага лічэбніка і назоўніка са значэннем асобы: *Праз хвіліну на дарогу выйшлі два чалавекі.* (Дам.); калі ў такім спалучэнні неаддушаўлены назоўнік стаіць перад выказнікам: *Пяць дубоў шырока раскінулі свае кроны.* (К-с);
- 3) калі ўвесь дзейнік або толькі назоўнік у ім мае пры сабе азначэнне: *Шаснаццаць страшных, нясцерпных год ... адмералі свой лік у матчыным сэрцы.* (В. Б.);
- 4) для падкрэслівання актыўнасці дзеяння: *Трое хлопцаў ледзь не падбегам пашыбавалі ў веску.* (І. Н.).

! У мове мастацкіх твораў часта сустракаюцца адхіленні ад пералічаных правілаў.

§ 160. Дапаўненне

Дапаўненне — даданы член сказа, які абазначае аб'ект і адказвае на пытанні ўскосных склonaў: *Рукі, вы даеце нам хлеб і сакавіцкія сінія кветкі.* (Е. Л.).

Дапаўненне можа быць выражана:

- 1) назоўнікам: *Я прыношу з панадворку бярозавыя дровы, падкладваю ў грубку.* (А. А.);
- 2) займеннікам: *Са мною гаворыць, як быццам жывая, сагрэтая сонцам, зямля маладая.* (Гл.);
- 3) субстантываванымі часціцамі мовы: *Аднаму льецца, а другому нават не капае.* (Прык.) *Падышоўшы, убачыў аб'яіх. Усе суцяшалі малюга;*
- 4) інфінітывам: *Туравец загадаў залезчы ўсім пры дарозе.* (І. М.);
- 5) прыслоўем (у значэнні назоўніка): *Пяю пра сёння з любасцю...* (Бр.);
- 6) спалучэннем слоў: *Убачыўшы мяне, [жанчына] працягнула акраец хлеба.* (Хомч.).

У залежнасці ад слова, да якога дапаўненні адносяцца, яны бываюць прыдзеяслоўныя і прыйменныя. У залежнасці ад спосабу вы-

ражэння і ад таго, да якіх слоў яны адносяцца ў сказе, дапаўненні падзяляюцца на прамыя і ўскосныя.

Прамыя дапаўненні адносяцца да пераходных дзеясловаў і абазначаюць аб'ект, на які непасрэдна накіравана дзеянне. Асноўны спосаб іх выражэння — форма вінавальнага склону без прыназоўніка: *Позняя восень жоўтым дываном рассыпала лісце...* (С. А.).

Прамое дапаўненне можа быць выражана і формай роднага склону без прыназоўніка: 1) калі дзеянне, абазначанае пераходным дзеясловам, пераходзіць не на ўвесь прадмет, а на яго частку: *Хату ен уцяпіў, на столь нацягаў кастрыцы і пяску.* (А. Ч.); 2) калі пры пераходным дзеяслове ёсць адмоўе не: *Нічога не раблю я.* (Сач.); 3) калі дапаўненне абазначае аб'ект часовага карыстання і ўжыта з дзеясловамі *даць, узяць, браць, пазычыць, напасіць*: *Насця пазычыла ў суседзяў газы і зварыла на прымусе суп.* (К. Ч.).

Дапаўненні, выражаныя ўсімі ўскоснымі склонамі, акрамя пералічаных вышэй, называюцца **ўскоснымі**. Яны могуць адносіцца да непераходных дзеясловаў, назоўнікаў, прыметнікаў, прыслоўяў: *Я ляжаў са стрэльбай за камлем і не зводзіў вачэй з лісы...* (Сач.).

§ 161. Азначэнне

Азначэнне — даданы член сказа, які паказвае на прымету, якасць ці ўласцівасць прадмета (суб'екта, аб'екта ці акалічнасці) і адказвае на пытанні які? чый?: *Не забудзьма ж нашчадкам сваім перадаць у няменнай красе наша добрае слова.* (Вял.).

Азначэнні могуць звязвацца з паяснёнымі словамі дапасаваннем, кіраваннем і прымыканнем. У залежнасці ад віду сувязі яны бываюць дапасаваныя і недапасаваныя.

Азначэнні, якія дапасуюцца да паяснёнага слова ў родзе, ліку і склоне, называюцца **дапасаванымі**. Яны могуць выражацца: 1) прыметнікамі: *Зорка срэбная ўпала ў ваду.* (Панч.); 2) займеннікамі: *Я прыехаў пажыць у родным свеце майго маленства і маладосці...* (Б.); 3) парадкавымі лічэбнікамі: *Брыгада чакала першага самалёта з Масквы.* (Ш.); 4) дзеепрыметнікамі: *Прапаттаная сцежка вілася праз прасеку...* (П. П.) і дзеепрыметнымі зваротамі: *Мядовы пах чабору змешваецца з густым настоем нагрэтай сонцам зямлі.* (В. В.).

Недапасаваныя азначэнні звязваюцца з паяснёным словам кіраваннем або прымыканнем. Яны могуць выражацца: 1) назоўнікамі ва ўскосных склонах (з прыназоўнікамі ці без іх): *Дарогу да*

Бярозава таксама недзе замяло. (В. Г.); 2) прыналежнымі займеннікамі яго, яе, іх: *Ідуць касцы, звіняць іх косы...* (К-с); 3) прыслоўямі: *Суседам справа аказаўся дзед Мікіта.* (Янк.); 4) інфінітывам: *Не было беспрычынным і Віктарава жаданне змяніць свой жыццёвы шлях.* (Дубр.); 5) словазлучэннямі: *Зіма сорака пятага года ў Венгры была цёплая.* (Хомч.)

§ 162. Прыдатак

Прыдатак – гэта азначэнне, выражанае назоўнікам, які паслядоўна дапасуецца да паяснёнага слова ў склоне: *Вясна-красуня ў бубны б’е.* (Ал.).

Прыдаткі могуць абазначаць якасць ці ўласцівасць прадметаў: *вочы-васількі, цар-дуб*; сваяцкія адносіны: *цётка Адэля*; відавое ад-розненне: *лодкі-пласкадонкі, лён-даўгунец*; род заняткаў, прафесію, пасаду, узрост: *лётчык-знішчальнік, выкладчык Несцяровіч, хлопчык-падлетак*; геаграфічныя назвы: *возера Свіцязь, горад Полацк*; назвы прадпрыемстваў, кніг, часопісаў, фільмаў, калгасаў, гасцініц, караблёў і інш.: *паэма «Новая зямля», гасцініца «Планета».*

! Пры абазначэнні асобы прыдаткам з’яўляецца агульны назоўнік (*дзед Талаш*), пры абазначэнні неадзасягнутага прадмета прыдаткам з’яўляецца ўласны назоўнік (*рака Свіслач*).

! Не з’яўляюцца прыдаткамі назоўнікі-сінонімы (*сцэжскі-дарожскі, бяда-гора*).

Адзіночны прыдатак пішацца з паяснёным словам праз **злучок**:

- 1) калі абодва словы – агульныя назоўнікі: *Усе астраўкі-ельнікі разам складаюць сто чатырнаццаць гектараў...* (В. В.);
- 2) калі ўласны назоўнік стаіць перад агульным: *Над ціхай Свіслаччу-ракой зара вясення ірдыца.* (Астр.).

У двухоссе бяруцца прыдаткі, якія абазначаюць назвы прадпрыемстваў, кніг, фільмаў і г.д.: *трактар «Беларус», паэма «Курган».* Прыдаткі са словам *імя* ў двухоссе не бяруцца: *Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка.*

Прыдаткі бываюць **простыя** (з аднаго слова) і **складаныя** (з некалькіх слоў).

Прыдаткі, якія пішуцца ў двухоссі або ўжываюцца са словам *імя*, адносяцца да недапасаваных.

§ 163. Акалічнасць

Акалічнасць – даданы член сказа, які характарызуе дзеянне, спосаб дзеяння і розныя ўмовы дзеяння: *Малым уранні спіцца асабліва солодка.* (Б.)

У ролі акалічнасці могуць выступаць прыслоўі: *Бачыць самога сябе з вялікай адлегласці бывае вельмі прыемна.* (Б.); дзеепрыслоўі: *Ён ішоў дахаты не спяшаючыся.* (Сіп.); назоўнікі ва ўскосных склонах: *І сэрца балела ў адцаі ажно да світаньня.* (Бур.); лічэбнікі або спалучэнні лічэбнікаў з назоўнікамі: *Гэтае вялізнае гняздо я ведаў гадоў пяць.* (Р. І.); інфінітыў: *Прыехалі знаёміцца новыя суседзі.* (Ш.)

Акалічнасці могуць абазначаць розныя абставіны дзеяння: месца, час, прычыну, умову, спосаб дзеяння, уступку, меру і ступень. Паводле значэння яны падзяляюцца на адпаведныя разрады.

Акалічнасць **месца** абазначае месца дзеяння, напрамак руху, зыходны або канцавы пункт руху. Адказвае на пытанні *дзе? куды? адкуль? дакуль?*: *Буйна каласяцца на шырокіх нівах тшаніца і жыта. У нізінах хвалюецца сінявокі лён.* (В. В.) *Ляцелі з лесу ці ў лес птушкі – прысядалі адначыць на дубах.* (Сач.).

Акалічнасць **часу** абазначае час дзеяння, яго працягласць, пачатак ці заканчэнне і адказвае на пытанні *калі? з якога часу? да якога часу?*: *Восенню ... вецер атрасаў з дубоў спачатку жалуды, а потым лісце.* (Сач.) *У 1934-1935 гг. Міхась Чарот працуе кансультантам літкабінета ў Саюзе пісьменнікаў.* (Лыньк.)

Акалічнасць **прычыны** ўказвае на прычыну дзеяння і адказвае на пытанні *чаму? з якой прычыны? ад чаго? з-за чаго?*: *Каламутная вада ў лужыне ад напору ветру аж плёскалася з дарогі і пырскала на ўзмежках сцюдзёнымі бруднымі кроплямі.* (Бач.) *Самому Міколу з непрывычкі нязручна было хадзіць.* (К. К.)

Акалічнасць **мэты** ўказвае, дзеля чаго адбываецца дзеянне, з якой мэтай яно выконваецца, і адказвае на пытанні *з якой мэтай? для чаго?*: *Потым мы паехалі ў лес па мох.* (К. Ч.) *Ён сумыслу маўчаў.* (К. Ч.) *У 1935 годзе Якуб Колас паехаў у Парыж на Міжнародны кангрэс абаронцаў культуры.* (Лыньк.) *А пасля мы паехалі знаёміцца з будаўніцтвам Асінаўскай электрастанцыі.* (Лыньк.)

Акалічнасць **умовы** абазначае ўмову, пры якой адбываецца, можа ці павінна адбыцца дзеянне, і адказвае на пытанне *пры якой умове?*: *Пры першых замаразках насякомыя пачынаюць хавацца ў надзейныя зімовыя сховішчы.* (РК) *Пры замаражванні садавіна губляе значную частку вітамінаў.* (РК)

Акалічнасць **спосабу** дзеяння ўказвае на спосаб, стан або якасць дзеяння і адказвае на пытанне *як? якім чынам?*: З захапленнем наглядалі хлопцы гэты малюнак. (Я. М.) На ўсходзе весела ззяла вясёлка. (Б.)

Акалічнасць **меры** ўказвае на меру, колькасць чаго-небудзь і адказвае на пытанні *колькі? як многа?*: Прайшлі яны ўжо нямала можна было крыху і адпачыць. (У. Ш.)

Акалічнасць **ступені** паказвае на ступень праяўлення дзеяння стану або якасці і адказвае на пытанне *ў якой ступені?*: У маленстве маім ёсць адна вельмі яркая дата. (Скр.)

Акалічнасць **уступкі** ўказвае на прадметы або з'явы, наперакор якім адбываецца дзеянне, і адказвае на пытанне *нягледзячы на што?* Нягледзячы на абставіны, мы змаглі выканаць заданне. Акалічнасць уступкі з прыназоўнікам *нягледзячы на* заўсёды адасобленыя.

! Акалічнасці ў сказе падпарадкоўваюцца дзеясловам. Могуць выражацца рознымі часцінамі мовы і іх спалучэннямі, інфінітывам, дзеепрыметным і дзеепрыслоўным зваротамі, фразеалагічнымі словазлучэннямі.

! Акалічнасці ступені могуць падпарадкоўваюцца як дзеясловам так і прыметнікам, дзеепрыметнікам, дзеепрыслоўям і прыслоўям.

§ 164. Ускладнены сказ

Да **няўскладненых** адносяцца сказы, якія складаюцца з галоўных членаў сказа (або з аднаго з іх) і дадзеных членаў сказа (што не з'яўляецца абавязковым).

Узоры няўскладненых сказаў: Вечар. Цямнее. На дварэ ціха. Мы сядзім на нізенькай лаўцы пад старой яблыняй.

Да **ўскладненых** адносяцца сказы, у якіх ёсць ці аднародныя члены сказа, ці адасобленыя члены, ці зваротак, ці пабочныя словы (словазлучэнні, сказы), ці ўстаўныя канструкцыі.

Параўнайце:

Няўскладнены сказ:

Бяроза і сапраўды выглядала ў гэтых хвіліны яшчэ больш велічна.

Ускладнены сказ:

Бяроза, між іншым, і сапраўды выглядала ў гэтых хвіліны яшчэ больш велічна, чым днём. (Кір.)

§ 165. Аднародныя члены сказа

Аднароднымі называюцца два або некалькі членаў сказа, якія выконваюць аднолькавую сінтаксічную функцыю, адносяцца ў сказе да аднаго і таго ж слова ці словазлучэння і характарызуюцца інтанацыйнай пералічэння: Цяжка загудзелі хвоі і елкі. (Лыньк.)

Аднароднымі могуць быць як галоўныя, так і даданыя члены сказа: Поле, луг і лес пачарнелі ад золкіх асенніх дажджоў. (Луж.) Я сядзеў ля акна і пазіраў на вуліцу. (І. Н.) Шмат злажылі казак, і легенд, і песень людзі пра балота, пра сваё Палессе. (Куп.) Мірна і ціха шасцелі лісцем старыя яблыні... (І. Н.)

Аднародныя члены сказа, якія адносяцца да аднаго і таго ж слова ці словазлучэння, утвараюць рад аднародных членаў. У адным сказе можа быць некалькі радоў аднародных членаў: Песня і казка ходзяць у пары, сеюць па свеце дзівы і чары. (Куп.) У гэтым сказе тры рады аднародных членаў: дзеінікі песня і казка, выказнікі ходзяць у пары, сеюць, дапаўненні дзівы і чары.

! Аднароднымі членамі сказа не з'яўляюцца: кампаненты дзеяслоўных выказнікаў тыпу *збегай купі, сядзь раскажы, узяў ды заспявай*; члены сказа, выражаныя паўторам слоў: *Круцілася, круцілася кола часу*. (Сач.); фразеалагізмы з паўторнымі злучнікамі: *ні свет ні зра, ні жывы ні мёртвы* і інш.

Аднародныя члены сказа характарызуюцца наступнымі прыметамі: 1) займаюць пазіцыю аднаго члена сказа; 2) звязваюцца з адным і тым жа членам сказа аднолькавай сувяззю; 3) звязаны паміж сабой злучальнай ці бяззлучнікавай сувяззю; 4) звычайна выражаюцца аднымі і тымі ж часцінамі мовы (хаця магчыма і рознае марфалагічнае выражэнне); 5) звычайна выражаюць аднатыпныя паняцці.

Цяжкасць пры вызначэнні аднародных членаў сказа выклікаюць дапасаваныя азначэнні, якіх пры паяснёным слове можа быць некалькі.

Аднародныя дапасаваныя азначэнні пералічваюць розныя прыметы прадметаў і паасобку звязваюцца з паяснёным словам (такія азначэнні звязваюцца інтанацыйнай пералічэння, дапускаюць устаўку злучнікаў *і, не толькі... але і*): Дарожны рэпертуар складаецца з польскіх, беларускіх, рускіх, украінскіх песень. (Б.)

Аднароднымі з'яўляюцца азначэнні, калі адно з іх выражана прыметнікам, а другое – дзеепрыметнікам, дзеепрыметнікавым словазлучэннем або прыметнікам з паясняльнымі словамі: *Ва*

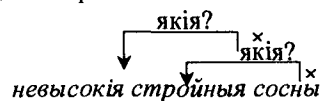
ўтульнай, адноўленай хаце Янкі Купалы стараннямі супрацоўнікаў Літаратурнага музея сабрана нямала прадметаў хатняга ўжытку, а таксама рукапісаў, фотаздымкаў, прыжыццевых выданняў. (РК) Мне ўспомнілася старадаўняя, знаемая з маленства казка пра дзікіх лебедзяў. (В. В.)

Заўсёды з'яўляюцца аднароднымі дапасаваныя азначэнні, якія стаяць пасля паяснёнага слова: Побач чыгункі стаяў высокі стары лес, таемны, панурны і важны. (К-с)

Аднароднымі з'яўляюцца азначэнні, калі адно з іх з'яўляецца эпітэтам: Цеплыя, сардэчныя ўспаміны – самы лепшы помнік на зямлі. (Неп.)

Неаднародныя дапасаваныя азначэнні характарызуюць прадметы з розных бакоў, выражаюцца звычайна прыметнікамі розных разрадаў, не могуць звязвацца злучнікамі: Невысокія стройныя сосны ўперамешку з кучаравымі елкамі паўкругам абдымалі поле. (У. Ш.)

Першае азначэнне адносіцца да цэласнага спалучэння назова ніка з бліжэйшым да яго прыметнікам:

Аднародныя члены сказа могуць звязвацца паміж сабой бяззлучнікавай і злучнікавай сувяззю (злучальнымі злучнікамі).

Злучнікі:

- 1) **спалучальныя**: *і, ды* (у значэнні *і*), *ні... ні, таксама, як... так і, не толькі... але і*;
- 2) **супраціўныя**: *а, але, ды* (у значэнні *але*), *аднак, затое, толькі*;
- 3) **размеркавальныя**: *ці, або* (альбо), *ці то... ці то, не то... не то, то... то*.

Пры пастаноўцы знакаў прыпынку паміж аднароднымі членамі сказа неабходна кіравацца пэўнымі правіламі.

Коска ставіцца:

1. Паміж аднароднымі членамі, звязанымі бяззлучнікавай сувяззю: Дзень быў ясны, блакітны. (І. М.) Нялёгка прыходзілася асветнікам, пачынальнікам друкарскай справы, змагаграм супраць сярэднявечковай схаластыкі. Іх праследавалі, ікавалі, кідалі ў турмы, часам нават палілі на вогнішчы. (В. В.)
Схема: О, О.

2. Калі аднародныя члены сказа спалучаюцца адзіночнымі супраціўнымі злучнікамі *а, але, ды, аднак, затое* (О, а О): Сонца ўжо зварнула з поўдня, але свяціла гарача. (К-с)

3. Паміж аднароднымі членамі, звязанымі спалучальнымі або размеркавальнымі злучнікамі, якія паўтараюцца: (*і О, і О; ці О, ці О; ні О, ні О*) Ні месяца, ні зораў зусім не было відаць. (К-с); (*і О, і О, і О; О, і О, і О*) І гэты малады хвойнік, і гэты лес, і гэтыя хвоі зліваліся ў адну сцяну лесу... (К-с);

4. Паміж парамі аднародных членаў сказа, калі паміж сабой гэтыя члены звязаны спалучальным злучнікам *і* (О і О), а іх пары – інтанацый пералічэння (О і О, О і О): У хаце і ў клее, у клуні і хлявах добра было многа. (К-с)

5. Перад другой часткай падвойнага злучніка (як О, так і О; не толькі О, але і О; хоць і О, але О; не так О, як О): Полацк быў не толькі палітычным, але і духоўным цэнтрам княства. (У. Арлоў).

Коска не ставіцца:

1. Паміж аднароднымі членамі сказа, якія звязаны адзіночнымі спалучальнымі ці размеркавальнымі злучнікамі (О і О; О ці О): Начы са дзве ці са тры ў лагчынах ля грэблі і ў аселицах ля ракі ляжаў іней. (Пт.)

2. Перад злучнікам *і*, які паўтараецца, але звязвае розныя рады аднародных членаў: Тысячу гадоў назад большую частку цэнтральнай і ўсходняй Еўропы пакрываў дзікі і цёмны першабытны лес. (РК)

3. Паміж аднароднымі членамі сказа, звязанымі неаднолькавымі злучнікамі – спалучальнымі (О і О ды О), размеркавальнымі (О ці О або О): У кожнага партызана на грудзях або на капелюшы ці кепі красавалася чырвоная стужка. (Хадк.)

4. Перад першым з паўторных злучнікаў, калі з яго пачынаецца пералічэнне (то О, то О): Няма мне прытулку ні ў гле, ні ў лесе, ні ў лузе, ні ў полі. (К-с)

5. Паміж аднароднымі членамі сказа, якія ўтвараюць цэласнае сэнсвае спалучэнне і вымаўляюцца без інтанацыі пералічэння: Вітаю цябе я і хлебам і соллю. (Куп.)

Паміж аднароднымі членамі сказа, якія выражаюць супрацьпастаўленне, пры адсутнасці злучніка ставіцца працяжнік: Яна не ішла – ляцела.

Не з'яўляюцца аднароднымі членамі словы, якія звязваюцца бяззлучнікавай сувяззю (таму раздзяляюцца коскамі) і паўта-

раюцца ў сказе з мэтай абазначэння працягласці дзеяння, узмацнення ступені якасці: *А зіма ніяк, ніяк не супакойвалася, не лагаднела...* (Сач.).

Абагульняльныя словы пры аднародных членах сказа абазначаюць шырокае, родавае паняцце, а аднародныя члены – відавныя (індывідуальныя) паняцці: *Дрэвы, стагі, будынкі – усё гэта злівалася з гарызонтам.* (Бяд.)

У ролі абагульняльных слоў часта ўжываюцца азначальныя і адмоўныя займеннікі (*увесь, усякі, ніхто, нішто* і інш.), прыслоўі (*усюды, заўсёды, ніколі, нідзе* і інш.), а таксама назоўнікі, прыметнікі, дзеясловы і нават спалучэнні слоў.

Абагульняльныя словы і аднародныя члены сказа з'яўляюцца адным і тым жа членам сказа.

Абагульняльнае слова можа стаяць як перад аднароднымі членамі сказа, так і пасля іх. У залежнасці ад гэтага ставіцца пэўны знак прыпынку – двукроп'е ці працяжнік.

Неабходна ведаць наступныя **правілы**:

1. Пасля абагульняльнага слова перад аднароднымі членамі ставіцца двукроп'е: *Усё было ў гэтых песнях: прастор бязбярэжных палёў, і шум крыніцы пад гарою, і мілы шэлект каласоў.* (К-с) Схема: **О, і О, і О.**

! Калі пасля абагульняльнага слова перад аднароднымі членамі ёсць словы *а іменна, а менавіта, напрыклад*, то перад імі ставіцца коска, а пасля іх – двукроп'е.

2. Калі абагульняльнае слова стаіць пасля аднародных членаў, перад ім ставіцца працяжнік: *Трава і дрэва, рыба і звер – усё расце і водзіцца ў гэтым мілым куточку.* (Ш.) Схема: **О і О, О і О – О.**

3. Калі абагульняльнае слова стаіць перад аднароднымі членамі, а сказ пасля іх мае працяг, то пасля абагульняльнага слова ставіцца двукроп'е, а пасля аднародных членаў сказа – працяжнік (**О, О і О – ...**): *Усё разам: і хаты, і поле, і дарога – чарнела ад асенняй імглы і туману.* (К. Ч.)

! Калі аднародныя члены сказа маюць характар дадатковага тлумачэння, а на абагульняльнае слова прыпадае лагічны націск, то пасля абагульняльнага слова можа ставіцца працяжнік: *У лесе кожная мясцінка – лужок, палянка, баравінка – асобны твар і выраз мае.* (К-с) *Вясковыя хлопцы – Максім і Мікіта – вяртаюцца з начлегу.* (Бяд.)

§ 166. Адасобленыя члены сказа

Адасобленнем называецца інтанацыйнае і сэнсавое выдзяленне дадзеных членаў сказа з мэтай узмацнення іх значэнне.

Адасобленымі называюцца члены сказа (залежныя словаформы і словазлучэнні), якія інтанацыйна і сэнсаво выдзяляюцца ў сказе для таго, каб надаць ім большае значэнне ў маўленні: *Мора, цёмна-сіняе, у рэдкіх белых карунках, разбіваецца аб вялікі камень...* (Кар.)

Адасобленыя члены сказа характарызуюцца своеасаблівай інтанацыйнай і сэнсавай самастойнасцю – яны ўтвараюць сэнсавыя непадзельныя адзінкі, нясуць дадатковае сцвярджэнне або адмаўленне.

На адасобленне ўплываюць наступныя фактары: парадак слоў у сказе, характар паяснёнага слова, ступень развітасці членаў сказа.

У сказе могуць адасабляцца азначэнні, прыдаткі, дапаўненні, акалічнасці і далучальныя члены сказа. На пісьме яны пры пэўных умовах выдзяляюцца коскамі ці працяжнікамі.

§ 167. Адасобленыя азначэнні

Дапасаваныя азначэнні, выражаныя адзіночнымі прыметнікамі і дзеепрыметнікамі, а таксама прыметнікавымі і дзеепрыметнікавымі спалучэннямі (зваротамі), адасабляюцца і выдзяляюцца коскамі:

- 1) калі адносяцца да асабовых займеннікаў (незалежна ад месца ў сказе): *Прарэзаная праз лясныя нетры, яна [прасека] зачаравала мяне сваім характам.* (Пальч.) *Ён, бадзёры, рашучы, не адступаў перад цяжкасцямі.* (У. К.) *Высокі, шыракаплечы, ён рухаўся імкліва, выпрастана, як салдат, гатовы да далёкага маршу.* (П. П.);
- 2) калі стаяць пасля назоўнікаў і з'яўляюцца развітымі: *Паабапал дарогі было поле, жоўтае ад іржышча.* (К. Ч.) *Паветра, напоенае пахамі хвоі, навісла шызавай смугой.* (Лыньк.);
- 3) калі выражаны адзіночнымі прыметнікамі ці дзеепрыметнікамі, стаяць пасля назоўнікаў і нясуць вялікую сэнсавую нагрузку: *У вёсцы, начной, апусцелай, было непрывычна ціха.* (Лупс.);
- 4) калі стаяць перад назоўнікамі і маюць дадатковае акалічнаснае значэнне (найчасцей – прычыны ці ўступкі): *Шчодро напоеныя ранішняй летняй расой, яшчэ ніжэй апусціліся долы спелыя жытнёвыя каласы.* (К-с) *Маленькая знадворку, будка ў сярэдзіне была досыць памясцоўная.* (К-с);

- 5) калі адзелены ад паяснёных назоўнікаў дзеясловамі-выказні-
камі ці іншымі членамі сказа: Веска дрэмле ў лянiвых прамен-
нях майскага сонца, пустая, разамлелая. (Кар.);
- 6) калі адзіночныя азначэнні (адно або некалькі) стаяць пасля
паяснёнага слова, перад якім ёсць яшчэ адно азначэнне: На
другі бок узгорка стаіць мешаны лес, густы і пануры. (К-с).

! Калі адасабленне падкрэслена асабліва моцна, дапасаваныя
азначэнні могуць аддзяляцца працяжнікамі: Пазней ад былога
княжацкага палаца працягнулася вуліца Замкавая – самая ста-
ражытная ў нашым горадзе. (С. Іванова)

Недапасаваныя азначэнні, выражаныя назоўнікамі ва ўскосных
склонах і рознымі словазлучэннямі, адасабляюцца і **выдзяляюцца**
знакамі прыпынку:

- 1) калі адносяцца да асабовых займеннікаў або ўласных ці агуль-
ных назоўнікаў: Светлага воласу, з абветраным тварам і
рэдкамі вяснушкамі на пераносі, ен [Лукашэвіч] здаваўся ціх-
мяным і не вельмі рухавым. (К. Ч.) У кароткім кажуху, са
стрэльбай за плячыма, дзед Талаш выглядаў як сапраўдны
баец. (К-с);
- 2) калі знаходзяцца ў адным радзе з адасобленымі дапасаванымі
азначэннямі: На ўскараіне сяла стаіць дзічка, высокая, разга-
лістая, з буславым гняздом на вяршыні. (П. П.);
- 3) калі ўдакладняюць змест папярэдніх дапасаваных азначэнняў
або нясуць значную сэнсавую нагрузку: Высокая, на пояс, ка-
нюшына хвалямі кланялася ветру... (А. Зв.) У меншай палавіне
дома, ад двара, жыў настаўнік. (К. Ч.)

§ 168. Адасобленыя прыдаткі

Адасабляцца могуць неразвітыя і развітыя прыдаткі, выража-
ныя назоўнікамі або назоўнікамі з паясняльнымі словамі.

Прыдаткі адасабляюцца:

- 1) незалежна ад месца ў сказе, калі адносяцца да асабовых зай-
меннікаў: Яе, сарамлівую дзяўчыну, выбралі тады членам
праўлення. (П. П.) Яму, Васілю, даручана адказная задача (Н.)
Яна была такая шырокая, веснавая Дзвіна. (РК);
- 2) калі адносяцца да назоўнікаў (агульных ці ўласных) і стаяць
пасля іх: Нашы людзі, удзячныя нашчадкі Францыска Скарыны,
помняць вялікі подзвіг свайго слаўтага першадрукара. (Кл.)

Самай выдатнай фігурай Адраджэння быў Францыск Скары-
на, сын купца з Полацка. (Кар.);

- 3) калі стаяць перад уласнымі назоўнікамі і маюць дадатковае
акалічнаснае значэнне: Выдатны майстар беларускага слова,
Якуб Колас карыстаўся любою народа. (Луж.);
- 4) калі звязваюцца з паяснёнымі назоўнікамі злучнікамі ці, або,
як: Лакрыца, ці лакрычны карань, – гэта расліна, саладзейшая
за цукар. (РК);

! Прыдаткі са злучнікамі *ці, або* маюць удакладняльнае значэн-
не, са злучнікам *як* – значэнне прычыны.

! Калі слова (ці некалькі слоў) са злучнікам *як* мае значэнне
‘яксі’, яно не з’яўляецца прыдаткам і не адасабляецца.

- 5) калі выражаюцца ўласнымі імёнамі ў спалучэнні са словамі *па*
прозвішчы (*па прозвішчу*), *па мянушцы*, *па клічцы* і пад.: Да
вайны ў школе, дзе вучыўся Косця Кветка, маляванне і чарчэн-
не выкладаў старамодны настаўнік Аналінарый Феактыста-
віч, па празванню Цыркуль. (І. Н.).

! У сказах ускладненай будовы, а таксама калі неабходна пад-
крэсліць удакладняльны характар прыдатка, адасобленыя пры-
даткі аддзяляюцца працяжнікамі: Асабліва шырока былі вядо-
мы мясцовыя грушы – слукія бэры – і жоўтыя слівы рэн-
клоды. (В. В.)

§ 169. Адасобленыя дапаўненні

Адасабляюцца дапаўненні, выражаныя назоўнікамі або займен-
нікамі ва ўскосных склонах з прыназоўнікамі *акрамя*, *апрача*, *за-*
мест, *за выключэннем*, *звыш*: Ганна Максімаўна, акрамя працы
выкладчыцы, прымала ўдзел амаль ва ўсіх камісіях школы. (Гур.) У
хаце, апрача бабкі Насты, нікога не было (К-с). У горадзе яго
асабліва не ведалі, за выключэннем хіба чыгуначнага вузла.
(Лыньк.) Дзед сядзе на калоду і, замест барышу, дае сальца
малышу (К-с)

! Калі прыназоўнік *замест* ужываецца ў значэнні прыназоўніка
за, тады дапаўненні з гэтым прыназоўнікам не адасабляюцца:
Антон быў у яго замест парабка. (К. Ч.)

§ 170. Адасобленыя акалічнасці

Адасобленыя акалічнасці ў залежнасці ад спосабу выражэння і сінтаксічнай функцыі падзяляюцца на дзве групы: 1) акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўямі і дзеепрыслоўнымі словазлучэннямі; 2) акалічнасці, выражаныя прыслоўямі і назоўнікамі з прыназоўнікамі.

Заўсёды адасабляюцца:

- 1) акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўнымі словазлучэннямі: *На межах ды палявых дарогах, улёгчыся ў карычневым быльніку і сівым пасучым палыне, грэлі свае бакі старыя камяні.* (Ад.) *Не даходзячы да лукі, выгнуўшыся яшчэ раз каля лесу прыгожаю дугою, Нёман забіраў управа, пралёгшы роўнаю, бліскаваю стужкаю паміж лугамі і полем.* (К-с);
- 2) акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўем (ці некалькімі) са значэннем дадатковага дзеяння ці стану: *Яны, не змаўляючыся, пабеглі на голас.* (І. М.) *Трактар дайшоў да канца палетка і, завярнуўшыся, заняў новыя барозны.* (Пасл.)

Не адасабляюцца акалічнасці, выражаныя дзеепрыслоўямі і дзеепрыслоўнымі зваротамі, калі:

- 1) прымыкаюць да выказніка і па сваёй ролі набліжаюцца да прыслоўя: *Шкодна чытаць леззачы. Ён ішоў не спячаючыся;*
- 2) узніклі на базе ўстойлівых выразаў (фразеалагізмаў): *Сядзець склаўшы рукі і чакаць, пакуль прырода зробіць нам ласку палешыць усё сама, не даводзіцца.* (Сач.);
- 3) стаяць пасля акалічнасці, выражанай прыслоўем, і звязваюцца з ёю злучнікам *і*: *Крушынскі гаварыў ціха і не пазіраючы на гасця.* (Бяд.).

Акалічнасці, выражаныя прыслоўямі і назоўнікамі з прыназоўнікамі, адасабляюцца:

- 1) калі канкрэтызуюць, удакладняюць змест папярэдняй (неадасобленай) акалічнасці: *Школа стаяла трохі наводшыбе, бліжэй да гасцінца.* (Б.) *За пністай высечкаю скрозь сінела поле, аж да лесу.* (К. Ч.);

Такія акалічнасці называюцца ўдакладняльнымі.

Пры самай дарозе, у густым зарасніку ядоўцу і крушыны, на паваленым навальніцаю, ужо струхнелым дрэве сядзеў Сымон Ракуцька. (К. Ч.) У апошнім сказе пры пэўнай інтанацыі можа стаць адасобленай і акалічнасць *на паваленым навальніцаю, ужо струхнелым дрэве*;

- 2) калі з'яўляюцца акалічнасцю ўступкі, выражанай назоўнікам з прыназоўнікам *нягледзячы на*: *Нягледзячы на позні час, ніхто з пасажыраў не спаў.* (Ш.);
- 3) з пэўнай сэнсавай мэтай, калі выражаны назоўнікамі з прыназоўнікамі *дзякуючы, насуперак, наводле, з прычыны, у выніку, згодна з*, у адпаведнасці з і інш. і стаяць у пачатку сказа: *Дзякуючы большай зарплате, ён меў магчымасць набыць іншы раз што-небудзь для сям'і.* (П. П.)

Прыназоўнікі *нягледзячы на* і *дзякуючы* неабходна адрозніваць ад дзеепрыслоўяў (*ішоў, не гледзячы пад ногі; схіліў галаву, дзякуючы за прытулак*), якія ўваходзяць у склад адасобленых акалічнасцей.

§ 171. Адасабленне далучальных членаў сказа

Далучальнымі называюцца члены сказа, якія выражаюць дадатковыя паведамленні, тлумачэнні, заўвагі (таму могуць звязвацца з любым членам сказа). Далучэнне адбываецца пры дапамозе злучнікаў *і, ды, але, і то, ды і то, прычым* і інш., а таксама слоў *нават, асабліва, пераважна, у прыватнасці, у першую чаргу, у тым ліку, у адпаведнасці, галоўным чынам, напрыклад* і інш.: *Размаўляючы, жартуючы, настаўнікі, у тым ліку і дырэктар, мімаволі пазіралі на Данілу Платонавіча...* (Ш.)

На пісьме далучальныя канструкцыі выдзяляюцца коскамі, радзей – працяжнікамі.

§ 172. Сказы з параўнальнымі зваротамі

Параўнальныя звароты – гэта словы (спалучэнні слоў), якія шляхам параўнання раскрываюць і ўдакладняюць змест іншых слоў (спалучэнняў слоў) у сказе. Гэтыя звароты ўводзяцца ў структуру сказа пры дапамозе злучнікаў *як, што, чым, бы, нібы, як бы, быццам* і інш.: *Вясёлы гром, нібы грукат калёс, пакаціўся па небе.* (Б.)

Параўнальныя звароты могуць адносіцца да любога члена сказа – галоўнага ці даданага. Калі пры членах сказа ёсць указальныя словы *так, такі*, параўнальны зварот адносіцца да словазлучэння з гэтымі ўказальнымі словамі: *Ільны такія белыя, што лебядзіны пух.* (М. К.)

1. Параўнальныя звароты, якія паясняюць выказнік, выконваюць функцыю акалічнасці: *Упалі першыя буйныя кроплі дажджу і, нібыта крупінкі жывога срэбра, задрыжэлi і пакаціліся па дарожным пыле.* (Грач.)
2. Параўнальныя звароты, якія канкрэтызуюць прымету прадмета, набліжаюцца да азначэнняў: *Пастаяў я на двары, падумаў, паслухаў ваколіцу, насцярожліва-чуіную, нібы прытантаная трава, і нечакана навесялеў ад думкі сабрацца схадзіць у лес па грыбы.* (Стр.)
3. Параўнальны зварот можа быць выказнікам: *Вочы – нібы дзве чарэшні ў дождж.* (А. К.)

На пісьме параўнальныя звароты, як своеасаблівыя адасобленыя члены сказа, выдзяляюцца коскамі; калі з'яўляюцца выказнікам, могуць аддзяляцца працяжнікамі.

Коска не ставіцца:

1. Калі параўнальныя звароты з'яўляюцца выказнікамi або ўваходзяць у іх склад: *Вочы нібы васількі.* (Бяд.);
 2. Калі параўнальныя звароты з'яўляюцца ўстойлівымі (фрагментамі) або непадзельнымі па сэнсе выразамі: *Іван заснуў як тшаніцу прадаўшы.* (К-с);
 3. Калі параўнальныя звароты ўводзяцца ў сказ пры дапамозе спалучэнняў *больш як* (не больш як), *менш як* (не менш як), *менш чым* (не менш чым), *не бліжэй як*, *усё роўна як* і пад.: *Менш чым праз хвіліну Несцяровіч вярнуўся ў хату.* (К. Ч.);
 4. Калі перад параўнальным зваротам стаіць часціца *не* (ні), *амаль, зусім*: *Сонца прыгравала зусім як летам.* (Пасл.).
- ! Тут параўнанне не мае ўдакладняльнага значэння.

§ 173. Зваротак

Звароткам называецца слова (ці спалучэнне слоў), якое служыць для абазначэння асобы або персаніфікаванага прадмета, да якога звяртаецца той, хто гаворыць: *Цябе не пакіну я, вёска, расстацца з табой не магу.* (Маш.) *Дык гэта ты, мой хлопца, усё так наладзіў?* (Б.)

Зваротак можа быць выражаны:

- 1) назоўнікам у назоўным склоне: *Пакланюся я табе, царыца чыстая, сцюдзёная вадзіца.* (М. Б.);
- 2) субстантываванымі часціцамі мовы (найчасцей прыметнікамі і дзеепрыметнікамі): *Любая, ты заслانیла свет...* (Бур.);
- 3) клічнай формай назоўніка (старажытны клічны склон): *Гуслям, княжа, не пішучь законаў.* (Куп.);

- 4) асабовымі займеннікамі: *Эй, ты, чаму не едзеш?* (К. Ч.)

Звароткі бываюць неразвітыя і развітыя. Неразвітыя звароткі складаюцца з аднаго слова: *Трэба, Ваня, пагаварыць сур'ёзна.* (Ш.) Развітыя звароткі выражаюцца спалучэннямі слоў: *Багата, родная ты мова, цябе стварыў і ўзніс народ.* (Бр.) Неразвітыя і развітыя звароткі могуць быць аднароднымі: *Мова, плячучая родная мова, ты – уладарка нявызнаных скарбаў.* (Зар.)

Сам зваротак членам сказа не з'яўляецца, аднак ён знаходзіцца ў сэнсавай і сінтаксічнай сувязі з усім сказам або з асобнымі членамі сказа. Гэтая сувязь выражаецца пры дапамозе інтанацыі (зваротак выдзяляецца павышэннем ці паніжэннем тону голасу, а таксама паўзамi), формы дзеялова-выказніка: *Будзь жа, век малады, поўны светлымі днямі! Пралятайце, гады, залатымі агнямі!* (М. Б.); на сувязь зваротка з членамі сказа можа паказваць і асабовы займеннік: *Народ працясе цябе, родная мова, святлом незгасальным у сэрцы сваім.* (М. Т.)

Зваротак можа знаходзіцца ў пачатку, у сярэдзіне або ў канцы сказа і заўсёды аддзяляецца ад іншых членаў сказа коскамі, а калі стаіць у пачатку сказа і вымаўляецца з клічнай інтанацыяй, то пасля яго ставіцца клічнік: *Таварыш сяржант! А ну вярніцеся!* (В. Б.)

Неабходна ведаць **некалькі дадатковых правіл**:

- 1) калі перад звароткам стаіць выклічнік і займеннік *ты* або *вы*, то коскамі выдзяляецца толькі зваротак: *Ой ты, вецер неспакойны, дзьмеш ты безустанку.* (К-с);
- 2) калі аднародныя або развітыя звароткі разрываюцца членамі сказа, то кожная частка зваротка выдзяляецца коскамі: *Спі, сыночку, спі, каточку, спі.* (Гл.);
- 3) часціца *о* ад зваротка коскай не аддзяляецца. *Параўнайце: «Міхал! Міхале! О, Міхале!» – пачуўся голас як бы здаля... (К-с) О Радзіма, табой напоўнена сэрца да краю.* (Панч.) У першым сказе *о* – выклічнік, у другім – часціца.

§ 174. Пабочныя словы, словазлучэнні і сказы

Пабочнымі называюцца словы, словазлучэнні і сказы, якія не з'яўляюцца членамі сказа і граматычна не звязаны з членамі сказа, а ўключаюцца ў сказ з мэтай паказаць адносіны таго, хто гаворыць, да выказанай думкі: *Велічэзная бяроза ўзнімалася і над дарогай і, здавалася, над усім лесам.* (К. Ч.) Тут пабочны сказ *здавалася* выражае няўпэўненасць.

Пабочныя словы, словазлучэнні і сказы могуць адносіцца да ўсяго сказа (калі стаяць у пачатку ці ў канцы): *Словам, пачалося новае жыццё.* (Сач.) або толькі да аднаго члена сказа (калі стаяць перад ім): *Усё жыло, здавалася, чаканнем снегу.* (І. М.)

Паводле значэння пабочныя словы, словазлучэнні і сказы можна падзяліць на групы:

1. Якія выражаюць перакананасць, упэўненасць або няўпэўненасць асобы ў рэальнасці таго, пра што паведамляецца: *безумоўна, бясспрэчна, ведаю* (добра ведаю, я гэта ведаю), *вядома, вядомая справа, зразумела, натуральна, не сакрэт, разумеецца, сапраўды, упэўнены, быццам, відавочна, відаць па ўсім, здаецца, як мне здалася, мабыць, магчыма, можа б, можна падумаць, мусіць, мяркую, напэўна, нібыта, хутчэй за ўсё, хто яго ведае, цяжка сказаць* і інш.
2. Якія ўказваюць на ступень звычайнасці ці незвычайнасці таго, пра што паведамляецца: *звычайна, як звычайна, па звычцы, як вядзецца, бывае, як заўсёды, як бывала, здаралася, здарылася так* і інш.
3. Якія ўказваюць на крыніцу аўтарства выказвання: *бачым, як стала вядома, на маю думку, гавораць, як гаворыцца, думаецца мне, думалі людзі, на мой погляд, па-мойму, па словах, як мне думалася, кажучы, як кажучы у народзе, як той казаў, маўляў, як пісалі ў газеце, памятаю* і інш.
4. Якія выражаюць стаўленне асобы да спосабу перадачы думкі (да формы і стылю выказвання, да падбору слоў, да будовы сказаў, да тону выказвання): *іншымі словамі, калі можна так сказаць, карацей кажучы, дакладней, інакш кажучы, мякка кажучы, не пры вас кажучы, уласна кажучы, скажу вам адкрыта (шчыра), калі можна так сказаць, правільней, трэба прызнацца, ва ўсякім выпадку, па сутнасці, другімі словамі* і інш.
5. Якія выражаюць эмацыянальную ацэнку таго, пра што паведамляецца: *на шчасце, на жаль, як на бяду, як на дзіва, на маё здзіўленне, як на грэх, як наўмысна, як ні дзіўна, дзіўная рэч, трэба ж такому дарыцца* і інш.
6. Якія дапамагаюць устанавіць лагічныя адносіны паміж часткамі выказвання: *па-першае, па-другое, такім чынам, дарэчы, між іншым, з аднаго боку, з другога боку, у першую чаргу, адным словам, значыць, выходзіць, увогуле, у прыватнасці, аднак, наадварот, тым не менш, як адзначалася (вышэй), як было сказана, у дадатак да ўсяго, дарэчы сказаць, напрыклад, разам з тым* і інш.

7. Якія дапамагаюць звярнуцца да суб'едніка ці чытача з мэтай актывізаваць яго ўвагу або выклікаць пэўнае стаўленне да таго, пра што паведамляецца: *звярніце ўвагу, як бачыце, паверце, прыміце пад увагу, самі ведаеце, ці паверыце, вы толькі падумайце, уявіце сабе, калі хочаце верыць* і інш.

8. Якія дапамагаюць ацаніць меру ці ступень якой-небудзь якасці, значнасць пэўнага факта: *галоўнае, самае галоўнае, на меншай меры, галоўным чынам, што самае важнае* і інш.

На пісьме пабочныя словы, словазлучэнні і сказы заўсёды выдзяляюцца коскамі: *На бацькава перакананне, у жыцці сына ўсё складалася найлепшым чынам.* (Дубр.) *Вёска Залесе была, як і сцявяджала яе назва, за лесам, кіламетраў за шэсць ад цэнтра калгаса.* (Сав.)

Злучнікі *а, і* не заўсёды аддзяляюцца ад наступнага пабочнага слова ці словазлучэння. Праверыць, наколькі цесная сувязь паміж злучнікамі і пабочным словам, можна, апусціўшы апошняе ці пераставіўшы яго ў іншае месца. Калі сэнс не парушыцца, значыць, злучнік не звязаны з пабочным словам і аддзяляецца ад яго; калі ж сэнс парушаецца, коска пасля злучніка не ставіцца: *Але бяседы, спектаклі і песні, а галоўнае, новыя ўмовы жыцця ўзялі верх над старым календаром.* (Бяд.) У гэтым сказе слова *галоўнае* нельга ні пераставіць, ні апусціць.

! Некаторыя словы (словазлучэнні) могуць выступаць як у ролі членаў сказа, так і ў ролі пабочных утварэнняў. Гэта словы *відаць, сапраўды, бадай, напэўна, нарэшце* і інш. Трэба памятаць, што без пабочнага слова структура сказа захоўваецца (*Ён, відаць, не прыйдзе. // Ён не прыйдзе.*), а без члена сказа разбураецца (*Адсюль добра відаць лес.*)

! Часціца *нават* у ролі пабочнага слова не выступае і коскамі не аддзяляецца: *У мяне нават і ноты ёсць.* (К. Ч.)

§ 175. Устаўныя канструкцыі

Устаўнымі канструкцыямі называюцца словы, словазлучэнні і сказы, якія ўключаюцца ў структуру сказа з мэтай падаць дадатковыя звесткі, удакладненні, тлумачэнні, заўвагі, але пры гэтым вызначаюцца сэнсавай адасобленасцю ад зместу асноўнага сказа: *Самуіл Яўхімавіч Плаўнік (Змітрок Бядуля, Ясакар) нарадзіўся ў 1886 годзе ў мястэчку Пасадзец Плешчаніцкага раёна Мінскай вобласці.* (Лыньк.)

Адрозненне паміж устаўнымі і пабочнымі канструкцыямі ў тым, што ўстаўныя канструкцыі ўносяць у сказ дадатковыя тлумачэнні, але не выражаюць адносінаў таго, хто гаворыць, да выказанай думкі:

На першы дзень святых калядак –

Такі ўжо быў стары парадак –

Збіралі сена са стала,

Кармілі ім каня, вала

І ўсіх жывелін, хоць па жмені,

А на стале, ў драбнюткім сене –

Здаўн-даўна вялося й гэта –

Уважна зернетак шукалі

І па тых зернетках гадалі,

Які зародзіць хлеб налета. (К-с)

Устаўныя канструкцыі ніколі не бываюць у пачатку сказа (сама назва іх сведчыць пра гэта). Яны выдзяляюцца дужкамі або працяжнікамі.

! Устаўныя сказы могуць быць апавядальнымі, пыталымі і пабуджальнымі, няклічнымі і клічнымі, простымі і складанымі, развітымі і неразвітымі, ускладненымі і няўскладненымі.

§ 176. Аднасастаўныя сказы

Аднасастаўныя сказы – гэта сказы з адным галоўным членам (ці дзейнікам, ці выказнікам). Адсутнасць другога галоўнага члена – спецыфічнасць аднасастаўных сказаў, бо іх сэнс зразумелы і не патрабуе ўзнаўлення другога галоўнага члена: *Святкуюць Купалле яшчэ з часоў язычніцтва. (РК)*

Аднасастаўныя сказы могуць быць развітыя і неразвітыя. **Параўнайце:** *Цямнее. Ужо цямнее.*

Аднасастаўныя сказы ў залежнасці ад таго, які галоўны член у іх прысутнічае, падзяляюцца на аднасастаўныя дзейнікавыя і аднасастаўныя выказнікавыя.

Сярод аднасастаўных выказнікавых сказаў вылучаюцца пэўна-асабовыя, няпэўна-асабовыя, абагульнена-асабовыя, безасабовыя і інфінітыўныя сказы.

У пэўна-асабовых сказах абазначаецца дзеянне, якое ўтвараецца канкрэтнай асобай, – тым, хто гаворыць, або яго суб'ектам. Выказнікі ў пэўна-асабовых сказах выражаюцца дзеясловамі 1-й і 2-й асобы цяперашняга і будучага часу абвешнага ладу, а таксама дзеясловамі загаднага ладу: *Люблю наш край – старонку*

гэту... (К. Б.) Эх, выйдзі ў поле, брат, да свету: не будзеш каяцца ніколі. (К-с) Пойдзеце, хлопцы, на станцыю і выступіце перад калектывам ваенізавана-чыгуначнага атрада... Раскажыце ім, адным словам, пра нашы справы... (І. Н.)

У няпэўна-асабовых сказах перадаецца дзеянне, утворанае няпэўнымі або невядомымі асобамі. Уся ўвага ў такіх сказах звернута менавіта на дзеянне, а не на яго ўтваральніка: *У дзверы сенцаў моцна грукалі. У вокны свяцілі. (Ш.)*

Выказнік у няпэўна-асабовых сказах выражаецца дзеясловамі 3-й асобы множнага ліку цяперашняга ці будучага часу, а таксама дзеясловамі прошлага часу множнага ліку: *Усіх запрашаюць на сход. Учора на тэлебачанні паказвалі фільм «Палескія рабінзоны». Як яго звалі? Як да цябе звяртаюцца? Яе завуць Ганнай.*

Абагульнена-асабовымі называюцца такія аднасастаўныя сказы, у якіх дзеянне, абазначанае дзеясловам, можа адносіцца да любой асобы, да кожнага. Выказнік найчасцей выражаецца дзеясловам 2-й асобы цяперашняга і будучага часу, а таксама дзеясловам 2-й асобы загаднага ладу: *Не будзеш жа расцягваць на дрывы хлёў ці хату?... (І. Н.) Адразу ўсяго не раскажаш. (К. Ч.) Не рабі ліхога і не бойся нікога. (Прык.)*

Абагульнена-асабовыя сказы вельмі шырока выкарыстаны ў прыказках. Тут могуць быць ужыты і дзеясловы 1-й і 3-й асобы: *Птушку пазнаюць па палёце. Ад добра добра не шукаюць. На сваім кані як хачу скачу. Аб адсутных не гавораць кепска. Увосень за стол прасім.*

У безасабовых сказах выказнік абазначае дзеянне або стан, што выконваюцца або існуюць незалежна ад дзейнай асобы: *Вечарэ. Падмарожвала. Было цёпла на дварэ. У гэтых сказах дзейнік не толькі не абазначаны, але нават і не падразумяецца.*

Безасабовыя сказы могуць абазначаць з'явы прыроды, стан навакольнага асяроддзя; псіхічны і фізічны стан і адчуванні чалавека; магчымасць (немагчымасць) дзеяння, неабходнасць, жаданне дзеяння; наяўнасць ці адсутнасць чаго-небудзь.

Выказнік у безасабовых сказах можа быць выражаны:

- 1) безасабовымі дзеясловамі (зваротнымі і незваротнымі): *Нястрымна хочацца зазірнуць за паласу невядомасці... (І. Н.) Ужо сцямнела;*
- 2) асабовымі дзеясловамі ў значэнні безасабовых: *У ёй [хаце] пахла смалю, журавінамі і мохам. (І. Н.);*
- 3) безасабова-прэдыкатыўным словам або спалучэннем яго з інфінітывам: *Тут можна адпачыць. Варта наведаць выставу. Ціха тут, спакойна;*

- 4) дзеяспрыметнікам залежнага стану ў форме прошлага часу: *Пра гэта ўжо напісана ў газетах.* (І. Н.);
- 5) адмоўным словам няма і дзеясловам *не было*: *Чаму іх так доўга няма?* (Куп.) *Яго не было ў нашым пасёлку ледзь не два гады.* (І. Н.);
- 6) словамі *відаць, чуваць, відно, чутно* з адмоўем *не*, пры якіх абавязкова ўжываюцца дапаўненні ў форме роднага склону: *Нідзе не відаць (не відно) і не чуваць (не чутно) аніводнага чалавека.*

Да **інфінітыўных** адносяцца аднаасастаўныя сказы, выказнік у якіх выражаны незалежным інфінітывам. У гэтых сказах можа быць выражана пажаданасць, неабходнасць, непазбежнасць або немагчымасць дзеяння: *Не злічыць у небе ясных зорак, не злічыць у сэрцы светлых дум.* (М. Б.)

Намінатыўныя (ці назывныя) сказы адносяцца да аднаасастаўных дзейнікавых. У іх складзе ёсць толькі дзейнік: *Поле. Ранак. Аратых раць.* (П. М.)

Намінатыўныя сказы, як і іншыя аднаасастаўныя, бываюць развітыя і неразвітыя. У развітых даданым членам сказа можа быць азначэнне – дапасаванне ці недапасаванне: *Добрая, родная ліпа майго маленства!* (Бял.)

Намінатыўныя сказы не бываюць адмоўнымі, але могуць быць указальнымі (у іх прысутнічаюць часціцы *вось, вунь, во*).

Параўнайце два сказы: 1) *Вунь Падлужжжа.* 2) *Вунь там, збоку, Падлужжжа.* (Скр.) Першы сказ намінатыўны, неразвіты, няўскладнены. Другі сказ – двухсастаўны(няпоўны), развіты, ускладнены.

§ 177. Непадзельныя сказы

Да **непадзельных** сказаў (слоў-сказаў) адносяцца непадзельныя сінтаксічныя адзінкі з аднаго слова ці ўстойлівага спалучэння слоў, якія не з'яўляюцца ні галоўнымі, ні даданымі членамі сказа і не могуць быць развітымі іншымі членамі сказа: *«Ты пра мяне?» – «Ага».* (Сач.)

Непадзельныя сказы могуць выражаць сцвярджэнне (у іх ролі выступаюць словы *так, але, ага, ну, эге, угу, добра, вядома, праўда, зразумела* і інш.), адмаўленне (*не, ды не*), ацэнку папярэдняга выказвання (*вось як, вунь як, чаму не, ну як жэ, ды ўжо жэ* і пад.), выяўляць якія-небудзь пачуцці да сказанага (*нічога, дармо*), пабуджаць да пэўнага дзеяння (*ну, вон*), выражаць падзяку, прывітанне, просьбу (*дзякуй, здароў, выбачайце, бывай, калі ласка, прывітанне*).

Непадзельныя сказы бываюць:

- сцвярдзальныя і адмоўныя: *«Добра, добра, дачушка», – ківала згодліва Вера Сымонаўна галавою.* (Сач.) *«Не, не можа таго быць!» – пратэставала, не згаджалася ўсё Апанасаву нутро.* (Сач.);
- апавядальныя, пыталыныя, пабудзальныя: *«Гавары хутчэй! Ну!».* (Сач.) *«Хомка пайшоў на тую сустрэчу».* – *«Няўжо?»* (Сач.)

§ 178. Няпоўныя сказы

Няпоўнымі называюцца сказы, у якіх адсутнічае (апушчаны) той ці іншы галоўны або даданы член сказа (ці нават некалькі), што лёгка ўзнаўляецца з кантэксту або сітуацыі маўлення: *Жыта ў першай брыгадзе дамалочвалі апоўдні. У суботу.* (Сав.) Другі сказ з'яўляецца няпоўным.

Няпоўныя могуць быць і двухсастаўныя, і аднаасастаўныя сказы. Асабліва часта яны ўжываюцца ў дыялогу:

а) – *Я ледзь дабраўся да Мінска.*

– *Адкуль?*

– *З Палесся.* (Сач.)

б) – *Куды ты?*

– *У лес.* (Сач.)

Калі на месцы прапушчанага выказніка ёсць паўза, то на пісьме ставіцца працяжнік. Калі пропуск члена сказа інтанацыйна не падкрэслены, працяжнік не ставіцца: *На доле – ягаднік-чарнічнік, рэдкія астраўкі маладога зялёнага верасу...* (І. Н.) *Пад нагамі гарачы, нібы прысак, пясок.* (І. Н.)

! Аўтар з пэўнай стылістычнай мэтай можа падзяліць сказ на некалькі паведамленняў. Такая з'ява называецца **парцэляцыяй**. Напрыклад, у Я. Брыля чытаем: *Малая стаяла ўжо ў новай сукеначцы. І прычасаная.*

§ 179. Парадак слоў у сказе

Пад парадкам слоў у сказе разумеецца пэўнае размяшчэнне кампанентаў сказа з мэтай стварэння цэласнага адзінства – сэнсавага, сінтаксічнага і стылістычнага. У беларускай мове парадак слоў традыцыйна вольны: *У полі бяскрайнім морам бушуе жыта.* (Р. І.) – *Бяскрайнім морам бушуе ў полі жыта.* – *Жыта бушуе ў полі бяскрайнім морам.* – *Бушуе жыта ў полі бяскрайнім морам.* – *Бушуе бяскрайнім морам жыта ў полі.* – *Жыта ў полі бушуе*

морам бяскрайнім. Можна заўважыць, што сэнс выказвання не залежыць ад перастаноўкі членаў сказа.

Існуюць кампаненты, якія нельга перастаўляць з іх пэўнага месца на іншае:

- 1) прыназоўнікі заўсёды размяшчаюцца перад словамі, да якіх адносяцца: *у хаце, пад хату, з хаты;*
- 2) адмоўная часціца *не* заўсёды стаіць перад членам сказа: *не спяшаўся; не ў лесе, а ў полі; не думачы;*
- 3) часціцы *ж, жа* размяшчаюцца пасля членаў сказа: *казала ж, ён жа і зрабіў, учора ж і вярнуўся;*
- 4) пытальная часціца *ці* можа стаяць або ў пачатку сказа (*Ці зможаш ты дапамагчы мне?*), або перад даданай часткай складаназалежнага сказа (*Не ведаю, ці змагу табе дапамагчы*).

Парадак слоў у сказе можа быць прамы і адваротны (інверсійны).

Пры **прамым** парадку слоў (у апавядальных сказах) дзейнік стаіць перад выказнікам, дапасаванае азначэнне – перад паяснёным словам, а недапасаванае – пасля яго; прамое дапаўненне – пасля слова, якое ім кіруе; акалічнасць спосабу дзеяння, меры і ступені – перад выказнікам. Прыклады сказаў з прамым парадкам слоў: *Я прылёт пад сасонкай на паляне...* (Б.) *Кузьма Чорны любіў свой родны горад, ведаў у ім кожную вуліцу, кожны завулак.* (Віт.) *Я моцна спаў у цяпле...* (Б.)

Адваротны парадак (інверсія) характарызуецца адступленнем ад звыклага (прамога) размяшчэння слоў, што прыводзіць да рознай ступені лагічнага выдзялення пэўнага слова (найчасцей такое лагічнае выдзяленне бывае ў пачатку ці ў канцы сказа). Сказы з адваротным парадкам слоў: *Дзе-нідзе купамі і ў адзіночку растуць дубы.* (В. В.) *Такіх дубоў цяпер рэдка дзе ўбачыш.* (К-с) *На змярканні з-за лесу напаўзalı шызыя змрочныя хмары.* (В. Б.)

Парадак слоў у сказе выконвае тры асноўныя функцыі: граматычную, камунікатыўную і стылістычную.

Парадак слоў у сказе дапамагае адрозніваць сінтаксічныя функцыі кампанентаў сказа:

- 1) калі дзейнік і выказнік выражаны назоўнікамі, у якіх супадаюць формы назоўнага і вінавальнага склонаў, то першы з іх з’яўляецца дзейнікам, а другі – выказнікам: *Мой брат – афіцэр. Афіцэр – мой брат;*
- 2) калі дзейнік і прамое дапаўненне выражаны назоўнікамі, у якіх супадаюць формы назоўнага і вінавальнага склонаў, то першы з іх з’яўляецца дзейнікам, а другі – дапаўненнем: *Аўтамабіль абагнаў аўтобус. Аўтобус абагнаў аўтамабіль;*

- 3) прыметнік перад дзейнікам з’яўляецца азначэннем, а пасля дзейніка – выказнікам: *Марозная ноч. Ноч марозная;*
- 4) ад парадку слоў залежыць роля інфінітыва ў сказе: *Вучыцца было цікава. Цікава было вучыцца;*
- 5) у іменна-колькасных спалучэннях мяняецца значэнне: калі лічэбнік стаіць перад назоўнікам, спалучэнне ўказвае на дакладную колькасць (*сто гадоў, дваццаць метраў*); калі на першым месцы стаіць назоўнік, спалучэнне абазначае прыблізную колькасць (*гадоў сто, метраў дваццаць*).

Парадак слоў прымае непасрэдны ўдзел у афармленні актуальнага членяння сказа, пры дапамозе якога паміж членамі сказа «размяркоўваецца» сэнсавая нагрузка. У залежнасці ад таго, на чым робіцца акцэнт, пэўныя словы выносяцца ў пачатак або ў канец сказа: *Адгрымелі ліпеньскія і жнівеньскія начныя навальніцы...* (К-с) – акцэнт на выказніку; *Людзей будучыні не здолеюць задаволіць ніякія механічныя змешванні моў.* (Луж.) – акцэнт на аб’екце.

Словы, размешчаныя ў незвычайным для іх парадку, надаюць сказу дадатковую семантычную (сэнсавую) і эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку. Інверсія шырока выкарыстоўваецца ў фальклорных жанрах, у пазіі: *Зямелькі жменьку я з сабою ў зорную дарогу ўзяў...* (Зар.) *Кружыцца першае лісце кляновае. Стаіць у скверы ціш вераснёвая.* (Вярг.)

§ 180. Сінтаксічны разбор простага сказа

Парадак разбору

1. Тып паводле мэты выказвання – апавядальны, пытальны, пабуджальны.
2. Клічны ці няклічны.
3. Сцвярдзальны ці адмоўны.
4. Указаць, што з’яўляецца простым.
5. Двухсастаўны ці аднасастаўны (для аднасастаўных – тып: пэўна-асабовы, няпэўна-асабовы, абагульнена-асабовы, безасабовы, інфінітыўны, намінатыўны).
6. Развіты ці неразвіты.
7. Поўны ці няпоўны.
8. Няўскладнены ці ўскладнены (указаць, чым ускладнены).
9. Указаць, калі з’яўляецца непадзельным.
10. З прамым парадкам слоў ці з інверсіяй.

! У поўны сінтаксічны разбор уключаецца таксама разбор па членах сказа – называецца (падкрэсліваецца) член сказа, яго разнавіднасць і спосаб выражэння.

Узоры разбору

дап. дап. м. пр. дз. пр.
1. За доўгім дашчаным плотам будаваўся дом. (І. М.)

Сказ апавядальны, няклічны, сцвярджальны, просты, двухсастаўны, развіты, поўны, няўскладнены, з інверсіяй.

пр. пр. дз. сп. дз. ч. пр. дз. м. сп. дз.
2. Буслы збіраліся ў чароды і доўга стаялі на грудях або ляніва аглядалі лагчыны. (К-с)

Сказ апавядальны, няклічны, сцвярджальны, просты, двухсастаўны, развіты, поўны, ускладнены аднароднымі выказнікамі, з прамым парадкам слоў.

пр. пр. дз. пр. сп. дз. пр. дз. м.
3. Я пакідаў яго – ляжаць мне не хацелася – і адзін гойсаў па лесе. (І. Н.)

Сказ апавядальны, няклічны, сцвярджальны, просты, двухсастаўны, развіты, поўны, ускладнены аднароднымі выказнікамі і ўстаўным словам, з прамым парадкам слоў.

пр. пр. дз. пр. пр. дз.
4. Добрае помні, злое забывай. (Прык.)

Сказ апавядальны, няклічны, сцвярджальны, просты, аднасастаўны (абагульнена-асабовы), развіты, поўны, ускладнены аднароднымі выказнікамі, з інверсіяй.

пр. дз. неразв. пр. дап. недап. недап.
5. Прымай, хлебароб, плён сваіх рук і турбот! (Хадк.)

Сказ пабуджальны, клічны, сцвярджальны, просты, аднасастаўны (пэўна-асабовы), развіты, поўны, ускладнены звароткам, з прамым парадкам слоў.

пр. саст. ім. саст. ім.
6. Дзень быў ясны, блакітны. (І. М.)

Сказ апавядальны, няклічны, сцвярджальны, просты, двухсастаўны, неразвіты, поўны, ускладнены аднароднымі выказнікамі, з прамым парадкам слоў.

пр. дз. ч. ч.
7. Прачунуліся на світанні, праспайшы гадзін адзінаццаць.

Сказ апавядальны, няклічны, сцвярджальны, просты, двухсастаўны, няпоўны (прапушчаны дзейнік), развіты, ускладнены адасoblенай акалічнасцю, выражанай дзеепрыслугоўным зваротам.

Складаны сказ

§ 181. Агульнае паняцце пра складаны сказ. Тыпы складаных сказаў

Складаным называецца такі сказ, у які ўваходзяць дзве ці некалькі прэдыкатыўных частак, аб'яднаных у адно структурна-сінтаксічнае і сэнсавое цэлае. Кожная прэдыкатыўная частка складанага сказа сваёй структурай і сэнсам нагадвае просты сказ (двухсастаўны ці аднасастаўны, развіты ці неразвіты, ускладнены ці няўскладнены): 1) *Гэта яшчэ маладыя сасонкі, але яны ўжо дружына ўзняліся ўгору.* (Грам.); 2) *Яно і не трэба было яшчэ спыняцца на адпачынак, але спакушала рэчка, быстрая і, відаць, халодная.* (Луж.) У першым сказе абедзве простыя часткі двухсастаўныя, развітыя, няўскладненыя; у другім сказе першая частка аднасастаўная (безасабовая), развітая, няўскладненая, другая – двухсастаўная, развітая, ускладненая.

Чым жа адрозніваюцца складаныя сказы ад простых?

Такіх адрозненняў некалькі:

1) у простым сказе адна прэдыкатыўная частка, у складаных – дзве і больш;

2) просты сказ утвараецца са слоў і словазлучэнняў, а складаны – з простых сказаў, якія губляюць сваю сэнсавую самастойнасць і з'яўляюцца ўзаемадапаўняльнымі часткамі.

Пры пабудове схем складаных сказаў выкарыстоўваюцца наступныя ўмоўныя абазначэнні:

[] – галоўная прэдыкатыўная частка;

() – даданая (залежная) частка;

↪ – накірунак пытання ад галоўнай часткі да даданай;

○ – падпарадкавальны злучнік;

○ – злучальнае слова;

[i] – злучальны злучнік;

[х] – пытанне ставіцца ад слова;

[х-] – пытанне ставіцца ад словазлучэння;

[х-х] – пытанне ставіцца ад усяго сказа.

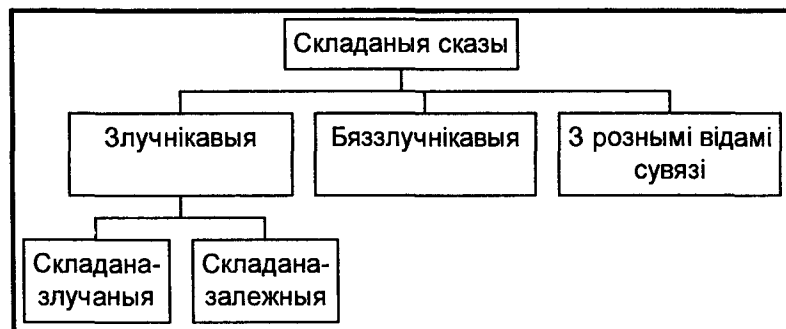
Паміж структурнымі часткамі складанага сказа могуць існаваць розныя віды сувязі.

Уважліва прааналізуйце табліцу:

Від сувязі	Спосаб сувязі	Прыклады схем
а) злучальная (часткі сказа раўнапраўныя)	злучальныя злучнікі (спалучальныя, супраціўныя, размеркавальныя)	[¹], і [²]. ¹ Грыміць гром, і ² бліскае маланка.
б) падпарадкавальная (часткі сказа нераўнапраўныя)	падпарадкавальныя злучнікі і злучальныя словы	якая? [¹], (²). ¹ Бліскае такая маланка, ² што страшна робіцца.
в) бяззлучнікаявая	сувязь інтанацыйная	[¹], [²]; [¹] : [²]; [¹] – [²]. ¹ Грыміць гром, ² бліскае маланка.

Як бачым з табліцы, сувязі паміж часткамі складаных сказаў можа быць злучальная, падпарадкавальная ці бяззлучнікаявая. У залежнасці ад віду сувязі паміж структурнымі часткамі складанага сказа падзяляюцца на некалькі тыпаў.

Агульная класіфікацыя складаных сказаў прадстаўлена ў схеме:

* У даведачнай літаратуры складаныя сказы з рознымі відамі сувязі часта называюць сказамі камбінаванай будовы.

Тып складанага сказа вызначаецца ў залежнасці ад сэнсавых адносін паміж часткамі і адпаведных ім сродкаў сувязі.

Тыпы сказаў	Агульная характарыстыка	Прыклады
1. Складана-злучаныя	Часткі сказа раўнапраўныя, звязваюцца злучальнай сувяззю	¹ Па небе праплыла хмурынка, і ² па полі прабегла пасмачка ценю. [¹], і [²].
2. Складана-залежныя	Часткі сказа нераўнапраўныя: галоўная (ад якой ставіцца пытанне) і даданая (залежная ад галоўнай)	¹ Па небе праплыла хмурынка, ² ад якой па полі прабегла пасмачка ценю. [¹], (² ад якой...).
3. Бяззлучнікавыя	Часткі звязваюцца інтанацыйна, па сэнсе	¹ Па небе праплыла хмурынка – ² па полі прабегла пасмачка ценю. [¹] – [²].
4. Сказы з рознымі відамі сувязі	Часткі аб'ядноўваюцца пры дапамозе розных відаў сувязі: а) злучнікавай і бяззлучнікавай б) злучальнай і падпарадкавальнай	¹ Сонца ўжо схавалася, ² непрыкметна знікла зара, а ³ ўсё яшчэ даволі светла. (В. В.) [¹], [²], [а] [³]. ¹ Толькі расплюшчвае блакітныя вочы лен, а ² на сенажазях кветак, ³ што і не пералічыць. (Бр.) [¹], [а] [²], (³ што...).

§ 182. Складаназлучаныя сказы

Складаныя сказы, у якіх прэдыкатыўныя часткі аб'яднаны ў адно сэнсавое і інтанацыйнае цэлае злучальнай сувяззю (пры дапамозе злучальных злучнікаў), называюцца **складаназлучанымі**.

Прэдыкатыўных частак у складаназлучаным сказе можа быць дзве і больш:

¹Кавадла звінела, і ²молат звінеў. (Куп.)

Схема: [¹], і [²].

¹Цяплі дзянькі, ды ²йшлі нядзелі, і ³час тут вольны хлопцы мелі. (К-с)

Схема: [¹], [ды] [²], і [³].

Сродкам выражэння адносін паміж часткамі ў складаназлучаным сказе з'яўляюцца злучальныя злучнікі – спалучальныя, супастаўляльныя, размеркавальныя. Адносіны паміж часткамі могуць быць спалучальныя, прычынна-выніковыя, супастаўляльныя, пералічальна-размеркавальныя, далучальныя.

У сказах са спалучальнымі злучнікамі *і, ды* (у значэнні *і*) выражаюцца спалучальныя адносіны – часавыя ці прычынна-выніковыя.

Пры выражэнні часавых адносін дзеянні ў прэдыкатыўных частках адбываюцца адначасова ці паслядоўна: *А хвоя шуміць і шуміць, ды павявае вецер над галавой.* (Лыньк.) *Рыгора асцярожна палажылі на воз, і Сцяпан пагнаў каня ў вёску.* (К. К.)

У сказах з прычынна-выніковымі адносінамі прычына называецца ў першай частцы, а вынік – у другой: *Ужо ўзышло сонца, і мне ўсё відаць было вельмі добра.* (Пасл.)

У сказах з супастаўляльнымі злучнікамі *а, але, ды* (у значэнні *але*), *аднак, затое* выражаюцца адносіны супастаўлення ці супрацьпастаўлення: *Першыя зоры ўжо замігацелі то там, то сям у бяздонным небе, а з-за лесу залатым пажарам узнімаўся кругам блішчасты месяц.* (К-с) *Шум ходзіць па версе, а ўнізе і ў ветраны дзень цішыня.* (Б.) *Тут радавацца трэба, а ты плачаш.* (Лыньк.)

У складаназлучаных сказах з размеркавальнымі злучнікамі выражаюцца пералічальна-размеркавальныя адносіны, г.зн. адносіны пералічэння, чаргавання або ўзаемавыключэння.

У сказах са злучнікамі *то – то, ці – ці* выражаецца паслядоўная змена падзей, іх чаргаванне ці пералічэнне: *То мароз марозіць, то золіць слаа.* (Куп.) *Ці вятры прамчацца з шумам, ці снягі цярусяць.* (Бр.)

У сказах са злучнікамі *ці, або, або – або, ці то – ці то, не то – не то* аб'яднаны прэдыкатыўныя часткі, у якіх гаворыцца пра падзеі і з'явы, якія ўзаемна выключаюць адна адну: *Сям-там скрыпеў журавель або тарахцела круцёлка над студняй.* (Б.) *Выпадковыя гэтыя здарэнні ці яны звязаны паміж сабой?* (Хадк.) *Або не пачулі стуку, або не было дома.* (К-с)

У сказах са злучнікамі *ці то – ці то, не то – не то* выражаецца дадатковая няўпэўненасць, сумненне: *Ці то галінка трэснула, ці то птушка спрасонку крылом устрапянула.* (Бяд.) *Не то самалёт у вышыні гудзіць, не то машына нейкая грукоча.* (Бяд.)

Схема апошняга сказа: [не то]¹, [не то]²].

Пры далучальных адносінах у другой частцы заключана дадатковае паведамленне, тлумачэнне, заўвага, высновы. Далучэнне

адбываецца пры дапамозе злучнікаў *а, але, і, ды, ды і і* інш.: *У школе сабралася шмат палешукоў, і нават стараста завітаў.* (К-с) *Перад ім стаяў узгорак, а па гэтым узгорку ішла дарога.* (К-с)

Пры пастаноўцы знакаў прыпынку на мяжы частак складаназлучанага сказа неабходна кіравацца наступнымі **правіламі**:

1. Паміж часткамі складаназлучанага сказа найчасцей ставіцца коска: *Наш чалавек і лес – родныя, і таму беларус любіць яго.* (Кар.)
2. Коска не ставіцца перад злучнікамі *і, ды (і), ці, або*, калі часткі, звязаныя гэтымі злучнікамі, маюць агульны даданы член, частцу або пабочнае слова: *Па начах яшчэ трашчаць вострыя маразы і шалёныя завірухі намятаюць снегу па самых вокны.* (В. Д.) *Няхай зазвоняць пушчы зброяй і ... зашумяць агнём лясы.* (Гл.) *Відаць, прыйшлі яшчэ не ўсе і трэба было чакаць.*
3. Коска не ставіцца, калі часткі з'яўляюцца назывнымі або безасабовымі, а таксама пыталымі: *Некалькі круглых градак з кветкамі і нядаўна пасаджаныя два клёнікі.* (К. Ч.) *Ціха і ніякага руху.* (К. Ч.) *Хто зрабіў гэтыя дарогі і колькі людзей па іх прайшло?*
4. Калі часткі маюць свае знакі прыпынку (з'яўляюцца развітымі ці ўскладненымі), то паміж імі ставіцца кропка з коскай: *Тым часам сонца выйшла ўгору і з безгранічнага прастору шырокай плыню агнявою на землю шчодрою рукою лье бляск гарачы і яскравы; і вянуць скошаныя травы, і выглядаюць нудна палі.* (К-с)
5. Калі ў другой частцы паказваецца хуткая змена падзей або вынік, то паміж часткамі ставіцца працяжнік: *Тыдзень, другі – і яны будуць у Маскве.* (Лыньк.) *Настане ноч – і ўсюды ціха.* (К-с) *Недзе бліснула нясмелая асенняя маланка – і нехта аддаў раўніну ў лапы ночы і дажджу...* (Кар.)

§ 183. Складаназалежныя сказы

Складаназалежным называецца такі складаны сказ, у якім адна састаўная (прэдыкатыўная) частка падпарадкоўваецца другой і звязваецца з ёю падпарадкавальным злучнікам ці злучальным словам. Сінтаксічна незалежная частка называецца галоўнай, а залежная (да якой ставіцца пытанне) – даданай. Так, у сказе *Весела назірае стары лес, што разросся за сялом і цягнецца па краях поля* (К-с) першая частка галоўная, а другая – даданая:

[¹], (² ^{які?} **што**) ...).

Даданая частка можа паясняць у галоўнай адно слова ці словачуццё: *Цёплае наветра нагрэта за дзень шчодрым ліпеньскім сонцам, якое яшчэ не схавалася* (К. Ч.) (сонцам якім?); даданая частка можа адносіцца да ўсёй галоўнай: *Нават размаўляць уголас не хочацца, каб не парушыць незвычайнай заспакоенасці ў прыродзе*. (В. В.)

Пры адной галоўнай можа быць адна даданая, дзве даданыя і больш. У сказе ¹Я ведаў, ²калі маленькія птушаняты выводзяцца, ³калі ў іх адрастаюць крылы (Грам.) дзве даданыя часткі. У сказе ¹Колас любіў чыстыя баравыя лясы, ²дзе прасторна воку, ³дзе над галавой ніколі не змаўкае вячысты гоман хвойных вяршынь, ⁴дзе ў дастатку наветра і сонца (Лыньк.) тры даданыя часткі.

Такім чынам, складаназалежныя сказы падзяляюцца на: 1) складаназалежныя з адной даданай і 2) складаназалежныя з некалькімі даданымі часткамі.

Даданая частка можа знаходзіцца перад галоўнай, у сярэдзіне галоўнай або пасля яе:

а) ¹Калі хлопцы вярнуліся назад, ²было пад вечар ужо. (Я. М.):

калі?
[¹(калі)...], [²];

б) ¹На старой бярозе, ²што ад вуліцы, ¹шчабеча шпак. (Б.):

на якой?
[¹..., (²што)...], [¹..].

в) ¹Прыгажэй за ўсё гасцінец пад вечар, ²калі канае дзень, нікне ў рэдкай смуге.

калі?
[¹], (²калі)....

Даданыя часткі звязваюцца з галоўнымі пры дапамозе падпарадкавальных злучнікаў і злучальных слоў.

! Гл. § 131 («Размежаванне злучнікаў і злучальных слоў»).

Неабходна запомніць наступную інфармацыю:

- 1) словы *каб, бо, быццам, нібы, хоць, таму што, як толькі, чым... тым, раз* заўсёды выконваюць ролю злучнікаў;
- 2) словы *хто, які, чый, каторы, дзе, адкуль, куды, чаму, чаго (ад чаго), колькі, наколькі* заўсёды з'яўляюцца членамі сказа, таму выступаюць толькі ў ролі злучальных слоў;
- 3) словы *што, як, калі, чым, пакуль* могуць быць і падпарадкавальнымі злучнікамі, і злучальнымі словамі: *На дрэвах, што рассяваліся на пагорку, – абавязкова буслянкі*. (Кухараў) *Можжа, таму беларускі чалавек прывык да роздому і жыццёвай*

разважлівасці, што спрадвеку знаўся з лясамі. (Скр.) У першым сказе *што* – злучальнае слова, а ў другім – злучнік.

! **Падказкі:** 1) слова *калі* заўсёды з'яўляюцца злучальнымі словамі ў даданных азначальных і дапаўняльных; 2) злучнік *як* можна замяніць злучнікам *што*; 3) злучальныя словы можна замяніць: *што* – словам *які*; *як* – спалучэннем *якім чынам*; *калі* – спалучэннем *у які час*; *пакуль* – *да таго часу як*; 4) злучнікі *чым, калі і пакуль* можна апусціць ці замяніць злучнікам *як*.

Класіфікацыя даданных частак праводзіцца з улікам іх сінтаксічнай функцыі, якая адпавядае функцыі пэўнага члена простага сказа. Даданыя часткі маюць назвы, адпаведныя членам простага сказа: дзейнікаявая, выказнікаявая, азначальная, дапаўняльная, акалічнасная (месца, часу, прычыны, умовы, мэты, уступкі, выніку, спосабу дзеяння, меры і ступені, параўнальная).

! Тып даданай часткі можна вызначыць толькі па пытанні, на якое яна адказвае.

Спецыфіка кожнага тыпу даданай часткі прадстаўлена ў табліцы на старонках 262 – 265.

У складаназалежных сказах з некалькімі даданымі часткамі існуюць розныя тыпы адносін паміж даданымі і галоўнай і паміж самімі даданымі. У залежнасці ад гэтых адносін складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі падзяляюцца на сказы з паслядоўным падпарадкаваннем, сказы з сузалежным падпарадкаваннем і сказы са змешаным падпарадкаваннем.

Пры **паслядоўным** падпарадкаванні першая даданая залежыць ад галоўнай, а кожная наступная – ад папярэдняй. Атрымліваецца ланцужок, у якім пазначаюцца ступені падпарадкавання: ¹Лабановіч ішоў і ўзіраўся ў цемру, ²каб не прамінуць гасцінца, ³бо дзесь тут ён павінен перасекчы чыгунку. (К-с)

з якой мэтай? чаму?
[¹], (²каб...), (³бо...).

I ст. II ст.

Пры **сузалежным** падпарадкаванні ўсе даданыя часткі залежаць ад агульнай галоўнай, прычым даданыя могуць быць аднароднымі і неаднароднымі.

Сузалежныя аднародныя часткі адказваюць на адно пытанне, паясняюць у галоўнай адзін член сказа або аднародныя члены сказа і адносяцца да аднаго тыпу (гл. старонку 266).

Табліца

Асаблівасці даданных частак

Тып даданай часткі	Пытанні	Што паясняецца ў гал. частцы	Злучнікі і злучальныя словы	Дадатковыя звесткі	Прыклады
1	2	3	4	5	6
Азначальная	які? (ва ўсіх склонах, родах і ліках)	назоўнік, які выступае галоўным ці дал. членам сказа	зл. словы: <i>які, што, хто, чый, дзе, куды, адкуль, калі, як; злучнікі: што, каб, нібы</i>	1) дал. ч. з'яўляецца разгорнутым азначэннем; 2) пры назоўніку могуць быць указ. словы: <i>той, гэтакі, такі</i>	¹ Хлопец <i>накіраваўся ў той бок</i> , ² дзе знік <i>магутны чыгнік</i> . у які <i>мэнавіта?</i> [¹], (² дзе ...). ¹ Лабановіч <i>варуўся дамоў у надзеі</i> , ² што зноў <i>сустрэне</i> <i>дзяўчыну</i> . у якоў? [¹], (² што ...).
Дапаўняльная	пытанні ўскосных склонаў	1) дзеяслоў-выказнік; 2) дапаўненне, выр. указ. займ. <i>той</i> або азначальным займ. <i>усе, кожны, усякі</i> ці адмоўнымі займ. <i>нішто, нішто ва ўскосных</i> склонах	зл. словы: <i>што, хто, які, чый, колькі, дзе, куды, адкуль, як, калі; злучнікі: што, каб, як, нібы, быццам, ці</i>		¹ Я <i>нецярапіла пазіраю ў акно</i> , <i>чакаючы</i> , ² калі <i>пройдзе</i> <i>дождж</i> . (Прах.) чаго? [¹], (² калі ...).

Працяг табліцы

	2	3	4	5	6
Дзейнікая	хто? што?	дзейнік, выражаны указ. займ. <i>той</i> ці азначальнымі займ. <i>усе, усе, кожны, усякі</i>	! тыя, што і пры дапаўняльнай частцы	калі галоўная частка безасабовая, даданая выконвае ролю разгорнутага дзейніка	¹ Хто <i>птушку накрываўціць</i> , ² той <i>сам сабе здардзіць</i> . (Панч.) хто <i>мэнавіта?</i> (¹ што ...), [²]. Надобра, <i>што ўсё гарачэй</i> <i>лягло сонца</i> . (І. М.)
Выказнікая	які мэнавіта? што мэнавіта?	выказнік, выр. указальным займ. <i>той, такі, гэтакі</i> , або азначальным займ. <i>усе</i>	зл. словы: <i>хто, што, які, чый; злучнікі што, быццам, як, каб</i>	даданая частка паказвае, якім з'яўляецца прадмет, хто ён такі ці што ён такое	¹ Выгляд яго <i>быў такі</i> , ² што <i>быццам ён заўсёды працаваў тут</i> . (Бр.)
Акаліч. а) месца	дзе? куды? адкуль?	1) акалічнасць месца; 2) дзеяслоў-выказнік	зл. словы: <i>дзе, куды, адкуль</i>	акалічнасць месца ў галоўнай частцы найчасцей выражаецца прыслоўямі <i>туды, там, тут, адсюль, усюды, скрозь</i>	¹ Па <i>рыбакім звычці лодкі пакаціюцца назаўсёды там</i> , ² дзе <i>іх засцігае апошня бяда</i> . (Бр.)
б) часу	калі? як доўга? з якога часу? да якога часу?	1) акалічнасць часу; 2) дзеяслоў-выказнік	злучнікі: <i>калі, як, пакуль і часціны ледзе, толькі, чым у ролі злучнікаў</i>	1) для сувязі частак можа ўжывацца парны злучнік <i>калі ... то</i> 2) для сувязі могуць выкарыстоўвацца састайныя злучнікі <i>у той час як, з той пары як, да таго часу</i> <i>калі і інш.</i>	<i>Калі вясной я іду праз свой лес, то амаль кожны раз углыбяюся ў якія-небудзь далёкія думкі</i> . (Кул.) (калі ...), [то ...]. Пасля таго як <i>дакасілі, разам ужо выходзілі і жаць</i> . (І. М.)

Працяг табліцы

1	2	3	4	5	6
в) умовы	пры якой умове?	1) выказнік; 2) акалічнасць умовы	злучнікі: <i>калі, каб, як, раз, калі – то, калі – дык, раз – то, раз – дык</i>	дадаткова могуць вы- яўляцца адценні часу ці прычыны; галоўная частка можа пачынацца словамі <i>то, дык</i>	<i>Вось каб і сёння хто-небудзь стаў побач са мною, я пака- заў бы яму адну з яе. (Кул.)</i>
г) прычы- ны	чаму? з якой прычыны?	! найчасцей адно- сіцца да ўсёй га- лоўнай часткі, мо- жа паясняць выказ- нік або акалічнасць прычыны	злучнікі: <i>бо, таму што, што, дзеля таго што</i>		<i>Тады ж я нічога не баяўся, бо нічога не ведаў. (Сін.)</i>
д) мэты	для чаго? з якой мэтай?	! адносіцца да ўсёй галоўнай, можа па- ясняць выказнік або акалічнасць мэты	злучнікі: <i>каб, для таго каб, з тым каб</i>		<i>Хмурным асеннім днём, вярта- ючыся з зрыбоў, я прысеў на ўзлеску на пялёк, каб адна- чыць. (Сач.)</i>
е) уступкі	нягледзячы на што?	! адносіцца да ўсёй галоўнай часткі	злучнікі: <i>хоць (хаця), нягледзячы на тое што, часціцца хай (няхай)</i>	! для сувязі могуць выкарыстоўвацца злучальныя словы <i>дзе, куды, як, хто, што ў спалучэнні з часціцай ні</i>	<i>Хоць яшчэ ўсюды светла і чыс- та, але сонца ўжо захацілася за глады рэўнай вады... (Гл.) Як ні лютавала зіма, а вясны не магла адолеець. (І. Нов.)</i>

Працяг табліцы

1	2	3	4	5	6
ё) спосабу дзеяння	як?	1) выказнік; 2) акалічнасць, выр. прыслоўем <i>так</i>	злуч. слова <i>як</i> ; злучнікі: <i>што, як, быццам, нібы, каб</i>		<i>Вася зрабіў так, як сказала маці. (І. Н.)</i>
ж) выніку чаго?	у выніку чаго?	! адносіцца да ўсёй галоўнай	злучнікі: <i>то, дык, так што, пры- слоўе таму, спалуч. слоў у выніку гэтага, у выніку таго</i>	! даданая заўсёды стаіць пасля галоўнай	<i>Мы ўсе адзін аднаго павінны трымацца, дык гуртам і выйдзе нешта. (К. Ч.)</i>
з) меры і ступені	наколькі? у якой ступені?	! канкрэтызуе зна- чэнне ўказальных слоў <i>так, столькі, настолькі, такі, да такой ступені</i> і інш.	злучнікі: <i>што, як, каб, аж, быццам;</i> зл. словы: <i>колькі, на колькі</i>		<i>Кругом было так чыста, такая бэль, што сляпіла і абіралася вочы. (К-с)</i>
і) параў- нальная	у параўнанні з чым?	! адносіцца да ўсёй галоўнай	злучнікі: <i>як, як бы, быццам, бы, нібы, чым</i>	! даданая сказы неаб- ходна адрозніваць ад параўнальных зваротаў ! сказы з парным злучнікам <i>чым...</i> тым называюць параўнальна- супастаўляльнымі	<i>Няма на свеце большае паша- ны, як жыць з народам думаю адной. (А. Зв.) Чым багацейшае духоўнае жыццё чалавека, тым бага- цейшая яго мова. (Віт.)</i>

¹Вечарамі ў Міканоравай хаце часта меркавалі, ²як абжы-
вацца, ³дзе нешта трэба будаваць. (І. М.)

пра што?
[¹], (² як ...), (³ дзе ...).

¹Толькі цяпер я зайважася, ²што хата стаіць каля самае гары,
¹бачу, ³як па крутых гліністых схілах бягуць каламутныя ручаіны,
зліваючыся ў шырокія патак. (Ш.)

што?
[¹ ..., (² што ...), ¹ ..], (³ як ...).

Сузалежныя аднародныя даданыя часткі могуць звязвацца
паміж сабой злучнікамі *і, ці, або*:

¹Але я бачыў, ²як бацька стамляўся і ³як яму было цяж-
ка. (В. Б.)

што?
[¹], (² як ...) [¹ *і*], (³ як ...).

Падпарадкавальны злучнік ці злучальнае слова можа апускацца
перад другой і наступнай даданымі часткамі:

¹У памяці заставалася хвіліна, ²калі зусім адступіла вузкая
цёмная рыска зямлі і ³перад вачыма адкрыўся бязмежны, вольны
вадзяны шлях. (І. М.)

якая?
[¹], (² калі ...) [¹ *і*], (³ ...).

Сузалежныя неаднародныя часткі адказваюць на розныя
пытанні і адносяцца да розных тыпаў. Яны могуць паясняць
розныя члены сказа або адзін і той жа:

¹Хоць не было сякоты, ²але так і вабіла пад засень дрэў, ³каб
пасядзець там хвіліну-другую. (У. Ш.)

нягледзячы на што? з якой мэтай?
(¹ Хоць ...), (² але ...), (³ каб ...).

¹Кожнага, ²хто хацеў трапіць у спецгрупу, ¹Карніцкі напярэ-
ждваў, ³што яны накіроўваюцца не на святочную прагулку.
(Пасл.)

каго менавіта? аб чым?
[¹ ..., (² хто ...), ¹ ..], (³ што ...).

Пры змешаным падпарадкаванні часткі звязваюцца адначасо-
ва і паслядоўнай, і сузалежнай сувяззю:

¹Рушылі ў дарогу ўжо тады, ²калі сонца схавалася за лесам і
³над балотамі леглі тонкія змрокі, ⁴якія з кожнай хвілінай усе
гусцелі і гусцелі. (П. П.)

калі менавіта? якія?
[¹], (² калі ...) [¹ *і*], (³ ...), (⁴ якія ...).

1, 2, 3 – сузалежнае падпарадкаванне;
1, 3, 4 – паслядоўнае падпарадкаванне.

Пастаноўка знакаў прыпынку ў складаназалежных сказах вы-
значаецца наступнымі правіламі:

1. Часткі складаназалежнага сказа аддзяляюцца адна ад адной
коскамі: *Між гэтых дрэў асабліва кідалася ў вочы падарожнага
старадрэвіна-хвоя, што стаяла зусім адна на высокім грудзе
непадалёку ад Нёмана. (К-с) Не пытайся, які гаспадар, калі ва-
роты падаюць, а колы рыпняць. (Прым.)*

Даданая частка, якая стаіць у сярэдзіне галоўнай, аддзяляецца
коскамі з абодвух бакоў: *Не пытаюся, у якім краі вы [журавы]
пакінулі мае леты, ведаю, колькі было іх, і не пытаюся, колькі
будзе. (Стр.)*

2. Калі аднародныя сузалежныя часткі звязваюцца адзіноч-
нымі злучнікамі *і, ці, або*, коска перад гэтымі злучнікамі не ста-
віцца: *Пра спадчыну, якая дасталася і якую трэба перадаць
наследнікам, чалавек думаў спакон веку. (Гіл.)*

! Пры паўторных злучніках коска ставіцца, як і пры адна-
родных членах сказа.

3. Пры збегу двух падпарадкавальных злучнікаў (або злучніка
і злучальнага слова) коска паміж імі ставіцца, калі пропуск
даданай часткі з другім злучнікам не парушае структуры астат-
няй часткі сказа: *Дык выходзіць, што, пакуль вы будзеце даказ-
ваць, я навінна стаяць убаку. (К. К.)*

Калі пропуск даданай часткі (са злучнікамі *калі ... то, калі ... дык*) парушае структуру сказа, коска не ставіцца: *Іван
адчуваў, што калі ўпадзе ў снег, то, напэўна, болей ужо не
ўстане. (В. Б.)*

4. Паміж даданымі часткамі або іх групамі, калі яны маюць
развітую будову або слаба звязаны сэнсам, ставіцца кропка з
коскай: *У такія моманты дзед нібы згадваў, што ён не для
таго тут, каб кашляць на печы ды дыміць люлькаю; бачыў
нанава, што ён, а не маладыя стрыкуны гэтыя, самы сталы
тут. (І. М.)*

5. У рэдкіх выпадках паміж галоўнай і даданай ставіцца дву-
кроп'е, працяжнік, коска і працяжнік. Гэта аўтарскія знакі, якія
выкарыстоўваюцца з мэтай узмацніць значэнне якой-небудзь
часткі або падкрэсліць яе адасобленасць: *Паляцела б, не пагля-
дзела б ні на што, – каб было з кім (І. М.).*

Коска не ставіцца:

1. Перад даданай часткай, якая складаецца толькі са злучніка ці злучальнага слова: *Я прыеду, хоць не ведаю калі.*
2. Калі паміж галоўнай і даданай часткамі ёсць узмацняльная часціца і або адмоўная часціца не: *З гэтым неспакоем сядзела яна і калі акно наперадзе зноў чыста забялела і запалілася ў хаце святло.* (І. М.) *Я пытаю не хто паедзе, а калі паедзем.*

§ 184. Складаныя бяззлучнікавыя сказы

У бяззлучнікавых складаных сказах прэдыкатыўныя часткі звязваюцца бяззлучнікавай сувяззю; асноўны сродак сувязі частак – інтанацыя: *З хмарак першыя зоры выцеклі, за бярозкамі вецер прыціх.* (Бур.)

Складаныя бяззлучнікавыя сказы могуць набліжацца да складаназлучаных або складаназалежных сказаў. Гэта залежыць ад сэнсавых адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі. На аснове гэтых адносін адрозніваюць дзве разнавіднасці складаных бяззлучнікавых сказаў:

- 1) складаныя бяззлучнікавыя сказы з аднатыпнымі часткамі;
- 2) складаныя бяззлучнікавыя сказы з разнатыпнымі часткамі.

Сказы з аднатыпнымі часткамі набліжаны да складаназлучаных: прэдыкатыўныя часткі ў іх вызначаюцца граматычнай незалежнасцю. Паміж часткамі найчасцей выражаюцца адносіны адначасовасці: *Твой погляд запаўняе сіняву, твой голас напаўняе наваколле...* (Бур.); паслядоўнасці: *Вясна мінецца, прыйдзе лета.* (К-с); супастаўлення: *Старэйшаму сыну дванаццаць, малодшаму – сем.* (І. Н.) Схema: [], [].

Сказы з разнатыпнымі часткамі сэнсам і будовай набліжаны да складаназалежных: адна прэдыкатыўная частка патрабуе паяснення (тлумачэння, удакладнення, канкрэтызацыі) з боку другой. Паміж часткамі выражаюцца такія ж сэнсавыя адносіны, як і паміж часткамі складаназалежнага сказа: аб'ектныя, азначальныя, суб'ектныя, акалічнасныя (часавыя, мэтавыя, прычынныя, умоўна-выніковыя і інш.): *Прасілі дажджу – град пайшоў.* (Прым.) *Па рэчцы ўгадвалі і надвор'е: зменшала пад вечар вада – зайтра зранку будзе дождж...* (Ад.) *Алесь не адказў: быў, відаць, нязгодны.* (І. М.) Схema: []: [].

У складаных бяззлучнікавых сказах у залежнасці ад сэнсавых адносін паміж часткамі, будовы і размяшчэння частак могуць ставіцца коска, кропка з коскай, двукроп'е ці працяжнік.

1. **Коска** ставіцца, калі паміж часткамі выражаюцца адносіны адначасовасці або паслядоўнасці: *Клёны росамі ззяюць, птушкі сонца гукуюць, росам зоры варожаць, успамінам трывожачы маё сэрца.* (Бур.) *Мінулася поле, пачынаўся рэдкі лясок.* (І. М.)
2. **Кропка з коскай** ставіцца ў тым выпадку, калі прэдыкатыўныя часткі з'яўляюцца ўскладненымі (маюць свае знакі прыпынку) або не маюць цеснай сувязі паміж сабой: *І раптам ад цёмнай, суцэльнай заслоны хмар аддзяліўся доўгі сіваваты вал; выгнуўшыся дугою і займаючы палавіну неба, ён шпарка каціўся наперад.* (К-с) *Новыя краявіды, новыя шыр, дарогі, снягі падбегалі, знікалі, змяняліся; у гэтым імклівым лёце ўвесь час не адступалі, кружыліся думкі.* (І. М.).
3. **Двукроп'е** ставіцца:
 - а) калі наступная частка (ці некалькі частак) раскрывае, дапаўняе, тлумачыць сэнс папярэдняй. Спосаб праверкі: паміж часткамі можна ўставіць злучнікі *што, як, словы а менавіта, а іменна*: *Я думаю: без кахання пражыву. Я верыў: без цябе не засумую.* (Бур.);
 - б) калі другая частка абзначае прычыну таго, пра што гаворыцца ў першай. Спосаб праверкі: можна ўставіць злучнікі *бо, таму што*: *Пабегчы і адарваць гурок мы не асмелваліся: баяліся дзеда.* (Сач.);
 - в) калі другая частка дапаўняе першую. Спосаб праверкі: перад другой часткай можна ўставіць спалучэнні слоў тыпу *і ўбачыў, што; і пачуў, што; і адчуў, што; і даведаўся, што і інш.*: *Міхалка ўзляцеў на ўзгорак: унізе расцілаўся горад з блішчаснымі вежамі цэркваў і касцёлаў.* (К-с) *Васіль пайшоў хутчэй, угледзеўся: перад ім, хоць і цямна, значылася чалавечая постаць.* (І. М.) *Я азірнуўся: на горад паўзла цёмна-шыязая хмара з ружова-серабрыстымі беражкамі.* (Грач.);
 - г) калі другая частка – прамое пытанне: *Ты скажы мне, цьма глухая: доўга будзеш ты ляжаць?* (К-с);
 - д) калі першая частка абагульняе наступныя: *Усё вакол знаёмае да болю: збягаюць незабудкі да вады, сядзе важна бусел на таполю, ад ластавак абвіслі правады.* (Бур.)
4. **Працяжнік** ставіцца:
 - а) калі паміж часткамі выражаюцца адносіны часу або ўмовы (перад першай часткай можна ўставіць злучнік калі): *Не давалі*

ей [мове] месца ў палацах – яна ішла пад саламяныя і чаротавыя стрэхі, гучала ў полі, у лесе, у лузе. (Сач.);

б) калі другая частка паказвае на вынік таго, пра што гаворыцца ў першай, або з'яўляецца высновай з яе: *Сухі марац, мокры май – будзе жыта нібы гай.* (Прым.);

в) калі змест частак супрацьпастаўляецца: *Вучаць, выходзяць не падручнікі, не методдыкі – вучыць, выходзяе настаўнік.* (Віт.);

г) калі паміж часткамі выражаецца хуткая змена падзей або нечаканы вынік (можна ўставіць злучнік і): *Не паспеў стары выбрацца з снегу – ранішняю сціхоту прарваў стрэл.* (Б. Мікуліч);

д) калі паміж часткамі выражаюцца далучальныя адносіны (далучальная частка пачынаецца словамі *гэта, то, так, такі*): *Пасмы снегу раз-пораз перабягалі цераз дарогу, праносіліся ў паветры перад вачыма – ад гэтага ўсё выглядала неруховым, неспакойным.* (І. М.);

е) калі апошняя частка абагульняе папярэднія: *Пасля дзесьці крычалі людзі, пасля плакаў Марыльчын хлапчук, утаймоўвала яго Марылька, галасіла старая, стралялі на вуліцы жаўнеры – усё гэта прыйшло раптам да ягонай свядомасці.* (К. Ч.)

§ 185. Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі

Складаныя сказы могуць мець будову, пры якой адначасова могуць спалучацца розныя віды сувязі, уласцівыя складаным сказам: злучнікавая і бяззлучнікавая, злучальная і падпарадкавальная.

У даведчанай літаратуры сустракаюцца розныя назвы такіх сказаў: а) складаныя сказы з рознымі відамі сувязі; б) складаныя сказы камбінаванай будовы; в) складаныя сінтаксічныя канструкцыі.

Могуць спалучацца наступныя віды сувязі:

1. Злучнікавая і бяззлучнікавая:

а) ¹Зара вясення над полем дагарае, і ²заціхае рокат трактароў, ³у змроку тоне сцэжка палявая, ⁴змаўкае хор дзявочых галасоў. (М. Т.)

[¹], [²], [³], [⁴].

Спалучаецца бяззлучнікавая і злучальная сувязь.

б) ¹На лузе спынена работа, ²жанкі, дзяўчаты і мужчыны бягуць пад копы, пад драбіны, ³каб менш быць змочаным дажджом... (К-с)

¹ [¹], ^{II} [² x], (³ каб...).

! Спалучаецца бяззлучнікавая і падпарадкавальная сувязь.

Лічбамі I і II пазначаны структурна-лагічныя часткі, якія могуць быць аформлены як складаназлучаныя, складаназалежныя або складаныя бяззлучнікавыя сказы. Такія часткі можна вызначыць у большасці сказаў з рознымі відамі сувязі.

2. Злучальная і падпарадкавальная:

¹Яны яшчэ пра нешта шапталіся, а ²потым Сцяпан чуў, ³як сястра ўзбегла на ганак і адчыніла дзверы ў сенцы. (Стр.)

¹ [¹], [² a], (³ што...).

3. Бяззлучнікавая, злучальная і падпарадкавальная:

¹Ілюк углядаўся ў прадаўгаваты бялёсы твар Шведа, і ²ў сэрцы ўзнікала глыбокая прыязнасць да яго: ³чалавек гаварыў пра агульныя справы так, ⁴быццам у іх заключалася ўсё яго жыццё. (Хадк.)

¹ [¹], [² i], (³ як менавіта...), (⁴ быццам...).

4. Сказы, у якіх дзве ці некалькі галоўных частак, звязаных паміж сабою злучальнай ці бяззлучнікавай сувяззю, маюць пры сабе адну ці некалькі дадanych, лічацца складанымі сказами з рознымі відамі сувязі:

¹Трэба дома бываць часцей,

²Трэба дома бываць не гасцем,

³Каб душою не ачарсцвець,

⁴Каб не страціць святое штосці. (Р. Б.)

¹ [¹ -х-], [² -х-], (³ каб...), (⁴ каб...).

Правілы пастаноўкі знакаў прыпынку ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі:

1. Часткі складаных сказаў з рознымі відамі сувязі аддзяляюцца адна ад адной тымі ж знакамі прыпынку, што і прэдыкатыўныя

часткі ў складзе складаназлучаных, складаназалежных, складаных бяззлучнікавых сказаў:

Заўсёды ў лесе добра мне:
У ім так ціха, урачыста,
Калі прытоіцца ўсё чыста
І ветрык нават не дыхае. (К-с)

Парыла так, што ў Куранях навокал усё мела ў духаце; пад вечар хмары зацягвалі ўжо ўсё неба. (І. М.) Кволасць і знямога, здавалася, былі разліты ў наветры, яны адчуваліся ва ўсім: у слабым зіхаценні ўжо халаднаватай смугі, у самотным іржышчы, што млява сірацела на сонцы. (Стр.)

! У сказах з рознымі відамі сувязі можа назірацца спалучэнне знакаў прыпынку і «паглыннанне» аднаго іншым: Чалавеку, які ўпершыню трапляе ў Белавежскую пулічу, спачатку цяжка зразумець, дзе ён знаходзіцца, — такая велічная і разнастайная прырода гэтага першабытнага лесу. (В. В.) Што б ні здарылася наперадзе за доўгі летні дзень, але раніца такая, што дзіця прыносіць усмешку і радасць. (Ш.)

2. Коска не ставіцца паміж дзвюма часткамі, звязанымі спалучальным злучнікам і (ды, ці, або), калі яны маюць агульную (адну або некалькі) галоўную або даданую:

¹У адным месцы праз страху прасвечвала неба, і ²Сцяпан доўга глядзеў туды, ³пакуль недзе зусім непадалёку не зайграў гармонік і ⁴не ўзрадаваўся раптам песняй высокі і прыгожы дзявочы голас. (Стр.)

§ 186. Перыяд

Перыяд — гэта адначасова і сказ, і невялікі закончаны твор, які пры дапамозе паўзы дзеліцца на дзве сэнсавыя часткі: у першай, якая вымаўляецца з павышэннем голасу, пералічваецца шэраг аднародных сэнсавых адзінак (прэдыкатыўных частак); у другой частцы, якая патрабуе паніжэння голасу, заключаецца выснова, абагульненне:

Каб вольны рос хлапчук,
Каб доўга дом стаяў,

Каб рэкі ішлі па сухавейных стэпах,
Каб лес жыты сцярог,
Каб яблык наліваў, —
Пазбавім свет ад атамных прычэпак.

(М. Лужанін)

На месцы паўзы ў перыядзе ставіцца коска (калі яна абумоўлена будовай сказа) і працяжнік. Астатнія знакі ставяцца, як і ў складаным сказе адпаведнай будовы:

Як захліпнуўся ад радасці жаўранак,
Славячы сонца вясновага дня,
Як на куп'і, на балотных выжарынах
Мякка хрумсціць пад нагамі сушняк;
Як па-над ярам пад ветравым подыхам
Вольха сухая рыпіць і рыпіць,
Як адвячоркам над соннымі водамі
Кнігаўка ўсё не дапрасіцца піць, —
Тры гады я не чуў.

(Р. Барадулін)

§ 187. Разбор складаных сказаў

! Уважліва прааналізуйце табліцу (гл. старонку 274). Узгадайце, чым характарызуецца кожны тып складанага сказа.

Разбор складаных сказаў

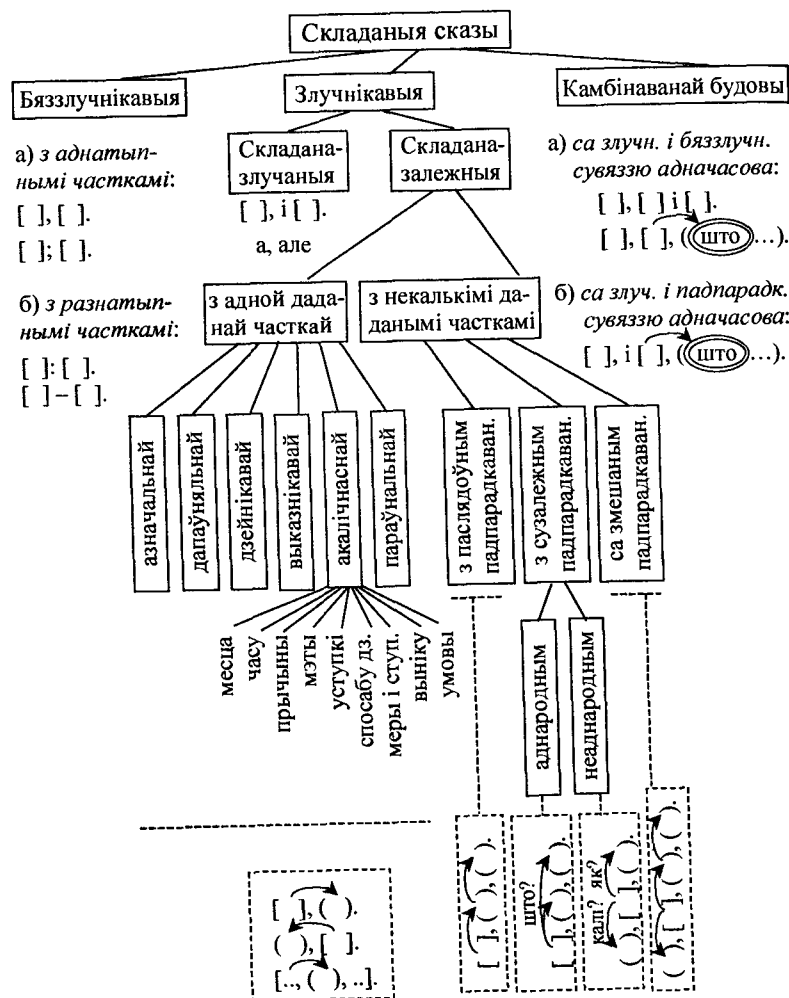
І. Складаназлучаны сказ

Парадак разбору

1. Тып паводле мэты выказвання.
2. Указаць тып складанага сказа.
3. Вызначэнне прэдыкатыўных частак.
4. Сродкі сувязі частак.
5. Характарыстыка адносін паміж часткамі (часавыя, прычына-выніковыя, супастаўляльныя, пералічальна-размеркавальныя, далучальныя).
6. Знакі прыпынку.
7. Схема.
8. Характарыстыка простых частак.

Таблиця

Складаныя сказы (агульная класіфікацыя)

Узоры

1. ¹Зноў выбіснуў месяц, і ²расхінулася далеч. (Стр.)
 $\begin{bmatrix} 1 & \end{bmatrix}, \begin{bmatrix} i & \end{bmatrix} \begin{bmatrix} 2 & \end{bmatrix}$.

Сказ апавядальны, складаны, злучнікавы, складаназлучны, складаецца з двох прэдыкатывых частак, звязаных злучальным злучнікам «і». Паміж часткамі выражаюцца прычынна-выніковыя адносіны. Перад злучнікам ставіцца коска.

! При необхідності дається характеристика простих частак розбор па членах сказа.

! Схему для зручності розбору можна робити у самому початку.

2. ¹Густа і роўна парасла спадзінка бліскучым круглянцом, а ²над ім, ля самай купкі лісічак, ляжала бяроставая кузенька, прашытая лазовым прутком, зверху – белая, у чорных рысачках, а ў дне і па баках жоўтая, і ³тыя чорныя рысачкі прасвечвалі тут чыраванню. (Стр.)

$$[{}^1], [a][{}^2], [i][{}^3].$$

Сказ апавадалны, складаны, злучнікавы, складаназлучаны; складаецца з трох прэдыкатыўных частак, паміж якімі выражаюцца далучальныя адносіны. 1-я і 2-я часткі звязаны злучальным супраціўным злучнікам «а», перад якім ставіцца коска; 2-я і 3-я часткі звязаны злучальным спалучальным злучнікам «і», перад якім ставіцца коска.

II. Складна залежність сказ

Парадак разбору

1. Тып паводле мэты вызначэння.
2. Сцвярдальны ці адмоўны.
3. Тып складанага сказа.
4. Для складаназалежных з адной даданай:
 - вызначыць галоўную частку;
 - назваць тып даданай і яе месца;
 - указаць сродак сувязі даданай часткі з галоўнай;
 - растлумачыць знакі прыпынку.
5. Для складаназалежных сказаў з некалькімі даданымі:
 - указаць спосаб падпарадкавання даданых частак (сузалежнае, паслядоўнае, змешанае падпарадкаванне);
 - ! далей – па схеме п. 4
6. Схема.

Узоры

1. ¹Там, ²дзе сыходзіліся дзве лясныя сцяжыныкі, ¹было ціха і ўтульна. (Лыньк.)

дзе менавіта?
[¹... х, (²дзе...) ¹...].

Сказ апавядальны, сцвярджалны, складаны, злучнікавы, складаназалежны з адной даданай часткай. 1-я – галоўная; 2-я – даданая акалічнасная месца, стаіць у сярэдзіне галоўнай, звязваецца з ёю злучальным словам «дзе» і з абодвух бакоў аддзяляецца коскамі.

2. ¹Збіралася, відаць, на дождж, ²бо далёка на захадзе злёгку пагрукваў гrom і ³паблісквалі далёкія зарніцы маланак. (Лыньк.)

з якой прычыны?
[¹-х-], (²бо...) [³і] (³...).

Сказ апавядальны, сцвярджалны, складаны, злучнікавы, складаназалежны з двума даданымі, якія звязаны з галоўнай сузалежным аднародным падпарадкаваннем пры дапамозе злучніка «бо», які знаходзіцца ў першай даданай. Перад злучнікам ставіцца коска. Даданыя часткі з'яўляюцца аднароднымі. Яны звязаны паміж сабой злучальным злучнікам «і», таму коска паміж імі не ставіцца.

3. ¹Калі дзяжурны, ²што ўвайшоў на голас Харчава, ¹паказаў хлопцу на выхад, ³Васіль нечакана пакланіўся. (І. М.)

калі? які?
(¹Калі) ..х, (²што...) ¹..., [³х].
I ст. II ст.

Сказ апавядальны, сцвярджалны, складаны, злучнікавы, складаназалежны з двума даданымі, якія звязаны паміж сабой і з галоўнай паслядоўным падпарадкаваннем. 3-я частка – галоўная; 1-я частка – даданая I ступені акалічнасная часу, стаіць перад галоўнай, далучаецца да яе злучнікам «калі» і аддзяляецца коскай; 2-я частка – даданая II ступені азначальная, стаіць у сярэдзіне даданай I ступені, далучаецца да яе злучальным словам «што» і з абодвух бакоў аддзяляецца коскамі.

4. ¹Рушылі ў дарогу ўжо тады, ²калі сонца схавалася за лесам ³над балотам ляглі змрокі, ⁴якія з кожнай хвілінай усё гусцелі гусцелі. (П. П.)

калі? якія?
[¹х], (²калі...) [³і] (³..х), (⁴якія...) ¹...
I ст. II ст.

Сказ апавядальны, сцвярджалны, складаны, злучнікавы, складаназалежны з некалькімі даданымі, якія звязаны паміж сабой і з галоўнай змешаным падпарадкаваннем (1, 2, 3 – сузалежнае аднароднае, 1, 3, 4 – паслядоўнае).

! Далей – па ўзоры.

III. Складаны бяззлучнікавы сказ

Парадак разбору

1. Тып паводле мэты выказвання.
2. Тып складанага сказа.
3. Сродкі сувязі частак.
4. Характарыстыка адносін паміж часткамі.
5. Знакі прыпынку.
6. Схема.

Узоры

1. ¹Каранасты дубок быў зусім адзінокі, ²моўчкі слухаў ён буры далёкія крокі. (Бур.)

[¹], [²].

Сказ апавядальны, складаны, бяззлучнікавы з аднатыпнымі часткамі, якія звязаны пры дапамозе інтанацыі і выражаюць адносіны адначасовасці. Паміж часткамі ставіцца коска.

2. ¹У такія хвіліны рыбак, знаёмы з Сожам, добра памятае: ²трэба стаіць дыханне. (Кір.)

[¹] : [²].

Сказ апавядальны, складаны, бяззлучнікавы з разнатыпнымі часткамі, якія звязваюцца пры дапамозе інтанацыі. Другая частка ўдакладняе змест першай, таму паміж імі ставіцца двукроп'е.

IV. Складаны сказ з рознымі відамі сувязі

Парадак разбору

1. Вызначыць прэдыкатыўныя і структурна-сэнсавыя часткі.
2. Сродкі сувязі частак.
3. Характарыстыка сувязі паміж часткамі.
4. Знакі прыпынку.
5. Схема.

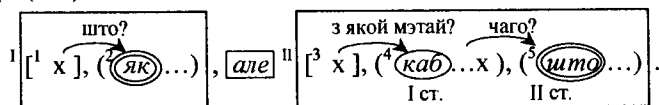
Узоры

1. ¹Дурманліва пахлі кветкі, ²вокны ў доме былі расчынены, і ³ў нечай кватэры задумліва вяла ціхую мелодыю радыёла. (Стр.)

[¹], [²], [³].

Сказ складаны з рознымі відамі сувязі (бяззлучнікавай і злучнікавай), складаецца з трох прэдыкатыўных частак. 1-я і 2-я часткі звязаны інтанацыяй, 2-я і 3-я – злучальным злучнікам «і». Часткі аддзяляюцца коскамі.

2. ¹Сцёпка ведае, ²як называецца станцыя, але ³яму трэба разгаварыцца з хлапчукамі, ⁴каб дазнацца таго, ⁵што цікавіла яго цяпер. (К-с)

Сказ складаны з рознымі відамі сувязі (злучальнай і падпарадкавальнай), складаецца з пяці прэдыкатыўных частак, якія лагічна аб'ядноўваюцца ў дзве структурна-сэнсавыя. I – складаназалежны сказ з адной даданай, II – складаназалежны сказ з некалькімі даданымі. I і II структурна-сэнсавыя часткі звязаны злучальным супраціўным злучнікам «але». Паміж прэдыкатыўнымі часткамі ставяцца коскі.

Спосабы перадачы чужой мовы

§ 188. Паняцце простаі мовы

Простая мова – гэта чужое выказванне, перададзенае кім-небудзь даслоўна, з захаваннем не толькі зместу, але і формы: «А мне дык што да гэтага?» – думаў Алесь, праганяючы гэтым здаровым пачуццём нейкую жаласць. (Б.) У простаі мове часта ўжываюцца пыталыныя, пабуджалыныя і клічныя сказы, звароткі, выклічнікі, мадальныя словы, словы-сказы, няпоўныя сказы.

Звычайна простая мова ўключаецца ў тэкст пры дапамозе слоў аўтара, якія могуць стаяць перад простаі мовай, у сярэдзіне яе або пасля простаі мовы: Хвядора не вытрымала, напракнула: «Не забывай, якая ў яго работа...» (Ш.) «І буду, буду пісаць, – зноў усміхнуўся Алесь. – Бо навошта ж я столькі набачыў, адчуў, перадумаў?...» (Б.) «Ты пачаставаў бы такога дарагога гасця», – сказаў Лапай. (Ш.)

§ 189. Знакі прыпынку ў сказах з простаі мовай

Пры афармленні сказаў з простаі мовай выкарыстоўваюцца двукроп'е, двукоссе і працяжнік. Выбар патрэбнага знака залежыць ад размяшчэння простаі мовы.

Калі словы аўтара і простая мова пішуцца ў адзін радок, то простая мова бярэцца ў двукоссе: «Чалавек жыве, пакуль нешта робіць», – сказаў бацька. (А. А.)

! У мастацкай літаратуры простая мова можа быць запісана з абзаца, перад якім ставіцца працяжнік. У гэтым выпадку яна ў двукоссе не бярэцца:

І трэба было бачыць Андрэя Макаравіча ў тую хвіліну, калі ён падняўся на ганак, зазваніў у званок і сказаў:

– Дзень добры, дзеці! Вініую вас з пачаткам новага навучальнага года! (Сач.)

Нявыказаная простая мова (думкі, мары, успаміны, разважанні) заўсёды бярэцца ў двукоссе: *Укалола, балюча ўкалола ў самае сэрца, калі Іван успомніў Апанаса Харчэню. «Сапраўды... Я ж ні разу пасля таго так і не сустрэўся, не пагаварыў з ім», – упікнуў самога сябе Іван. (Сач.)*

Калі простая мова стаіць пасля слоў аўтара, то перад ёю ставіцца двукроп'е і пачынаецца яна з вялікай літары: *Бацька ж строга буркнуў: «Еш». (І. М.) (А: «П».)*

! У клічных і пыталых сказах двукоссе ставіцца пасля клічніка і пыталніка: *З бакоўкі адазваўся жаночы голас: «Хто там?» (А: «П?»)*

Калі простая мова стаіць перад словамі аўтара, то пасля яе ставіцца знак у залежнасці ад мэты выказвання (коска, клічнік, пыталнік, шматкроп'е) і працяжнік, а словы аўтара пачынаюцца з малой літары:

«П!» – а. *«Не ўсё новае лепшае за старое!» – не вытрымаў Андрэй. (Сач.)*

«П?» – а. *«Няўжо так позна ўжо?» – падумаў Андрэй і паглядзеў на гадзіннік... (Сач.)*

«П», – а. *«Я сказаў усё», – зірнуў Апейка на Белага. (І. М.)*

Калі простая мова перарываецца словамі аўтара, знакі прыпынку ставяцца ў залежнасці ад месца разрыву:

1. Калі словы аўтара перарываюць простую мову там, дзе не павінна быць ніякага знака прыпынку або павінна стаяць коска, кропка з коскай, двукроп'е ці працяжнік, то словы аўтара з абодвух бакоў выдзяляюцца коскай з працяжнікам, а другая частка прастай мовы пачынаецца з малой літары:

«П, – а, – п».

Параўнайце:

«Як, няўжо няма ні аднаго блізкага мне чалавека, ні адной душы?» – пытаў і пытаў у сябе Іван. (Сач.)	«Як, няўжо няма ні аднаго блізкага мне чалавека, – пытаў і пытаў у сябе Іван, – ні адной блізкай душы?»
--	---

2. Калі словы аўтара перарываюць простую мову там, дзе павінна стаяць кропка, клічнік або пыталнік, то перад словамі аўтара (з малой літары) ставіцца адпаведны знак (коска, клічнік ці пыталнік) і працяжнік, а пасля слоў аўтара – кропка і працяжнік; другая частка прастай мовы пачынаецца з вялікай літары:

«П, – а. – П». «П! – а. – П». «П? – а. – П».

Параўнайце:

«Заўтра і зробім! А калі ж?» – Міканор сказаў так, як гавораць на неразумную заўвагу. (І. М.)	«Заўтра і зробім! – Міканор сказаў так, як гавораць на неразумную заўвагу. – А калі ж?»
---	---

3. Калі ў словах аўтара, якімі перарываецца простая мова, ёсць два дзеясловы са значэннем маўлення, думкі і гэтыя дзеясловы адносяцца да розных частак прастай мовы, то пасля слоў аўтара трэба ставіць двукроп'е і працяжнік, а другую частку прастай мовы пісаць з вялікай літары: *«Ну, гэта зусім іншае, – адразу згадзіўся Ганс і дадаў: – Я, вядома, жартую». (Нов.)*

! У мастацкай літаратуры ўжываюцца сказы з прастай мовай, калі словы аўтара размеркаваны ў два сказы: *«Мне сёння не спіцца, – сказаў марак. Доўга памаўчаўшы, загаварыў: – А ты малайчына, што прыйшоў сюды...» (Хомч.)*

Калі простая мова знаходзіцца ў сярэдзіне слоў аўтара (так званая ўключаная простая мова), то пачатак афармляецца ў адпаведнасці з асноўным правілам; у канцы прастай мовы ставіцца адпаведны знак прыпынку і працяжнік; працяг слоў аўтара афармляецца з малой літары: *Ляўчук крыкнуў: «Бяжым!» – і яны, прыгнуўшыся, што было сілы пабеглі на разоры назад да ўзлеску. (В. Б.)*

! Пры неабходнасці ставяцца іншыя знакі прыпынку: *Хадоська, што ляжала ўжо з малымі, несамавіта крыкнула: «Татко!», ускочыла, .. кінулася ў сенцы. (І. М.)*

§ 190. Дыялог.

Правілы афармлення дыялога на пісьме

Дыялог – гэта размова дзвюх або некалькіх асоб.

* У даведачнай літаратуры для абазначэння размовы некалькіх асоб часта ўжываецца тэрмін палілог.

Выказванні асоб у дыялогу называюцца рэплікамі.

Правілы афармлення дыялога на пісьме:

1. Калі кожная рэпліка дыялога падаецца з чырвонага радка, то перад імі ставіцца працяжнік і ў двукоссе яны не бяруцца:
 - *Хіба ты сірата, хіба ў цябе радні няма?*
 - *Не, радня е. І маці, і сёстры...*
 - *Далёка жывуць?*
 - *Там жа, у Вялікім лесе. Але ім усяго не раскажаш, душу не раскрыеш. (Сач.)*

2. Калі дыялог запісваецца ў радок і не суправаджаецца словамі аўтара, кожная рэпліка бярэцца ў двукоссе і паміж рэплікамі ставіцца працяжнік: *«Не, я так лёгка ў рукі ім не дамся. А вінтоўка нашто?» – «Адной вінтоўкай ні сям'і не абароніш, ні самога сябе». – «Няважна. Хоць некалькі, а ўтрапяню чужынцаў».* (Сач.)

3. Пры рэпліках, ужытых са словамі аўтара, пастаноўка знакаў прыпынку залежыць ад размяшчэння рэплік:

а) калі рэплікі розных асоб аказваюцца побач, паміж імі ставіцца працяжнік: *Іван спытаў: «І калі мы зноў сюды вернемся?» – «Хутка», – быў адказ яму.*

б) калі рэплікі розных асоб раздзелены словамі аўтара, то перад наступнай рэплікай працяжнік не ставіцца: *Іван спытаў: «І калі мы зноў сюды вернемся?» Быў адказ яму: «Хутка».*

§ 191. Ускосная мова.

Замена простаї мовы на ўскосную

Ускосная мова – чужое выказванне, перададзенае ад імя апавядальніка. Адметная рыса ўскоснай мовы ў тым, што ў ёй перадаецца толькі асноўны змест чужога выказвання, а яго лексічныя, граматычныя і стылістычныя асаблівасці могуць не захоўвацца.

Канструкцыя з ускоснай мовай афармляецца, як складаназалежны сказ, у якім галоўная частка ўтворана са слоў аўтара, а даданая перадае змест чужога выказвання. Даданая звязваецца з галоўнай злучнікамі *што, каб, ці, нібы* і злучальнымі словамі *дзе, хто, калі, як* і інш.: *Тады Рэй устаў з-за парты і голасна заявіў, што балоту, якое называлася Багінскі Мох, дзесяць тысяч гадоў.* (І. Н.)

! Для канструкцый з ускоснай мовай не ўласціва ўжыванне звароткаў, выклічнікаў, часціц, мадальных слоў, пабочных слоў і іншых эмацыянальна-экспрэсіўных сродкаў.

Пры замене простаї мовы на ўскосную неабходна кіравацца наступнымі **правіламі**:

1. Калі простая мова – апавядальны сказ, то яна замяняецца даданай дапаўняльнай са злучнікам **што**:

<i>«Каханне з гадамі не драбнее, а набіраецца моцы», – задумліва сказаў Бадзюкоў.</i> (І. Н.)	<i>Бадзюкоў задумліва сказаў, што каханне з гадамі не драбнее, а набіраецца моцы.</i>
---	---

2. Калі простая мова – пыталны сказ з пыталнымі займеннікамі *хто, што, які, чый, колькі*, прыслоўямі *калі, куды, адкуль* і інш. або часціцай *ці*, то яна замяняецца даданай дапаўняльнай, у якую вышэйпералічаныя займеннікі і прыслоўі ўваходзяць як злучальныя словы, а часціца *ці* – як злучнік:

<i>«Пры чым тут мой брат Косцік?» – здзіўся яшчэ больш Іван.</i> (Ш.)	<i>Іван здзіўся яшчэ больш, пры чым тут яго брат Косцік.</i>
---	--

<i>«Добры гэта вучань?» – спытала ў яе бібліятэкарша.</i> (І. Н.)	<i>Бібліятэкарка спытала ў яе, ці добры гэта вучань.</i>
---	--

3. Калі простая мова – пабуджалны сказ, то яна замяняецца даданай дапаўняльнай са злучнікам **каб**:

<i>«Ададайце кнігу!» – устаўшы з месца, я патрабавал, каб ададалі кнігу.</i> (І. Н.)	<i>Устаўшы з месца, я патрабавал, каб ададалі кнігу.</i>
--	--

4. Калі ў простаї мове ёсць асабовыя і прыналежныя займеннікі, а таксама дзеясловы 1-й і 2-й асобы, то яны перадаюцца ад асобы апавядальніка: замест **я, ты** выкарыстоўваюцца займеннікі **ён** або **той**, замест **мой** – **яго** і г.д. У некаторых выпадках яны апускаюцца:

<i>«Я з вамі пагавару яшчэ», – паабяцаў Алёша.</i> (І. Н.)	<i>Алёша паабяцаў, што яшчэ пагаворыць з намі (з імі).</i>
<i>«Куды ты паедзеш?» – спалохана спытаў я.</i> (І. Н.)	<i>Я спалохана спытаў, куды ён паедзе.</i>

5. Звароткі пры замене або апускаюцца, або становяцца членам галоўнай часткі:

<i>«Іван Мікалаевіч, – неяк быццам таямніча прашаптаў ён. – Вас хоча бачыць Вера Сымонаўна Ручанка».</i> (Сач.)	<i>Ён неяк быццам таямніча прашаптаў Івану Мікалаевічу, што таго хоча бачыць Вера Сымонаўна Ручанка.</i>
---	--

6. Выклічнікі, часціцы, гутарковыя і прастамоўныя словы пры замене апускаюцца:

<i>«Ого, дзядзька Максім, хітрыя вы», – сказаў Стась.</i> (Стр.)	<i>Стась сказаў, што дзядзька Максім хітры.</i>
--	---

! Пры перабудове можа змяніцца парадак слоў у словах аўтара і ў простаї мове.

§ 192. Няўласна-простая мова

Няўласна-простая мова – форма перадачы чужой мовы, у якой перадаюцца думкі, пачуцці, перажыванні таго, пра каго гавораць. Гэта «ўнутранае» маўленне: *Яшчэ задоўга да спынення поезда пачуцці і думкі Лабановіча мімаволі скіраваліся да гэтай станцыі. Як жа яно будзе? Збяруцца ці не збяруцца хлопцы?..* (К-с)

У няўласна-простай мове захоўваюцца асноўныя лексічныя, сінтаксічныя, стылістычныя асаблівасці чужой мовы, а афармляецца яна як самастойны сказ (або некалькі сказаў) без слоў аўтара. Аднак, як і ва ўскоснай мове, формы асабовых і прыналежных займеннікаў, а таксама асабовыя формы дзеяслова могуць змяняцца: *Ён адчувае глыбокую навагу да іх, нават некаторы страх. Хто такія яны, гэтыя людзі? Чым яны жывуць?* (К-с)

§ 193. Цытаты і правілы іх афармлення

Цытата – гэта даслоўная вытрымка з якога-небудзь выказвання, кнігі ці дакумента, ужытая для ілюстрацыі або з мэтай пацвярджэння думкі.

Правілы:

1. Невершаваныя цытаты заўсёды бяруцца ў двукоссе. Калі цытата суправаджаецца словамі аўтара, яна афармляецца, як простая мова: *Вуснамі галоўнага героя У. Караткевіч у эпілогу выказаў уласнае і заповітнае: «Я адрабіў спаўна і на сваёй ахвоце сваю катаргу на зямлі. Я зрабіў нават болей таго, што мог. І не для сябе, а дзеля іх, дзеля гэтага акіяна, народа майго».* (А. Верабей. Прадмова да кнігі: У. Караткевіч. Дзікае паляванне караля Стаха. Чорны замак Альшанскі. – Мн.: Мастацкая літаратура, 2000)

! Цытата заўсёды суправаджаецца спасылкай на аўтара. У навуковай літаратуры ўказваецца (у дужках пасля цытаты ці ў зноскы ўнізе на старонцы або пад лічбай у канцы выдання) аўтар, назва працы, месца і год выдання, старонка.

«Нягледзячы на згубныя намаганні адштурхнуць ад нас народ, – пісаў В. Дунін-Марцінкевіч, – вырашыў я праз творы ў яго гаворцы, якія адпавядаюць паняццям, што знаёмы яму з маленства, і якія яму палягчаюць спосабы азнаямлення з нашай літаратурай, заахваціць яго неяк да асветы і направіць маральна». (М. Тычына. Карані і крона. – Мн.: Беларуская навука, 2002, с. 48)

2. Цытата, уключаная ў тэкст як частка сказа, пачынаецца з малой літары. У адным сказе можа быць некалькі такіх цытат: *І хоць Я. Баршчэўскі некалькі разоў падкрэслівае, што не пераймае форм, «якія ўжывалі пісьменнікі англійскія, нямецкія або французскія», бо «чужаземнае ўбранне будзе не да твару жыхарам Беларусі», што бярэ «форму з самой прыроды», адчуваецца, што сам ён узрос на культуры цывілізаваных народаў, на творчасці тых жа англійскіх, нямецкіх, французскіх пісьменнікаў, у большасці сваёй – рамантыкаў.* (М. Тычына, тамсама, с. 33)

3. Пропуск слоў у цытатах ці абрыў цытавання абазначаецца шматкроп'ем: *У час станаўлення неабходнымі былі шматлікія доказы права нацыі на самастойнасць. Іх В. Дунін-Марцінкевіч знаходзіў не толькі ў вуснай народнай творчасці, але і ў нацыянальным гераічным мінулым: «продкі... сумленна і шчыра дабро краю рабілі».* (М. Тычына, тамсама, с. 53)

4. Цытаты, прыведзеныя з вершаваных твораў, у двукоссе не бяруцца: *А якое жыццё без Радзімы, без надзеі нават убачыць яе, як душыць «зямлі чужой ярмо», прызналася ў адным з вершаў найлепшая паэтка беларускай эміграцыі Наталля Арсенева:*

Не цалавала рук

нікому я ў жыцці.

Табе ж, мая зямля,

Я цалавала б ногі...

(Б. Сачанка. Прадмова да кнігі «Туга па Радзіме». – Мн.: Мастацкая літаратура, 1992)

5. Эпіграф пішацца прыкладна ад сярэдзіны радка і ў двукоссе не бярэцца. Прыклады з кнігі М. Тычыны «Карані і крона»:

Чым у большай небяспецы знаходзіцца жыццё, тым ярчэй ззяюць яго глыбінныя каштоўнасці.

Поль ля Кур (с. 3)

Тогда кончаецца искусство

И дышат почва и судьба.

Б. Пастарнак (с. 110)

Пунктуацыя

§ 194. Прынцыпы пунктуацыі

Пунктуацыя – гэта сукупнасць правіл пастаноўкі знакаў прыпынку ў пісьмовым тэкście.

Знакі прыпынку – гэта графічныя знакі, якія выкарыстоўваюцца на пісьме з мэтай абазначэння межаў сінтаксічнага і інтанацыйнага падзелу сказаў і тэкстаў.

Сучасная беларуская пунктуацыя пабудавана на трох прынцыпах: сэнсавым, граматычным і інтанацыйным.

Сэнсавы прынцып патрабуе падзелу тэксту на сказы, у канцы якіх могуць быць пастаўлены розныя знакі прыпынку – кропка, пыталнік, клічнік, пыталнік і клічнік, шматкроп’е. У складаным бяззлучнікавым сказе з разнатыпнымі часткамі ў залежнасці ад сэнсу ставіцца двукроп’е або працяжнік.

Граматычны (сінтаксічны) прынцып прадугледжвае пастаноўку знакаў прыпынку, абумоўленых будовай сказа; паводле яго ставіцца, напрыклад, коска пры аднародных і адасобленых членах сказа, пры выдзяленні пабочных слоў, паміж часткамі складанага сказа і г.д.

Інтанацыйны прынцып грунтуецца на мелодыцы гучання: кропка сведчыць пра значную паўзу і паніжэнне голасу, коска – пра невялікую паўзу.

§ 195. Класіфікацыя знакаў прыпынку

У сучаснай беларускай мове выкарыстоўваецца дзесяць знакаў прыпынку: кропка, пыталнік, клічнік, коска, кропка з коскай, двукроп’е, працяжнік, дужкі, двукоссе, шматкроп’е.

У залежнасці ад функцыі ў сказе ўсе знакі прыпынку падзяляюцца на раздзяляльныя і выдзяляльныя.

Раздзяляльныя знакі з’яўляюцца няпарнымі і служаць для аддзялення асобных членаў простага сказа, састаўных частак складанага сказа або цэлых сказаў. Функцыю аддзялення сказаў могуць выконваць кропка, пыталнік, клічнік і шматкроп’е ў канцы сказа: *Моцны статак чарадою, а людзі грамадою.* (Прык.) *Нашто мне й клад, калі ў дзетках лад?* (Прым.) *Прыйдзі пад вечар ты на поле і*

палюбуйся ім, саколе! (К-с) *Сненні, поўныя бясконцага змагання, надзей і перашкод, паглынулі ўсю ўвагу, скавалі розум...* (Гар.)

Функцыю аддзялення асобных членаў сказа і частак складанага сказа выконваюць коска, кропка з коскай, двукроп’е, працяжнік, коска з працяжнікам: *Як самую звонкую ў свеце навуку, як роўных вякоў пчаліную складчыну, прымаю на складу, на смаку, на гуку мову маю матчыну!..* (П. М.) *Як не еў, дык не мог; як пад’еў – ні рук, ні ног.* (Прым.) *Не вер, бо то звер: не ўкусіць, то спужае.* (Прык.) *Хаты ўжо часта жаўцелі вокнамі, у іх на дварах усюды віднеліся постаці; насустрач выткнуліся, праехалі сані з двума седакамі.* (І. М.) *У сенцах бразнула клямка, – Васіль прытуліўся да хлява...* (І. М.)

! Коска і кропка з коскай могуць быць паўторнымі; усе астатнія раздзяляльныя знакі – адзіночныя.

Выдзяляльныя знакі з’яўляюцца парнымі і служаць для выдзялення ў сказе яго асобных структурных частак: адасобленых членаў сказа, звароткаў, пабочных і ўстаўных канструкцый, цытат і інш. У ролі выдзяляльных знакаў выступаюць пары косак, дужак, працяжнікаў і двукоссе: *Пракопчык – гэта было прозвішча чалавека, якога ён, Андрэй, не так даўно залічыў на працу.* (Сач.) *Вада была халодная, відаць, нядаўна з двара...* (І. М.) *Усюды – на калідоры, на кухні, ва ўсіх пакоях бы чужы хто пагаспадарыў – валяліся на падлозе, на крэслах нейкія параскіданыя абы-дзе і абы-як купальнікі, халаты, кофты, капелюшы.* (Сач.) *Вучыся, нябожжа, вучэнне паможэ. Не кажы: «Вучыўся!», а кажы, што пазнаў.* (Прык.) *Запавет вялікага Янкі Купалы, які марыў аб тым, каб «грамадой мільённай з светам гаманіці», такім чынам, не занядбаны нашчадкамі.* (М. Тычына)

! Сустрэкаюцца выпадкі, калі адзін з выдзяляльных знакаў спалучаецца з раздзяляльным і тым самым утвараецца збег знакаў прыпынку або паглынненне аднаго другім: *Дарогу ж мы знаем да вас, ягамосці, і ездзіць да вас будзем часта ў госці.* (А. Р.) Другая коска – раздзяляльны знак паміж часткамі складаназлучанага сказа і выдзяляльны знак пры зваротку.

Спалучацца могуць:

а) коска з працяжнікам: *Тое, што пачуў ад Івана – а не паверыць яму гэты раз ён проста не мог, бо надта ж гарача і пераканаўча Іван гаварыў пра ўсё, што ведаў і бачыў сам на свае вочы, – прымушала зусім па-іншаму глядзець на многае, калі не на ўсё.* (Сач.);

б) пыталнік і клічнік:

Скажы, зямля мая,

Калі б не людзі,

Хіба б не спаў

Сном мертвым твой абшар?! (А. Зв.);

в) пыталнік, клічнік, кропка, шматкроп'е – з працяжнікам: «*Эй вы, слухайце! – крыкнуў Янка Тукала, звяртаючыся да сяброў і стараючыся перакрычаць іх. – Давайце заспяваем песню!*» (К-с);

г) дужка і коска, дужка і кропка – з коскай, дужка і двукроп'е; пры наяўнасці дужкі можа адбыцца збег нават трох знакаў:

І чым больш служба дакучала,

Тым болей бацьку прыцягала

Свая зямелька, свая хата

(Няўжо яна яму заклата?),

Прытулак свой, куток уласны... (К-с)

§ 196. Асноўныя правілы пастаноўкі знакаў прыпынку

1. **Кропка** ставіцца ў канцы сказаў і пасля ўмоўных скарачэнняў.
2. **Клічнік** можа ставіцца ў канцы клічных сказаў, пасля звароткаў і выклічнікаў, у канцы некаторых пабуджальных сказаў.
3. **Пыталнік** ставіцца ў канцы пыталных сказаў.
4. **Шматкроп'е** ставіцца ў канцы сказа пры незавершаным выказванні; у сярэдзіне сказа на месцы пропуску слоў; у канцы абзаца, калі наступны абзац перарывае паслядоўнасць апавядання.
5. **Коска** ставіцца: а) як раздзяляльны знак – паміж аднароднымі членамі сказа; паміж часткамі складанага сказа; паміж словамі, якія паўтараюцца; пасля сцвярджальных і адмоўных слоўсказаў; б) як выдзяляльны знак – пры адасобленых членах сказа, пры параўнальных зваротах, выклічніках, зваротках, пабочных канструкцыях.
6. **Кропка з коскай** ставіцца паміж развітымі аднароднымі членамі сказа; паміж часткамі складаных сказаў усіх тыпаў, калі яны значна развітыя і маюць свае знакі прыпынку; у канцы розных пералічэнняў.
7. **Двукроп'е** ставіцца ў простым сказе пасля абагульняльнага слова перад аднароднымі членамі; у бяззлучнікавых складаных сказах і ў сказах камбінаванай будовы перад часткай, якая

паясняе, канкрэтызуе, раскрывае змест папярэдняй часткі; пасля слоў аўтара перад простаю мовай; перад цытатамі, якія ўводзяцца словамі аўтара.

8. **Працяжнік** ставіцца паміж дзейнікам і выказнікам, якія выражаны назоўнікам ў форме назоўнага склону або інфінітывам дзеяслова; пасля аднародных членаў сказа перад абагульняльным словам; пры развітым прыдатку; для выдзялення ўстаўных канструкцый; пры пропусках членаў сказа; у бяззлучнікавых складаных сказах пры выражэнні прычынна-выніковых адносін; пры афармленні простаю мовы і цытат перад словамі аўтара (і пасля слоў аўтара пры перарванай простаю мовай); пры рэпліках у дыялогу.
9. **Дужкі** ставяцца пры афармленні ўстаўных канструкцый і цытат (у частцы спасылак).
10. **Дэкуссе** выкарыстоўваецца для выдзялення простаю мовы і цытат; пры напісанні слоў і словазлучэнняў, ужытых з іранічным значэннем; пры напісанні назваў газет, часопісаў, кніг, прадпрыемстваў, гасцініц, караблёў і інш.

§ 197. Пунктуацыйны разбор

Парадак разбору

1. Абзначыць лічбамі (зверху ці ў дужках) усе знакі прыпынку.

! Парныя знакі нумаруюцца аднолькавымі лічбамі.

2. Растлумачыць пастаноўку знакаў прыпынку.
3. Вызначыць тыпы знакаў паводле ўжывання (адзіночны, паўторны ці парны) і паводле функцыі (раздзяляльны ці выдзяляльны).

Узор разбору:

Пройдзе навальніца, (1) а лес ціха і ўрачыста шуміць, (2) нібыта нічога і не было тут ноччу: (3) не відаць ні буралому, (4) ні прылому, (5) толькі смачна пахне лісцем і смалою. (6)

Коска (1), (2) – адзіночныя раздзяляльныя знакі (раздзяляюць часткі складанага сказа). Двукроп'е (3) – адзіночны раздзяляльны знак (раздзяляе структурныя часткі складанага сказа на месцы бяззлучнікавай сувязі). Коска (4) – адзіночны раздзяляльны знак (раздзяляе аднародныя члены сказа). Коска (5) – адзіночны раздзяляльны знак (аддзяляе далучальную частку складанага сказа). На месцы двукроп'я адбылося паглыннанне коскі, якая закрывала даданую частку. Кропка (6) – знак у канцы сказа.

Умоўныя скарачэнні

<i>А. А.</i> – А. Асіпенка	<i>Гар.</i> – М. Гарэцкі
<i>А. Б.</i> – А. Бачыла	<i>Гл.</i> – Н. Гілевіч
<i>А. В.</i> – А. Вольскі	<i>Гл.</i> – П. Глебка
<i>Ад.</i> – В. Адамчык	<i>Грам.</i> – І. Грамовіч
<i>А. Д.</i> – А. Дудараў	<i>Грах.</i> – С. Грахоўскі
<i>А. Ж.</i> – А. Жук	<i>Грач.</i> – А. Грачанікаў
<i>А. Зв.</i> – А. Звонак	<i>Гур.</i> – І. Гурскі
<i>Ал.</i> – А. Александровіч	<i>Дал.</i> – Г. Далідовіч
<i>А. К.</i> – А. Карпюк	<i>Дам.</i> – У. Дамашэвіч
<i>А. Л.</i> – А. Лойка	<i>Дз.</i> – С. Дзяргай
<i>А. М.</i> – А. Марціновіч	<i>Дубр.</i> – У. Дуброўскі
<i>Ар.</i> – М. Арочка	<i>Е. Л.</i> – Е. Лось
<i>А. Р.</i> – А. Рыбак	<i>З.</i> – С. Законнікаў
<i>Астр.</i> – А. Астрэйка	<i>Зар.</i> – А. Зарыцкі
<i>Аўр.</i> – М. Аўрамчык	<i>І. К.</i> – І. Кірэйчык
<i>А. Ч.</i> – А. Чарнышэвіч	<i>І. М.</i> – І. Мележ
<i>Б.</i> – Я. Брыль	<i>І. Н.</i> – І. Навуменка
<i>Бл.</i> – В. Блакіт	<i>І. Нов.</i> – І. Новікаў
<i>Бр.</i> – П. Броўка	<i>І. С.</i> – І. Сяркоў
<i>Бур.</i> – Г. Бураўкін	<i>І. Ч.</i> – І. Чыгрынаў
<i>Бяд.</i> – З. Бядуля	<i>І. Ш.</i> – І. Шуцько
<i>Бял.</i> – А. Бялёвіч	<i>К.</i> – А. Куляшоў
<i>Вас.</i> – А. Васілевіч	<i>Кап.</i> – М. Капыловіч
<i>В. Б.</i> – В. Быкаў	<i>Кар.</i> – У. Караткевіч
<i>В. В.</i> – В. Вольскі	<i>К. Б.</i> – К. Буйло
<i>В. Г.</i> – В. Гігевіч	<i>Кір.</i> – К. Кірэенка
<i>В. Д.</i> – В. Дайліда	<i>К. К.</i> – К. Крапіва
<i>В. З.</i> – В. Зуёнак	<i>Кл.</i> – А. Клышка
<i>Віт.</i> – В. Вітка	<i>Ков.</i> – У. Коваль
<i>В. К.</i> – В. Карамазаў	<i>Коз.</i> – І. Козел
<i>В. Р.</i> – В. Ракаў	<i>Кр.</i> – У. Краўчанка
<i>Вял.</i> – А. Вялюгін	<i>К-с</i> – Я. Колас
<i>Вярц.</i> – А. Вярцінскі	<i>Кудр.</i> – А. Кудравец
<i>Гал.</i> – П. Галавач	<i>Кул.</i> – А. Кулакоўскі
<i>Куп.</i> – Я. Купала	<i>РК</i> – каляндар «Родны край»

<i>К. Ч.</i> – К. Чорны	<i>С.</i> – Э. Самуйлёнак
<i>Л. А.</i> – Л. Арабей	<i>С. А.</i> – С. Александровіч
<i>Л. Д.</i> – Л. Дайнека	<i>Саб.</i> – Р. Сабаленка
<i>Луж.</i> – М. Лужанін	<i>Сав.</i> – А. Савіцкі
<i>Лупс.</i> – М. Лупсякоў	<i>Сач.</i> – Б. Сачанка
<i>Лыньк.</i> – М. Лынькоў	<i>Сін.</i> – Я. Сіпакоў
<i>Мак.</i> – А. Макаёнак	<i>Скр.</i> – Я. Скрыган
<i>Маш.</i> – М. Машара	<i>Стр.</i> – М. Стральцоў
<i>М.</i> – П. Місько	<i>Сурн.</i> – М. Сурначоў
<i>М. Б.</i> – М. Багдановіч	<i>Тр.</i> – П. Трус
<i>М. К.</i> – М. Калачынскі	<i>У. А.</i> – У. Аляхновіч
<i>М. Л.</i> – М. Лобан	<i>У. В.</i> – У. Васілевіч
<i>М. Т.</i> – М. Танк	<i>У. Д.</i> – У. Дубоўка
<i>М. Ч.</i> – М. Чарот	<i>У. К.</i> – У. Карпаў
<i>Н.</i> – Р. Няхай	<i>У. Ш.</i> – У. Шахавец
<i>Нен.</i> – А. Ненадавец	<i>У. Ю.</i> – У. Юрэвіч
<i>Неп.</i> – Я. Непачаловіч	<i>Хадк.</i> – Т. Хадкевіч
<i>Н. М.</i> – Н. Мацяш	<i>Хв.</i> – М. Хведаровіч
<i>Пальч.</i> – А. Пальчэўскі	<i>Х. Л.</i> – Х. Лялько
<i>Панч.</i> – П. Панчанка	<i>Хомч.</i> – В. Хомчанка
<i>Пасл.</i> – М. Паслядовіч	<i>Ш.</i> – І. Шамякін
<i>П. М.</i> – П. Макаль	<i>Шашк.</i> – А. Шашкоў
<i>П. П.</i> – П. Пестрак	<i>Шкр.</i> – Р. Шкраба
<i>Прык.</i> – прыказка	<i>Э. Л.</i> – Э. Ляўкоў
<i>Прым.</i> – прымаўка	<i>Ю. С.</i> – Ю. Свірка
<i>Прых.</i> – П. Прыходзька	<i>Як.</i> – А. Якімовіч
<i>Пт.</i> – І. Пташнікаў	<i>Я. М.</i> – Я. Маўр
<i>Р.</i> – А. Русак	<i>Янк.</i> – Ф. Янкоўскі
<i>Р. Б.</i> – Р. Барадулін	<i>Я. Я.</i> – Я. Янішчыц
<i>Р. І.</i> – Р. Ігнаценка	

Літаратура

Беларуская мова: У 2 ч. – Ч. 1: Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Лексікалогія. Марфемная будова слова і словаўтварэнне. Марфалогія / Пад рэд. Л.М. Грыгор'евай. – 4-е выд. – Мінск: Вышэйшая школа, 2001; ч. 2. Сінтаксіс – 3-е выд.; 2001.

Беларуская мова. Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я. Міхневіча. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994.

Бурак Л.І., Бурак І.Л. Сучасная беларуская мова. Арфаграфія і пунктуацыя: практыкум. – Мінск: Універсітэцкае, 1993.

Красней В.П. Грані слова. – Мінск: Народная асвета, 1986.

Куліковіч У.І. Беларускі правапіс: правілы, заданні, кантрольныя работы. – Мінск: Завігар, 1998.

Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А.Я. Баханькова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994.

Лепешаў І.Я., Малажэй Г.М., Панюціч К.М. Практикум па беларускай мове / Пад рэд. Ф.М. Янкоўскага. – Мінск, 1980.

Малажэй Г.М. Беларуская мова: Дапаможнік для школ, ліцэяў, гімназій. – Мінск: Аверсэв, 1999.

Наркевіч А.І. Практичны курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. – Мінск: Універсітэцкае, 1992.

Сучасная беларуская літаратурная мова: Марфалогія: Вучэбны дапаможнік / Н.В. Гаўрош, М.Ц. Кавалёва, Н.М. Нямковіч і інш.; Пад агульн. рэд. М.С. Яўневіча. – Мінск: Выдавецтва Ул.М. Скакун, 1997.

Сучасная беларуская літаратурная мова: Практичныя заняткі: Вучэбны дапаможнік / Н.В. Гаўрош, М.Ц. Кавалёва, Л.А. Кацапаў і інш. – 3-е выд. – Мінск: Вышэйшая школа, 1995.

Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. – Мінск: Універсітэцкае, 1996.

Цікоцкі М.Я. Стылістыка беларускай мовы. – 2-е выд. – Мінск: Універсітэцкае, 1995.

Юрэвіч А.К. Стылістыка беларускай мовы: Вучэбны дапаможнік. – 2-е выд. – Мінск: Вышэйшая школа, 1992.

З М Е С Т

Ад аўтара 3

УВОДЗІНЫ. Лінгвістычныя дысцыпліны 4

ЛЕКСІКАЛОГІЯ. ФРАЗЕАЛОГІЯ. ЛЕКСІКАГРАФІЯ

§ 1. Прадмет лексікалогіі	5
§ 2. Слова як адзінка мовы	5
§ 3. Адназначныя і шматзначныя словы	7
§ 4. Амонімы	9
§ 5. Паронімы	14
§ 6. Сінонімы	14
§ 7. Антонімы	17
§ 8. Сучасная беларуская лексіка паводле паходжання	18
§ 9. Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання ...	25
§ 10. Актыўная і пасіўная лексіка	28
§ 11. Лексічны разбор слова	30
§ 12. Фразеалогія	31
§ 13. Лексікаграфія	32

АСНОВЫ СТЫЛІСТЫКІ

§ 14. Паняцце стылю мовы	35
§ 15. Стылістычная афарбоўка слова	36
§ 16. Стылістычныя пласты лексікі	37
§ 17. Функцыянальныя стылі беларускай мовы	38

ФАНЕТЫКА. ГРАФІКА. АРФАЭПІЯ. АРФАГРАФІЯ**ФАНЕТЫКА**

§ 18. Класіфікацыя гукаў беларускай мовы	43
§ 19. Фанетычная пазіцыя	46
§ 20. Пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні гукаў	47
§ 21. Фанетычныя законы беларускай мовы	49
§ 22. Склад слова і складападзел	52
§ 23. Націск	53
§ 24. Фанетычная транскрыпцыя	53

ГРАФІКА

§ 25. Паняцце графікі	55
§ 26. Прынцыпы беларускай графікі	55
§ 27. Алфавіт	56

АРФАЭПІЯ

§ 28. Прадмет і задачы арфаэпіі	57
§ 29. Прычыны адхіленняў ад арфаэпічнай нормы	58
§ 30. Асноўныя нормы літаратурнага вымаўлення	58
§ 31. Вымаўленне галосных	59
§ 32. Вымаўленне зычных	60
§ 33. Вымаўленне спалучэнняў зычных	61

АРФАГРАФІЯ

§ 34. Прадмет і задачы арфаграфіі	62
§ 35. Прынцыпы беларускага правапісу	62
§ 36. Правілы перадачы на пісьме галосных і зычных	64
Правапіс галосных О, Э – А	64
Правапіс галосных Ё, Е – Я	66
Правапіс спалучэнняў галосных і галосных з [j]	
у запазычаных словах	67
Правапіс І, Ы, Й	68
Правапіс У і Ў	69
Правапіс звонкіх і глухіх зычных	70
Правапіс свісцячых і шыпячых	71
Правапіс Д – ДЗ, Т – Ц	71
Правапіс падоўжаных зычных	72
Правапіс спалучэнняў зычных у корані слова	72
Правапіс спалучэнняў зычных	
на стыку прыстаўкі і кораня	72
Правапіс спалучэнняў зычных	
на стыку кораня і суфікса	73
§ 37. Правапіс мяккага знака і апострафа	74
Правапіс змякчальнага мяккага знака	74
Правапіс раздзяляльнага мяккага знака і апострафа	75
§ 38. Напісанне слоў разам, асобна і праз злучок	76
§ 39. Ужыванне вялікай літары	77
§ 40. Правілы пераносу слоў	79
§ 41. Правілы скарачэння слоў	80

МАРФЕМНАЯ БУДОВА СЛОВА. СЛОВАЎТВАРЭННЕ. ПРАВАПІС СКЛАДАНЫХ СЛОЎ

§ 42. Марфемная будова слова	84
§ 43. Аснова слова і канчатак	85
§ 44. Корань слова і афіксы	87
§ 45. Словаўтварэнне. Спосабы словаўтварэння	89
§ 46. Марфемны і словаўтваральны аналіз	92
§ 47. Правапіс прыставак	94
§ 48. Правапіс галосных у складаных словах	95

МАРФАЛОГІЯ І ПРАВАПІС

§ 49. Марфалогія як раздзел граматыкі	98
§ 50. Граматычнае значэнне слова	99
§ 51. Граматычныя катэгорыі і граматычныя формы	100
§ 52. Часціны мовы	102

НАЗОЎНІК

§ 53. Назоўнік як часціна мовы	104
§ 54. Сінтаксічная роля назоўнікаў	104
§ 55. Лексіка-граматычныя разрады	105
§ 56. Род назоўнікаў	105
§ 57. Лік назоўнікаў	110
§ 58. Склон назоўнікаў	112
§ 59. Тыпы скланення	114
§ 60. Назоўнікі першага скланення. Правапіс канчаткаў	115
§ 61. Назоўнікі другога скланення і іх канчаткі	117
§ 62. Назоўнікі трэцяга скланення і іх канчаткі	120
§ 63. Рознаскланяльныя назоўнікі ў беларускай мове	121
§ 64. Скланенне назоўнікаў у множным ліку	122
§ 65. Нескланяльныя назоўнікі ў беларускай мове	124
§ 66. Скланенне прозвішчаў і геаграфічных назваў	124
§ 67. Утварэнне назоўнікаў	128
§ 68. Правапіс складаных назоўнікаў	129
§ 69. Марфалагічны разбор назоўніка	130

ПРЫМЕТНІК

§ 70. Прыметнік як часціна мовы	131
§ 71. Разрады прыметнікаў	131
§ 72. Поўныя і кароткія формы прыметнікаў	133
§ 73. Скланенне прыметнікаў	134
§ 74. Ступені параўнання прыметнікаў	138
§ 75. Формы прыметнікаў са значэннем ацэнкі і меры якасці	141
§ 76. Утварэнне прыметнікаў	142
§ 77. Правапіс складаных прыметнікаў	145
§ 78. Марфалагічны разбор прыметніка	146

ЛІЧЭБНІК

§ 79. Лічэбнік як часціна мовы	147
§ 80. Разрады лічэбнікаў	147
§ 81. Пэўна-колькасныя лічэбнікі	148
§ 82. Зборныя лічэбнікі	149
§ 83. Дробавыя лічэбнікі	149
§ 84. Сінтаксічная сувязь лічэбнікаў з назоўнікамі	150
§ 85. Скланенне лічэбнікаў	151

§ 86. Парадкавыя лічэбнікі	154
§ 87. Няпэўна-колькасныя словы	155
§ 88. Марфалагічны разбор лічэбніка	155

ЗАЙМЕННІК

§ 89. Займеннік як часціна мовы. Разрады займеннікаў	156
§ 90. Лексічнае значэнне займеннікаў	157
§ 91. Скланенне займеннікаў	159
§ 92. Правапіс займеннікаў	162
§ 93. Пераход слоў іншых часцін мовы ў разрад займеннікаў	163
§ 94. Ужыванне займеннікаў у ролі іншых часцін мовы	163
§ 95. Марфалагічны разбор займенніка	164

ДЗЕЯСЛОЎ

§ 96. Дзеяслоў як часціна мовы	165
§ 97. Інфінітыў	166
§ 98. Асновы дзеяслова	167
§ 99. Пераходныя і непераходныя дзеясловы	167
§ 100. Зваротныя дзеясловы	168
§ 101. Стан дзеяслова	168
§ 102. Трыванні дзеяслова	169
§ 103. Лады дзеяслова	171
§ 104. Часы дзеяслова	173
§ 105. Спражэнне дзеясловаў. Безасабовыя дзеясловы. Рознаспрагальныя дзеясловы	174
§ 106. Утварэнне дзеясловаў	177
§ 107. Правапіс суфіксаў дзеясловаў	178
§ 108. Дзеепрыметнік	179
§ 109. Дзеепрыслоўе	182
§ 110. Марфалагічны разбор дзеяслова, дзеепрыметніка, дзеепрыслоўя	183

ПРЫСЛОЎЕ

§ 111. Прыслоўе як часціна мовы	186
§ 112. Разрады прыслоўяў паводле значэння	186
§ 113. Ступені параўнання прыслоўяў	187
§ 114. Формы ацэнкі прыслоўяў	188
§ 115. Утварэнне прыслоўяў	188
§ 116. Правапіс прыслоўяў	189
§ 117. Ужыванне фразеалагізмаў і службовых часцін мовы ў ролі прыслоўяў	190
§ 118. Ужыванне прыслоўяў у ролі іншых часцін мовы	190
§ 119. Прэдыкатыўныя прыслоўі	192
§ 120. Марфалагічны разбор прыслоўя	192

БЕЗАСАБОВА-ПРЭДЫКАТЫЎНЫЯ СЛОВЫ

§ 121. Безасабова-прэдыкатыўныя словы	193
---------------------------------------	-----

ПРЫНАЗОЎНІК

§ 122. Прыназоўнік як часціна мовы	194
§ 123. Класіфікацыя прыназоўнікаў	194
§ 124. Ужыванне прыназоўнікаў са склонамі. Асаблівасці ужывання прыназоўнікаў у беларускай мове	195
§ 125. Правапіс прыназоўнікаў	196
§ 126. Марфалагічны разбор прыназоўніка	197

ЗЛУЧНІК

§ 127. Злучнік як часціна мовы	198
§ 128. Разрады злучнікаў	198
§ 129. Злучальныя злучнікі	199
§ 130. Падпарадкавальныя злучнікі	200
§ 131. Размежаванне злучнікаў і злучальных слоў	200
§ 132. Правапіс злучнікаў	201
§ 133. Марфалагічны разбор злучніка	202

ЧАСЦІЦЫ

§ 134. Часціцы як часціна мовы	203
§ 135. Разрады часціц	203
§ 136. Правапіс часціц	204
§ 137. Ужыванне часціц НЕ і НІ	205
§ 138. Правапіс часціц НЕ і НІ (АНИ)	206
§ 139. Марфалагічны разбор часціц	207

ВЫКЛІЧНІКІ І ГУКАПЕРАЙМАЛЬНЫЯ СЛОВЫ

§ 140. Выклічнік	208
§ 141. Марфалагічны разбор выклічнікаў	209
§ 142. Гукапераймальныя словы	210

МАДАЛЬНЫЯ СЛОВЫ

§ 143. Мадальныя словы ў беларускай мове	211
--	-----

СІНТАКСІС І ПУНКТУАЦЫЯ

§ 144. Прадмет і задачы сінтаксісу	212
------------------------------------	-----

СЛОВАЗЛУЧЭННЕ

§ 145. Паняцце словазлучэння	213
§ 146. Будова і граматычнае значэнне словазлучэнняў	214
§ 147. Віды сувязі слоў у словазлучэннях	215
§ 148. Класіфікацыя словазлучэнняў	216
§ 149. Асаблівасці дапасавання і кіравання ў беларускай мове	216
§ 150. Разбор словазлучэнняў	218

СКАЗ. ТЫПЫ СКАЗАЎ

- § 151. Сказ як асноўная сінтаксічная адзінка 220
- § 152. Тыпы сказаў паводле мэты выказвання 220
- § 153. Тыпы сказаў паводле адносін зместу выказвання
да рэчаіснасці 222
- § 154. Тыпы сказаў паводле структуры 222

ПРОСТЫ СКАЗ

- § 155. Галоўныя і даданыя члены сказа 224
- § 156. Дзейнік 224
- § 157. Выказнік 225
- § 158. Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам 228
- § 159. Дапасаванне выказніка да дзейніка 229
- § 160. Дапаўненне 230
- § 161. Азначэнне 231
- § 162. Прыдатак 232
- § 163. Акалічнасць 233
- § 164. Ускладнены сказ 234
- § 165. Аднародныя члены сказа 235
- § 166. Адасобленыя члены сказа 239
- § 167. Адасобленыя азначэнні 239
- § 168. Адасобленыя прыдаткі 240
- § 169. Адасобленыя дапаўненні 241
- § 170. Адасобленыя акалічнасці 242
- § 171. Адасабленне далучальных членаў сказа 243
- § 172. Сказы з параўнальнымі зваротамі 243
- § 173. Зваротак 244
- § 174. Побочныя словы, словазлучэнні і сказы 245
- § 175. Устаўныя канструкцыі 247
- § 176. Аднасастаўныя сказы 248
- § 177. Непадзельныя сказы 250
- § 178. Няпоўныя сказы 251
- § 179. Парадак слоў у сказе 251
- § 180. Сінтаксічны разбор простага сказа 253

СКЛАДАНЫ СКАЗ

- § 181. Агульнае паняцце пра складаны сказ.
Тыпы складаных сказаў 255
- § 182. Складаназлучаныя сказы 257
- § 183. Складаназалежныя сказы 259
- § 184. Складаныя бяззлучнікавыя сказы 268
- § 185. Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі 270
- § 186. Перыяд 272
- § 187. Разбор складаных сказаў 273

СПАСАБЫ ПЕРАДАЧЫ ЧУЖОЙ МОВЫ

- § 188. Паняцце прастай мовы 279
- § 189. Знакі прыпынку ў сказах з прастай мовай 279
- § 190. Дыялог. Правілы афармлення дыялога на пісьме 281
- § 191. Ускосная мова. Замена прастай мовы на ўскосную 282
- § 192. Няўласна-простая мова 284
- § 193. Цытаты і правілы іх афармлення 284

ПУНКТУАЦЫЯ

- § 194. Прынцыпы пунктуацыі 286
- § 195. Класіфікацыя знакаў прыпынку 286
- § 196. Асноўныя правілы пастаноўкі знакаў прыпынку 288
- § 197. Пунктуацыйны разбор 289

УМОЎНЫЯ СКАРАЧЭННІ 290**ЛІТАРАТУРА 292**

Вучэбнае выданне

Серыя «Слоўнікі, даведнікі»

Сіўковіч Валянціна Мікалаеўна

**СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ МОВА.
ДАВЕДНІК**

Адказы за выпуск *В.М. Стральчэня*
Тэхнічны рэдактар *Н.Я. Куркова*
Камп'ютэрная вёрстка *І.Л. Багданава*
Дызайн вокладкі *Д.А. Выдрыцкі*

Падпісана да друку з гатовых дыяпазітываў 08.02.2005.
Фармат 84 x 108 1/32. Папера газетная. Гарнітура «Таймс».
Друк афсетны. Ум. друк. арк. 15,96. Ул.-выд. арк. 12,33.
Тыраж 3100 экз. Заказ 281

Выдавецкае УП «УніверсалПрэс»

ЛІ 02330/056977 ад 30.04.2004.

Рэспубліка Беларусь, 220039, г. Мінск, вул. Брылеўская, д. 3, оф. 1.
Тэлефон (017) 224-89-15.

Надрукавана з дыяпазітываў заказчыка

ў РУП «Выдавецтва «Беларускі Дом друку».

Ліцэнзія ЛПІ 02330/0056839 ад 30.04.2004.

Рэспубліка Беларусь. 220013, г. Мінск, пр. Ф. Скарыны, 79.

